T.C. SERHAT KALKINMA AJANSI

ARDAHAN YATIRIM DESTEK OFİSİ

ARDAHAN'IN SOSYO-EKONOMİK DURUMU ve UYGUN YATIRIM ALANLARI

Dr. Hüseyin TUTAR

Gökhan ELYILDIRIM

Mehmet Fatih SEVER

Mustafa SARIŞEN

Şubat 2013

T.C. SERHAT KALKINMA AJANSI
Ortakapı Mah. Atatürk Cad. No: 117 KARS - TÜRKİYE
Tel: +90 474 212 52 00 **Fax**: +90 474 212 52 04
e-mail: info@serka.org.tr **web**: www.serka.gov.tr

ARDAHAN YATIRIM DESTEK OFİSİ
Karagöl Mahallesi Kongre Caddesi No: 64
Kat: 2 No: 1 Merkez/ARDAHAN
Tel: +90 478 211 38 33 **Fax**: +90 478 211 38 34

ISBN 978-605-63661-4-7

İÇİNDEKİLER

TABLOLAR v
GRAFİKLER vii
HARİTALAR vii
RESİMLER viii
GİRİŞ ix
İLİN PROFİL BİLGİLERİ x
1. SOSYO EKONOMİK GELİŞMİŞLİK DURUMU 1
1.1. Kalkınma Bakanlığı, İllerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması 1
1.2. URAK, İller Arası Rekabetçilik Endeksi 2
1.3. EDAM, Türkiye İçin Bir Rekabet Endeksi 3
2. YATIRIM ORTAMI 4
2.1. Coğrafi Durum 4
2.2. Nüfus ve Demografi 5
2.3. Teknik ve Sosyal Altyapıda Durum 10
2.4. Tarımsal Yapı 26
2.5. Sanayi 33
2.6. Ticaret 38
2.7. Bankacılık 39
2.8. Turizm 42
2.9. Dış Ticaret ve Lojistik 47
2.10. Kamu Yatırımları 51
2.11. Teşvik Sistemi 63
2.12. Diğer Kamu Destekleri 69
2.13. İlin GZFT Analizi 76
3. YATIRIM ORTAMI DEĞERLENDİRMESİ 82
3.1. Kuruluş Yeri Faktörleri 83
3.2. Kuruluş Yeri Faktörleri Değerlendirmesi 84
4. YAPILABİLECEK YATIRIMLAR 103
4.1. Süt İnekçiliği 105
4.2. Damızlık Sığır Yetiştiriciliği 106

4.3. Et Besiciliği 108
4.4. Arıcılık 109
4.5. Şifalı Bitki Yetiştiriciliği 110
4.6. Kaz Yetiştiriciliği ve Kaz Entegre Tesisi 112
4.7. Bal Üretimi ve Paketleme Tesisi 113
4.8. Süt Ürünleri (Peynir Üretimi) 114
4.9. Et Ürünleri (Şarküteri) 115
4.10. Buğdaygil Yem Bitkileri 116
4.11. Karma Yem Üretim Tesisi 117
4.12. Tarım Makineleri İmalatı 119
4.13. Mobilya İmalatı 120
4.14. Ardahan Kent Merkezi Otel Yatırımı 121
4.15. Biyogaz Üretim Tesisi 122
5. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME 123
6. YARARLANILAN KAYNAKLAR 126
7. EKLER 128
7.1. Ek-1: Tablolar 128
7.2. Ek-2: Kısaltmalar 137
7.3. Ek-3: Tanımlar 138

TABLOLAR

Tablo 1.1. EDAM, "Türkiye İçin Bir Rekabet Endeksi" ilin alt endekslere ilişkin durumu, 2009 3
Tablo 2.1 Yıllara göre Ardahan ili nüfus ve göç istatistikleri, 2008-2011 10
Tablo 2.2 Ardahan il merkezinin diğer ilçelere ve önemli illere uzaklığı 11
Tablo 2.3 Ardahan ilinde yol ve altyapı çalışmaları 12
Tablo 2.4 TRA2 Bölgesi ve illerinde yer alan sağlık kuruluşlarının dağılımı, 2011 12
Tablo 2.5 Bin kişiye düşen sağlık personeli sayısı 13
Tablo 2.6 Bölgelere göre planlanan yatak sayıları ve on bin kişiye düşen yatak sayıları 14
Tablo 2.7 Türkiye geneli ve Ardahan ilinde ilköğretim ve okul öncesi öğretimde net okullaşma oranları (%), 2011-2012 15
Tablo 2.8 2011-2012 eğitim-öğretim sezonunda Türkiye geneli ve Ardahan ilinde ortaöğretim kurumlarında net okullaşma oranları (%) 16
Tablo 2.9 Ardahan il genelinde ortaöğretim kurumu türüne göre öğrenci sayıları, 2012-2013 16
Tablo 2.10 Yükseköğretim istatistikleri karşılaştırması, 2008-2012 19
Tablo 2.11 TRA2 Bölgesi üniversite ve birimleri, 2012 20
Tablo 2.12 Yükseköğrenim Kredi ve Yurtlar Kurumu'na (KYK) bağlı yurtlarda barınan öğrenci sayısı ile yurt kapasitesi, 2011-2012 21
Tablo 2.13 Geniş yaş gruplarına göre TRA2 Bölgesi istihdam oranı değerleri (%), 2005-2011 22
Tablo 2.14 Yıllara ve bölgelere göre işsizlik oranları, 2008-2011 22
Tablo 2.15 Yaş gruplarına göre Ardahan İŞKUR'a yapılan başvuru ile işe yerleşme sayıları, 2011 24
Tablo 2.16 Ardahan ili ve TRA2 Bölgesinde tarımsal alanların yapısı 26
Tablo 2.17 Kullanım şekillerine göre topraklar (%) 27
Tablo 2.18 Tarım sektöründe örgütlenme 28
Tablo 2.19 Ardahan, TRA2 Bölgesi ve Türkiye'de hasat edilen tarla bitkileri üretim miktarı ve alanı, 2010 29
Tablo 2.20 Yıllara göre büyükbaş hayvan varlığı, 2000-2011 29
Tablo 2.21 Ardahan ve TRA2'de büyükbaş hayvan ırklarının dağılımı, 2011 30
Tablo 2.22 Yıllara göre küçükbaş hayvan varlığı 30
Tablo 2.23 Ardahan'da 2011 yılında büyükbaş hayvan süt verimi 31
Tablo 2.24 Ardahan ve TRA2 Bölgesi'nde süt ürünleri üretim miktarları (ton) 32
Tablo 2.25 TRA2 Bölgesi ve Ardahan'da kovan sayıları ve bal üretim miktarları, 2011 32
Tablo 2.26 Bölgelere göre kanatlı hayvan varlığı 33
Tablo 2.27 Cari fiyatlarla bölgesel gayrisafi katma değer (GSKD) ve sektörlerin GSKD içindeki payı (%), 2004-2008 34
Tablo 2.28 Yıllara, bölgelere ve sektörlere göre istihdamın dağılım oranları (%), 2009-2011 34
Tablo 2.29 İmalat sanayi işyeri sayılarının alt imalat kollarına dağılımı 2002, 2011 35
Tablo 2.30 TRA2 Bölgesi illerinin alt imalat kollarındaki işyeri sayısı değişimi (%), 2002-2011 36

Tablo 2.31 Bölgelere ve yıllara göre marka, faydalı model, patent ve endüstriyel tasarım başvuru (B) ve tescil (T) sayıları, 2002-2011 36
Tablo 2.32 Ardahan OSB genel bilgiler 37
Tablo 2.33 Bölgelere ve yıllara göre banka şube sayısı, şube başına düşen kişi sayısı, şube başına mevduat ve kredi miktarları (bin TL), 2003, 2011 40
Tablo 2.34 Bölgelere göre mevduat türlerinin dağılımı, 2011 40
Tablo 2.35 Bölgelere göre banka kredilerinin dağılımı (bin TL), 2011 41
Tablo 2.36 Ardahan ilinde bulunan turizm yatırım ve işletme belgeli tesisler, 2010 45
Tablo 2.37 Ardahan ili turizm işletme ve belediye belgeli tesislerin konaklama durumu, 2009-201145
Tablo 2.38 Ardahan ili turizm işletme ve belediye belgeli tesislerin geceleme durumu, 2009-2011 . 46
Tablo 2.39 Ardahan ili turizm işletme ve belediye belgeli tesislerde ortalama kalış süresi, 2009-2011 . 47
Tablo 2.40 Azerbaycan, Gürcistan ve İran'ın Türkiye ile ticareti, 2011 48
Tablo 2.41 Azerbaycan, Gürcistan ve İran'ın Türkiye'ye ihraç ettiği başlıca ürünler 49
Tablo 2.42 Azerbaycan, Gürcistan ve İran'ın Türkiye'den ithal ettiği başlıca ürünler 49
Tablo 2.43 Yıllara ve bölgelere göre ihracat ve ithalat miktarlarının değişimi (Milyon ABD Doları), 2002, 2011 49
Tablo 2.44 İlin son 5 yıldaki ihracat ve ithalat miktarlarının değişimi (ABD Doları), 2008-2012 50
Tablo 2.45 TRA2 Bölgesi ve illerindeki kamu yatırımlarının sektörel dağılımı, (bin TL, 2012) 51
Tablo 2.46 TRA2 Bölgesi illeri ve Türkiye'de kişi başına düşen kamu harcaması, 2000, 2011 52
Tablo 2.47 Bölgesel teşvik uygulamalarında vergi indirimi 66
Tablo 2.48 Teşvik uygulamalarında sigorta primi işveren hissesi desteği 66
Tablo 2.49 Bölgesel teşviklerin karşılaştırılması 67
Tablo 2.50 Büyük ölçekli yatırımlar 68
Tablo 7.1 URAK, Genel Endeks Sıralamaları 128
Tablo 7.2 URAK, Beşeri Sermaye ve Yasam Kalitesi Alt Endeksi Sıralamaları 129
Tablo 7.3 URAK, Markalaşma Becerisi ve Yenilikçilik Alt Endeksi Sıralamaları 130
Tablo 7.4 URAK, Ticaret Becerisi ve Üretim Potansiyeli Alt Endeksi Sıralamaları 131
Tablo 7.5 URAK, Erişilebilirlik Alt Endeksi Sıralamaları; 2008- 132
Tablo 7.6 Yıllara göre illerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Endeksi'ne göre sıralaması 133
Tablo 7.7 SEGE 1996, 2003, 2011 çalışmalarında kullanılan değişkenler 134
Tablo 7.8 Yıllara ve bölgelere göre okur-yazarlık durumu, okuma yazma bilmeyenlerin oranları ... 136

GRAFİKLER

Grafik 1.1 Yıllara göre Ardahan ili SEGE sıralaması; 1996, 2003, 2011 1
Grafik 2.1 Yıllara ve bölgelere göre nüfus yoğunluğu (kilometrekareye düşen kişi sayısı), 2008-2012 5
Grafik 2.2 Yıllara göre Türkiye, TRA2 ve Ardahan nüfus değişim oranları (%), 2000-2012 6
Grafik 2.3 Ardahan İli cinsiyete göre yaş grubu dağılımı piramidi, 2012 7
Grafik 2.4 Yıllara göre Türkiye, TRA2 ve Ardahan toplam yaş bağımlılık oranı (%), 2008-2012 7
Grafik 2.5 Yıllara göre Türkiye, TRA2 ve Ardahan genç bağımlılık oranı (%), 2008-2012 8
Grafik 2.6 Yıllara ve bölgelere göre yaşlı bağımlılık oranı (%), 2008-2012 8
Grafik 2.7 Türkiye, TRA2 ve Ardahan'da yaş gruplarının oranları, 2012 9
Grafik 2.8 Yıllara ve bölgelere göre şehirleşme oranları (%), 1965-2012 9
Grafik 2.9 Yol ağının fizikî durumu (km), 2012 12
Grafik 2.10 Yıllara göre Ardahan ilinde 15+ yaş eğitim durumunun birikimli dağılımı (%), 2008-2011 17
Grafik 2.11 Yıllara ve bölgelere göre 15+ yaş içerisinde okuma yazma bilmeyenlerin toplamdaki payının dağılımı, 2008-2011 18
Grafik 2.12 Öğretim görevlisi başına düşen öğrenci sayısı, 2008-2011 18
Grafik 2.13 Yükseköğretimde okuyan öğrenci sayısı, 2008-2011 19
Grafik 2.14 Yıllara ve bölgeler göre işgücüne katılım oranları, 2008-2011 23
Grafik 2.15 TRA2 Bölgesi eğitim durumuna ve yıllara göre istihdam oranı (%) (15 + yaş), 2004-2011 23
Grafik 2.16 Yaş grupları ve cinsiyete göre Ardahan İŞKUR İl Müdürlüğü'ne yapılan başvurular, 2011 24
Grafik 2.17 Eğitim durumu ve cinsiyete göre Ardahan İŞKUR İl Müdürlüğü'ne yapılan başvurular, 2011 25
Grafik 2.18 Yıllara göre kayıtlı işgücü, 2009-2011 26

HARİTALAR

Harita 2.1 Ardahan ili ve TRA2 Bölgesi 4
Harita 2.2 Aktaş Sınır Kapısı Üzerinden Ardahan-Tiflis Ulaşım Güzergahı 11
Harita 2.3 Yeni teşvik sisteminde bölgeler 64

RESİMLER

Resim 2.1 Ardahan Yalnızçam Kayak Merkezi 43
Resim 2.2 Çıldır Gölü 44
Resim 2.3 Gıda, Tarım ve Hayvancılık Müdürlüğü tarafından verilen destekleme makinelerde örnek-
ler, ... 54
Resim 2.4 AKAKP kapsamında yapılan çalışmalar 56
Resim 2.5 Bakü-Tiflis-Kars demiryolu 56
Resim 2.6 Ardahan, Çıldır-Aktaş yolu çalışmaları 56
Resim 2.7 Ardahan Üniversitesi kampüs altyapısı inşaatı57
Resim 2.8 Ardahan Üniversitesi kapalı spor tesisi 58
Resim 2.9 Ardahan Üniversitesi merkezi laboratuvarı 60
Resim 2.10 1-Ardahan kanalizasyon şebeke hattı çalışmaları 2- Hanak kanalizasyon projesi 61
Resim 2.11 Kapalı semt pazarı 61
Resim 2.12 Hayvan pazarı yapım projesi 62
Resim 2.13 Ardahan Organize Sanayi Bölgesi 62

GİRİŞ

Kalkınma sürecinde her ülkede gelişmenin tüm bölgelerde aynı anda başlayamaması, öne çıkan yatırım alanları ve sektörlerin gelişim merkezlerinde yoğunlaşması günümüzdeki bölgeler arası gelişmişlik farklarını ortaya çıkaran en temel sebeptir.

Bölgeler arası gelişmişlik farkları ekonomik ve sosyal sorunları beraberinde getirmektedir. Bu sorunların ortadan kalkması için geri kalmış bölgelerde gelir seviyesinin artırılması, ekonomik faaliyet çeşitliliğinin sağlanması, yerel yönetimlerin güçlendirilmesi, bölgedeki potansiyelleri harekete geçirecek girişimlerin desteklenmesi, işbirliğine dayalı rekabetin geliştirilmesi ile kaynakların yerinde ve etkin kullanılmasının sağlanması gerekmektedir. Söz konusu gerekliliklerin sağlanması öncelikle her bölgenin karakteristiğinin ortaya konmasına ve bölgesel gelişme farklarını azaltacak olan rekabetçi sektörlerin belirlenmesine bağlıdır.

Ülkemizde bölgeler arası gelişmişlik farklarını azaltmaya yönelik kalkınma yöntem ve yaklaşımları ağırlık kazanmış, yerel ekonomik sorunların çözümüne yönelik birçok oluşum uygulamaya konmuştur. Bu oluşumlardan biri olarak kurulan ve Türkiye'nin en az gelişmiş bölgelerinden biri olan Kars, Ağrı, Iğdır ve Ardahan illerinde faaliyet gösteren Serhat Kalkınma Ajansı kalkınmada yatırımların rolü ve öneminden hareketle bölge illerinde öne çıkabilecek potansiyel yatırım alanları ve bölgenin sosyo-ekonomik bir analizinin ortaya konmasını sağlamıştır.

Çalışmada ilk olarak ilin sosyo-ekonomik durumuna ilişkin gerçekleştirilen araştırmaların sonuçlarına yer verilmiştir. İkinci bölümde geniş bir literatür araştırması sonucunda coğrafi durum, nüfus ve demografi, teknik ve sosyal altyapı, doğal kaynaklar, sanayi, ticaret, bankacılık, dış ticaret ve lojistik, turizm alanları mevcut durum analizi ile ele alınmıştır. Bununla birlikte ilde gerçekleştirilen kamu yatırımlarına, yeni teşvik sistemine ve ilde yer alan destek kuruluşlarına yer verilmiştir. İlin güçlü ve zayıf yönleri ile fırsatları ve tehditleri aktarılmıştır.

Uygun yatırım alanları kuruluş yeri faktörlerine göre değerlendirilerek analiz edilmiş, talep-pazar-kaynak, yatırım boyutları, karlılık ve risk derecesi bakımından sorunlu bulunmadığı düşünülen ve potansiyel yatırım alanlarına ilişkin yatırımcılara bilgiler sunulmuştur.

Dr. Hüseyin TUTAR
Genel Sekreter

İLİN PROFİL BİLGİLERİ

	Ardahan	TRA2	TRA	Türkiye
Toplam Nüfus (kişi)	106.643	1.154.277	2.226.155	75.627.384
Toplam Erkek Nüfus (kişi)	55.824	600.254	1.141.551	37.956.168
Toplam Kadın Nüfus (kişi)	50.819	554.023	1.084.604	37.671.216
Şehir Nüfusu (kişi)	37.522	562.765	1.242.242	58.448.431
Köy Nüfusu (kişi)	69.121	591.512	983.913	17.178.953
Şehirleşme Oranı (%)	35,18	48,75	55,80	77,28
Yıllık Nüfus Artış Hızı (‰) (2011-2012)	- 7,5	-0,28	-0,19	1,21
Nüfus Yoğunluğu (kişi/km^2)	19,12	39	48	98,26
Genç Bağımlılık Oranı (%) (0-14 yaş)	38,06	58,14	51,04	36,91
Yaşlı Bağımlılık Oranı (%) (65+ yaş)	16,10	8,80	10,59	11,12
Toplam Yaş Bağımlılık Oranı (%)	54,16	67,18	61,62	48,03
Okur-Yazar Nüfus Oranı (%) (15+ yaş)	86,27	81,50	84,12	90,81
Okur-Yazar Erkek Nüfus Oranı (%) (15+ yaş)	92,34	89,30	91,03	94,34
Okur-Yazar Kadın Nüfus Oranı (%) (15+ yaş)	79,45	72,81	76,78	87,30
Kişi Başına Elektrik Tüketimi (kW/kişi)	780	677	922	2.334
Tarım İş Kolunda Çalışanların Toplam İstihdama Oranı (%)		55,81	52,24	25,48
Sanayi İş Kolunda Çalışanların Toplam İstihdama Oranı (%)		13,66	13,13	26,46
Hizmet İş Kolunda Çalışanların Toplam İstihdama Oranı (%)		30,52	34,63	48,06

	Ardahan
Yüzölçümü (km^2)	5.576 km^2
Toplam Yerleşim Yeri Sayısı	Merkez İlçe Dâhil 6 İlçe, 2 Belde 226 Köy
Ortalama Sıcaklık (41 Yıllık Ortalama) (^{0}C)	3,75
Aylık Toplam Yağış Miktarı Ortalaması (kg/m2)	46,17
Ortalama Güneşlenme Süresi (saat)	5,63
Depremsellik Konumu	Posof ilçesi 3. Derece deprem kuşağında olup Merkez ve diğer ilçeler 2. Deprem kuşağındadır
Toplam Tarıma Elverişli Alan (Hektar)	84.250
Arazi Kullanım Durumu (%)	Çayır ve Mera % 59 Tarıma Elverişli Topraklar % 17,4 Tarım Dışı Arazi, % 17 Ormanlık ve Fundalık % 6,6
Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sırası	71. (SEGE 2011)
Rekabetçilik Endeksi Sıralaması	78. (URAK 2009-2010)
GSYİH (Üretim Yöntemine Göre- 2011 yılı)	1.298.062 Milyon TL
Kişi Başına GSKD (TRA2, 2008)	4.613,00 TL

1. SOSYO EKONOMİK GELİŞMİŞLİK DURUMU

1.1. Kalkınma Bakanlığı, İllerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması [1]

Kalkınma Bakanlığı'nın (mülga Devlet Planlama Teşkilâtı) 1996, 2003 ve 2011 yıllarında hazırlamış olduğu İllerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralamasına göre 1996 yılında 72. sırada bulunan Ardahan, 2003 yılında 74. sıraya gerilemiştir. Araştırmalarda yıllara ilişkin idari yapı dikkate alındığından, değerlendirme ilk araştırmada 76 il, ikincisinde ise 81 il üzerinden yapılmıştır. Söz konusu araştırmalarda iller demografi, istihdam, eğitim, sağlık, altyapı vb. refah göstergelerinden oluşan sosyal göstergelerle, imalat sanayi, inşaat, tarım ve mali göstergelerden oluşan ekonomik göstergelerden müteşekkil 58 değişkenlik bir veri seti üzerinden değerlendirilmiştir.

2011 yılında demografi, eğitim, sağlık, istihdam, rekabetçi ve yenilikçi kapasite, mali kapasite, erişilebilirlik ile yaşam kalitesi olmak üzere 8 alt kategoride, çoğunluğu 2003 yılına ait değişkenler kullanılarak değişken sayısı 61'e yükseltilmiştir.

Grafik 1.1 Yıllara göre Ardahan ili SEGE sıralaması; 1996, 2003, 2011

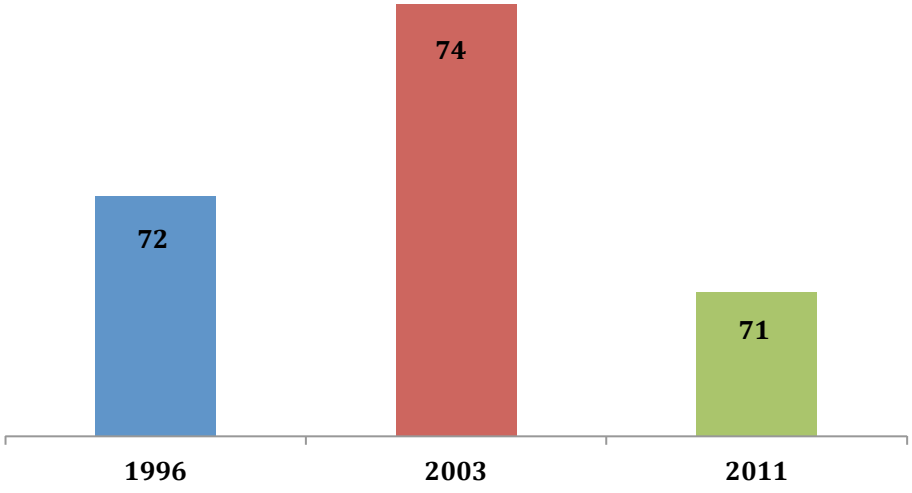

Henüz raporu yayınlanmayan 2011 yılı araştırmasına göre ise il sosyo-ekonomik gelişmişlik bakımından 81 il arasında 71. sırada yer almaktadır. Aynı zamanda teşvik sistemine de altlık teşkil eden araştırmada Ardahan; Ağrı, Ardahan, Batman, Bingöl, Bitlis, Diyarbakır, Hakkâri, Iğdır, Mardin, Muş, Siirt, Şanlıurfa, Şırnak ve Van ile en az

1 Bilgiler Kalkınma Bakanlığı'nın (mülga Devlet Planlama Teşkilâtı) söz konusu raporlarından alınmıştır.

gelişmiş bölge olarak kabul edilen altıncı bölge illeri arasında yer almaktadır.

Kalkınma Bakanlığı'nın yayınladığı Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Endeksi'nde 1996, 2003 ve 2011 yılları için kullanılan değişkenler *EK-1'*de gösterilmiştir.

Bu çalışma temel olmak üzere Uluslararası Rekabet Araştırma Kurumu Derneği (URAK) tarafından hazırlanmış olan "İller Arası Rekabetçilik Endeksi" ile Ekonomi ve Dış Politika Araştırma Merkezince (EDAM) oluşturulan "Türkiye için Bir Rekabet Endeksi" illerin gelişmişlik durumu ve Uygun Yatırım Alanları Çalışması için dikkate alınması gereken araştırmalar olarak ön plana çıkmaktadır.

1.2. URAK, İller Arası Rekabetçilik Endeksi

Literatür çalışmalarının yanı sıra il düzeyinde yayımlanan veriler de göz önünde bulundurularak yapılan çalışmalarda endeksin dört ana değişkenden oluşması benimsenmiştir. Bu ana değişkenler beşeri sermaye ve yaşam kalitesi, markalaşma becerisi ve yenilikçilik, ticaret becerisi ve üretim potansiyeli ile erişilebilirlik başlıkları halinde yapılandırılmıştır.

İller Arası Rekabetçilik Endeksi 2007-2008 ve 2008-2009 sonuçlarına göre 79. sırada yer alan Ardahan, 2009-2010 Genel Endeks değerine göre ise 78. sıraya yükselmiştir. Genel endeks ve araştırmalarda kullanılan alt endekslere ilişkin detaylar raporun ekinde sunulmuştur (*EK-1 Tablolar: 7.1.1-5*).

Eğitim, sağlık, şehirleşme oranı, kişi başına mevduat miktarı vb. 14 değişkenden meydana gelen Beşeri Sermaye ve Yaşam Kalitesi Alt Endeksi bakımından il 2007-2008 yılı sonuçlarına göre 77. 2008-2009'da 80. sırada son çalışmada ise 81 il arasında 76. sırada yer almıştır.

Markalaşma Becerisi ve Yenilikçilik Alt Endeksi 2007-2008 ve 2008-2009 sıralamasına göre 81. sırada (iller arasında son sırada) yer alan Ardahan, 2009-2010 verilerine göre 78. sıraya yükselmiştir.

2007-2008 dönemi Ticaret Becerisi ve Üretim Potansiyeli Alt Endeks sırası 55 olan Ardahan'ın, 2008-2009 yılı sonuçlarına göre kayda değer bir performans göstererek 29. sıraya yükseldiği, 2009-2010 döneminde ise 39. sıraya gerilemiştir. 2009-2010 değişkenlerine göre Ardahan'ın; Bir Önceki Seneye Göre İlde Açılan Şirket Sayısın-

daki Değişim Oranı bakımından ülke genelinde 19. sırada yer alması ilin bu alt endekste iyi bir performans sergilemesini sağlamıştır. İhracat Hacmi sıralamasında 74. sıradan 75. sıraya düşen Ardahan, Yatırım Teşvik Belgeli Sabit Yatırım Miktarı değişkeni bazında 61. sırada yer almıştır. Ardahan, İç Talep Potansiyeli ve Tahakkuk Eden Vergi Miktarı kıstaslarında 79. sırada yer almıştır. Ardahan; 2009-2010 verilerine göre İldeki Kamu Yatırımında da 79. sırada bulunmaktadır.

Erişilebilirlik Alt Endeksi'nin 2007-2008 ve 2008-2009 sonuçlarına göre 79. sırada yer alan Ardahan'ın, 2009-2010 sırası ise 78'dir. Ardahan'ın Haberleşme ve Ulaştırma Alanında Kamu Yatırımı bakımından 39. sıradan 55. sıraya gerilediği görülürken, Kilometrekare Başına Düşen Araç Sayısında 77. sıradaki konumunu koruduğu görülmektedir. Uçak seferlerinin gerçekleşmediği ilin otoyol ağına bağlı olmaması da ilin bu alt endekste alt sıralarda yer almasında etkili olmuştur.[2]

1.3. EDAM, Türkiye İçin Bir Rekabet Endeksi

Ekonomi ve Dış Politika Araştırma Merkezi tarafından Şubat 2009'da hazırlanan rekabet çalışmasında altı farklı alt endeks oluşturulmuş ve bu endekslerden yararlanılarak toplam rekabet endeksine ulaşılmıştır. Araştırmada yer alan söz konusu alt endeksler ekonomik etkinlik ve canlılık, emek piyasası, yaratıcılık, insan sermayesi, fiziki altyapı ve sosyal sermayedir.

Araştırma sonuçlarına göre, toplam rekabet endeksinde Ardahan, 73. sırada yer almıştır. Oluşturulan alt endekslerde ilişkin Ardahan'ın diğer illere ilişkin durumu Tablo 1.1'de verilmiştir.

Tablo 1.1. EDAM, "Türkiye İçin Bir Rekabet Endeksi" ilin alt endekslere ilişkin durumu, 2009

Alt Endeks	Sıralama
Ekonomik Etkinlik ve Canlılık	80
Emek Piyasası	77
Yaratıcılık	79
İnsan Sermayesi	65
Fiziki Altyapı	76
Sosyal Sermaye	69
Toplam Rekabet Endeksi	73

2 İllerarası Rekabetçilik Endeksi, URAK 2009-2010,

2. YATIRIM ORTAMI

2.1. Coğrafi Durum

Ardahan, 814.578 km²'lik Türkiye topraklarının 171.061 km²'sini oluşturan Doğu Anadolu Bölgesi'nin kuzey doğusunda yer almaktadır *(Harita 2.1)*. İlin doğusunda ve kuzeyinde Gürcistan (Acaristan Özerk Cumhuriyeti), güneyinde Kars, güneybatısında Erzurum ve batısında Artvin yer almaktadır. Ardahan'ın Oltu'ya, Batum'a, Artvin'e, Ahıska'ya ve Kars'a açılan önemli geçitleri ve boğazları vardır. 5.576 km² yüzölçümüne sahip olan il, ülke topraklarının yaklaşık % 0,7'sini kaplamaktadır.

Harita 2.1 Ardahan ili ve TRA2 Bölgesi

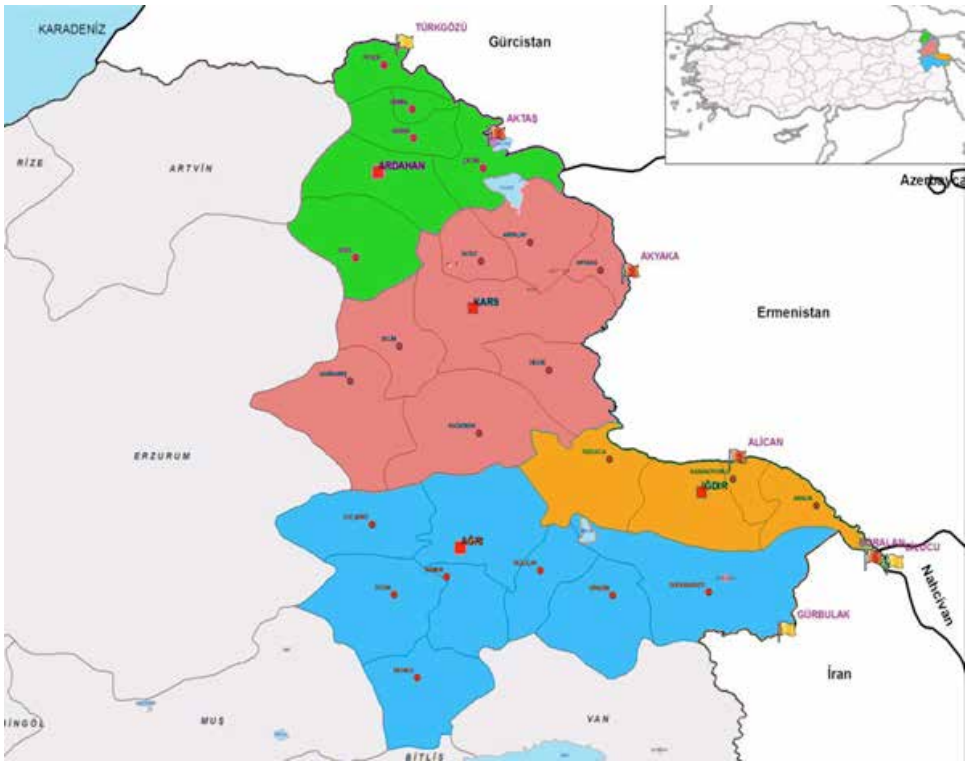

Kura Nehri, şehir topraklarından sonra Gürcistan ve Azerbaycan'ı geçerek Hazar Denizi´ne dökülmektedir. İlde yer alan akarsularının rejimi düzensizdir. Bunun nedeni; yağış rejiminin düzensizliği ve kış yağışlarının kar şeklinde düşmesidir. Kışın yağan karlar erimeden uzun süre yerde kaldığı için akarsuların debileri azalmaktadır. İlkbahar ve yaz aylarında eriyen karlar akarsuların debilerinin yükselmesine yol açmaktadır.

İl alanı ana çizgileriyle 1800-2100 m yükseltilerinde ovalarında yer aldığı dalgalı bir yapıya sahip plato görünümündedir. Bu plato yüzeyinde merkezi püskürmelerle oluşan Cin Dağı (2957 m), Keldağı (3033 m), Ilgar Dağı (2918 m), Kısır Dağı (3197 m) gibi volkan konileri vardır. İl platosunun kenar kısımlarından güneydoğusunu Allahuekber Sıradağları, kuzey batısını da Yalnızçam Sıradağları oluşturur. Yine bu plato alanı içinde güneybatı - kuzeydoğu yönünde uzanan Göle, Ardahan, Çıldır ve Aktaş gibi alüvyal tabanlı ve tektonik kökenli bir takım depresyonlar bulunmaktadır. Bu depresyonlar yarma vadilerle birbirlerine bağlanmış durumdadır.

Yörenin yüksek olması ve yüzey şekillerinin değişkenlik göstermesi dolayısıyla İl genelinde karasal iklim hakim olduğundan, kışlar uzun, sert ve kar yağışlıdır. Denizden yüksekliği 1829 m. ve karayolu ile denize uzaklığı 211 km olan İlde; yaz mevsiminde en yüksek 35 ^{0}C'ye kadar çıkabilen sıcaklıkların, kısın –36,3 ^{0}C 'ye kadar düştüğü görülür. İl merkezinin karasallık derecesi % 47,5 iken, bu oran Posof'ta % 34,1, Kars'ta % 49,7, Erzurum'da % 47,9 ve Sarıkamış'ta % 56'dır.

2.2. Nüfus ve Demografi

2012 Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi (ADNKS) sonuçlarına göre Ardahan ilinin nüfusu 106. 643 kişi ile TRA2 Düzey II Bölgesi nüfusunun %9,24'ünü teşkil etmektedir.

2.2.1. Nüfus

Ardahan ilinde 2012 yılı itibariyle kilometrekareye yaklaşık 22 insan düşerken, bu sayı Türkiye genelinde 98 ve TRA2 Bölgesinde ise 50'dir. Ardahan'da 2008 yılında 23 olan bu sayı 2009 yılında 22'ye düşmüş ve son yıllarda değişmemiştir.

Grafik 2.1 Yıllara ve bölgelere göre nüfus yoğunluğu (kilometrekareye düşen kişi sayısı), 2008-2012

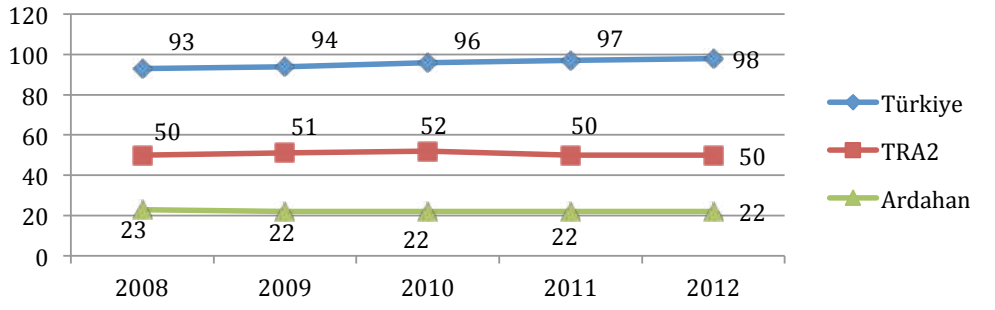

Kaynak: TÜİK, ADNKS Kayıtlarından hesaplanmıştır.

Türkiye yıllar içerisinde istikrarlı bir nüfus artışı yaşamıştır ve 2011 nüfusu 2000 nüfusuna göre yüzde 10 daha fazladır. TRA2 ise sürekli göç yaşamasına rağmen 2011 yılı itibarıyla 2000 yılı nüfusunu yakalamıştır. İl nüfusu 2007-2010 yılları arası sürekli bir düşüş göstermiştir. Bu durumun tek istisnası olan 2011 yılında il nüfusu % 1,9 oranında artış yaşanmıştır. Buna karşın nüfus 2000 yılına göre yaklaşık % 20 oranında azalmıştır.

Grafik 2.2 Yıllara göre Türkiye, TRA2 ve Ardahan nüfus değişim oranları (%)[3], 2000-2012

Kaynak: TÜİK, ADNKS Kayıtları, Genel Nüfus Sayımı Sonuçları

Ardahan ilinde nüfusun yaşlara göre dağılımı ele alındığında 60 yaşa kadar olan yaş gruplarında erkeklerin kadınlardan daha fazla olduğu, 60-64 yaş grubu ve üstü için durumun kadınlar lehine değiştiği gözlemlenmektedir. Grafikte göze çarpan başka bir konu ise 20-24 yaş grubunda erkek nüfusun olağanın dışında yüksek olmasıdır. Bu durum şehre yeni atanan bekâr erkek kamu görevlileri, askerler ve üniversite öğrencilerinin mevcudiyetine bağlanabilir.

3 Grafik oluşturulurken baz yıl olarak 2000 yılı alınmıştır.

Grafik 2.3 Ardahan İli cinsiyete göre yaş grubu dağılımı piramidi, 2012

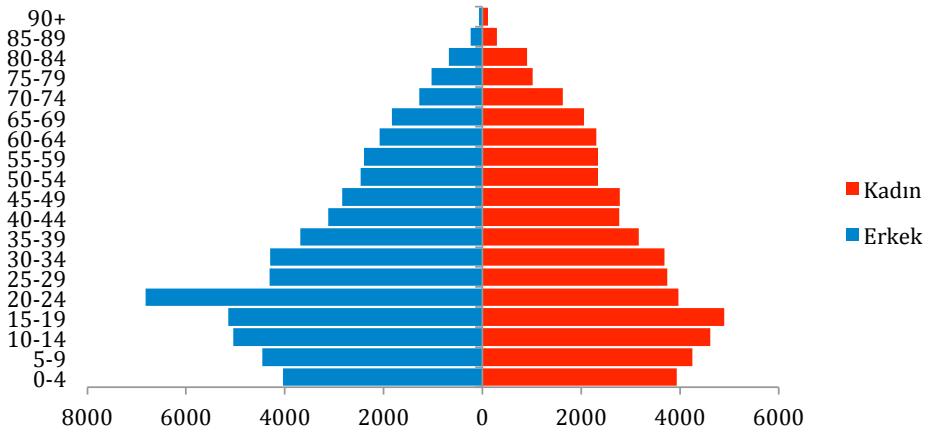

Kaynak: TÜİK, ADNKS Kayıtlarında yayınlanan verilerden elde edilmiştir.

Toplam yaş bağımlılık oranı Türkiye ortalaması 2012 yılında %48 iken Ardahan'da bu oran %54,16 ile Türkiye ortalamasından 6 puan yukarıda ve TRA2 ortalamasından 13 puan aşağıdadır. Türkiye genelinde nüfusun yarısından fazlası çalışabilir iken Ardahan'da nüfusun yaklaşık %45'i çalışan nüfus aralığına girmektedir. Aşağıdaki grafikte de görüldüğü üzere hem TRA2 bölgesinde hem de Ardahan'da bağımlılık oranları 2012 yılı itibarıyla Türkiye oranına yaklaşmıştır.

Grafik 2.4 Yıllara göre Türkiye, TRA2 ve Ardahan toplam yaş bağımlılık oranı (%), 2008-2012

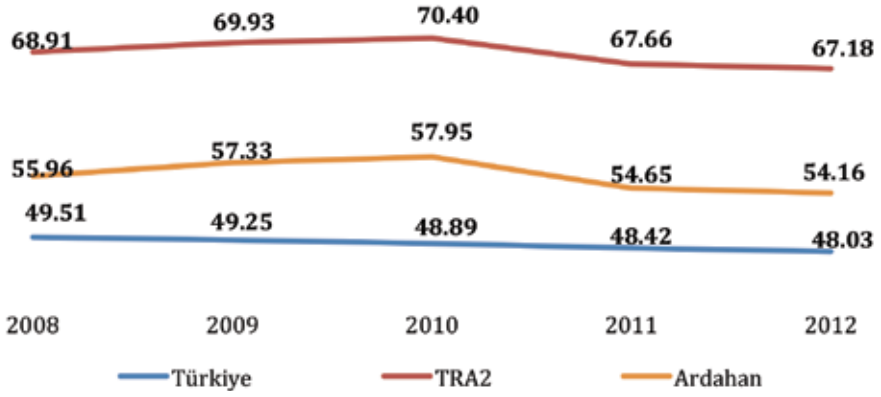

Kaynak: TÜİK, ADNKS Kayıtları

Ardahan ili genç bağımlılık oranının (%38) 2012 yılında Türkiye oranına (%36,9) çok yaklaştığı görülmektedir. TRA2 Bölgesi ortalamasının çok yüksek olmasının sebebi ise Ağrı ilinin yıllara bağlı değerlerinin %70'den fazla olmasından kaynaklanmaktadır.

Grafik 2.5 Yıllara göre Türkiye, TRA2 ve Ardahan genç bağımlılık oranı (%), 2008-2012

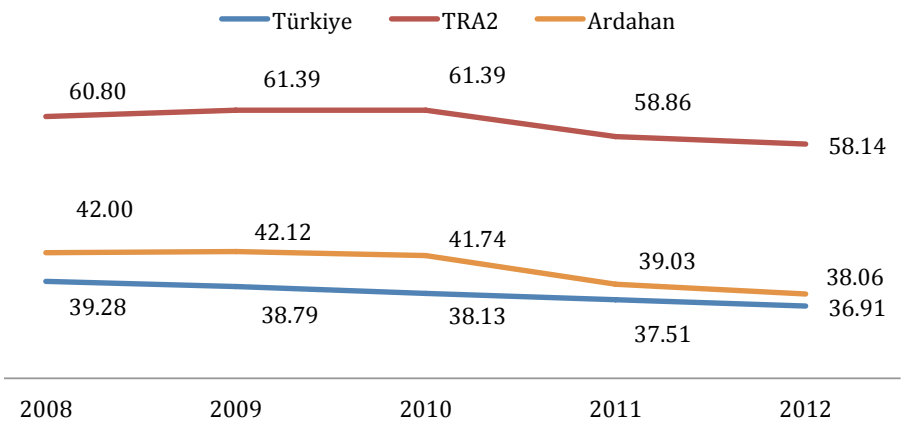

Kaynak: TÜİK, ADNKS Kayıtları

İlde yaşlı bağımlılık oranı bölge ve Türkiye ortalamasının oldukça üzerinde seyretmektedir. Bu oran çalışabilecek nüfusun bakmakla yükümlü olduğu yaşlı nüfusu da açıklamaktadır. Oranın bu denli yüksek olması ilde yaşlı nüfusunun diğer bölge illerine ve Türkiye'ye göre fazla olduğunu göstermektedir.

Grafik 2.6 Yıllara ve bölgelere göre yaşlı bağımlılık oranı (%), 2008-2012

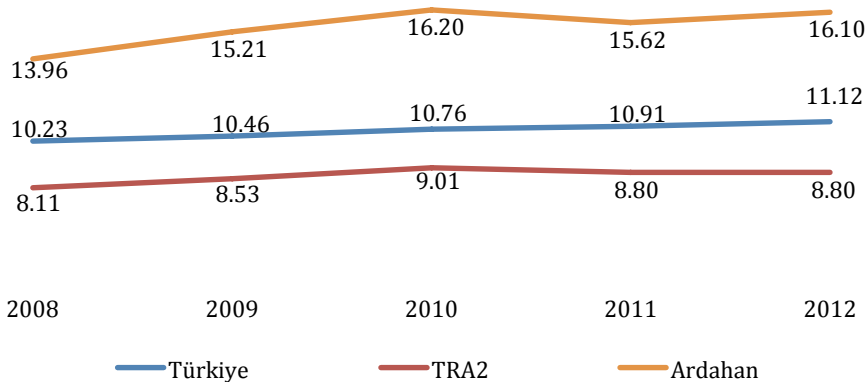

Kaynak: TÜİK, ADNKS Kayıtları

Grafik 2.7'de yaş gruplarının oransal dağılımı ülke geneli, TRA2 Bölgesi ve Ardahan düzeyinde gösterilmiştir. Genç nüfus oranlarında hem ülke hem de bölge gerisinde kalan il, 35-39 yaş grubundan itibaren bölgeyi, 60-64 yaş grubundan itibaren de ülkeyi geride bırakmaktadır. Bu durum ilde doğurganlık oranının azlığına, göçün ve yaşlı nüfusun fazla olduğuna işaret etmektedir.

Grafik 2.7 Türkiye, TRA2 ve Ardahan'da yaş gruplarının oranları, 2012

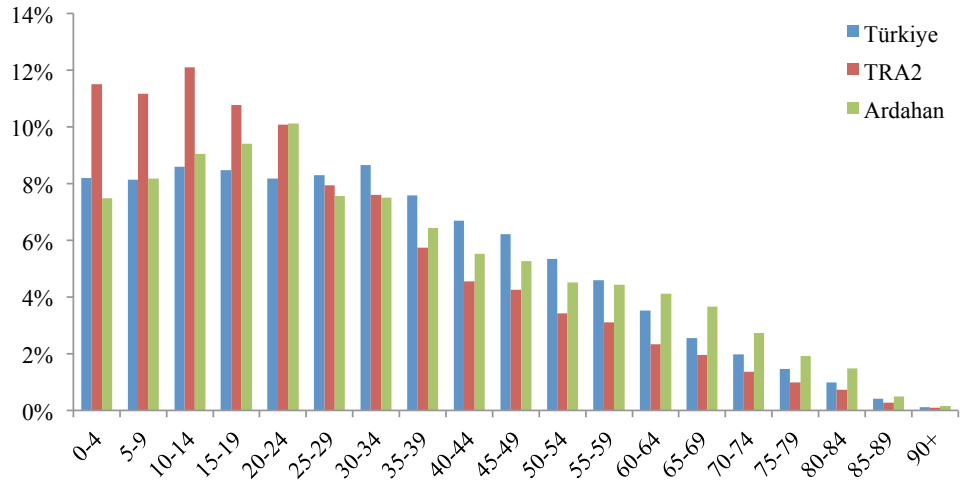

Kaynak: TÜİK, ADNKS Kayıtları

2.2.2. Şehirleşme

Şehirleşme oranı bir ilin şehirleşmiş bölgelerinde yaşayan nüfusun o ilin toplam nüfusa oranını ifade etmekte olup gelişmişlik endekslerinde kullanılan göstergelerden birisidir. Grafik 2.8'de Türkiye geneli, TRA2 Bölgesi ve Ardahan ilinde 1965-2012 yılları arasında şehirleşme oranlarının yıllara göre değişimi gösterilmektedir. İldeki şehirleşme oranı 2012 yılında %35,18 ile son 45 yılın en yüksek seviyesine ulaşmıştır fakat bu oran %75'in üzerinde olan ülke ortalamasının ve yaklaşık %50 civarında olan TRA2 ortalamasının çok altındadır. İl nüfusunun büyük oranının hayvancılıkla uğraşıyor olmasının bu göstergeye etki ettiği söylenebilir.

Grafik 2.8 Yıllara ve bölgelere göre şehirleşme oranları (%)[4], 1965-2012

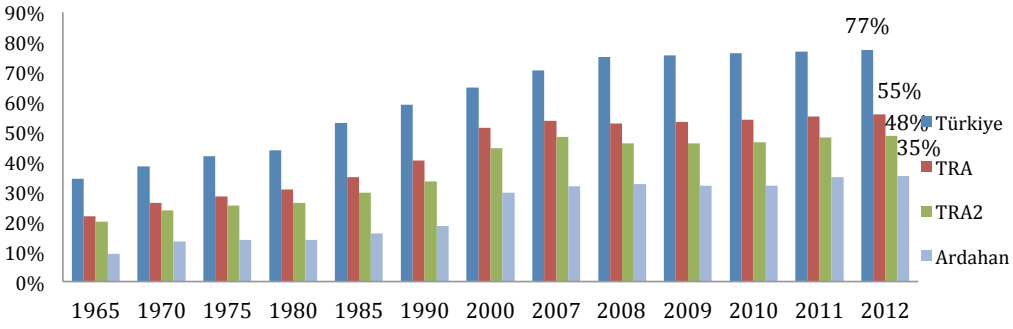

Kaynak: TÜİK, ADNKS Kayıtları, Genel Nüfus Sayımları

4 Bkz. 3. dipnot

2.2.3. Göç

Bir ilin göç vermesinin altında yatan faktörler arasında bölgede istenmeyen yetersiz iş, ilkel koşullar, tıbbî imkânların yetersizliği, doğal afetler, kirlilik vs. sebepler bulunurken, hedef bölgede göç edeni çeken etmenler ise iş olanakları, daha iyi yaşam koşulları, eğlence, eğitim olanakları, sağlık imkânları, cazip iklim, güvenlik, sanayi vs. koşullar olarak açıklanmaktadır.[5] Bir ilin göç vermesi, o ilin sosyo-ekonomik gelişmesini olumsuz yönde etkileyecek önemli bir unsur olarak değerlendirilebilir.

TRA2 Bölgesi illeri arasında Ardahan en fazla göç veren illerden birisidir. 2000-2011 yıllarına ilişkin verilere göre Ardahan'ın sürekli göç verdiği görülmektedir. Son yıllara kıyasla verilen göçün düşüş eğiliminde olup 2009 yılından itibaren net göç hızı da azalmaktadır.

Tablo 2.1 Yıllara göre Ardahan ili nüfus ve göç istatistikleri, 2008-2011

Yıl	Nüfus	Aldığı Göç	Verdiği Göç	Net Göç	Net Göç Hızı (‰)
2011	107.455	4.908	6.673	-1.765	-16,3
2010	105.454	4.586	6.857	-2.271	-21,3
2009	108.169	3.775	7.033	-3.258	-29,7
2008	112.242	4.640	7.447	-2.807	-24,7
2000	119.982	8.791	22.317	-13.526	-106,72

Kaynak: TÜİK, ADNKS Kayıtları

2.3. Teknik ve Sosyal Altyapıda Durum

2.3.1. Ulaştırma

Ardahan içinde bulunduğu TRA2 Bölgesi ile birlikte, Türkiye'nin Orta Asya ve Kafkaslara açılan kapısı olarak gerek Türk dünyası ile kültürel ve ekonomik bağların güvenli bir şekilde sürdürülmesi gerekse Avrupa ile Çin arasındaki ticaretten çıkar sağlanması açısından kilit noktada bulunmaktadır. Ardahan'ın stratejik potansiyeli; 2013 yılı içerisinde bitirilmesi planlanan ve bir bölümü Ardahan sınırlarından geçecek olan Bakü-Tiflis-Kars demiryolu hattı inşaatına 2013 yılında başlanacak ve Gürcistan'ın başkenti Tiflis ile Türkiye karayolu bağlantısını sağlayacak olan Çıldır-Aktaş sınır ka-

5 Everett S. Lee (1966). A Theory of Migration. University of Pennsylvania

pısı ile değerlendirilmeye başlanacaktır. Aktaş kapısı açıldıktan sonra Ardahan'dan Tiflis'e ulaşım güzergahı Harita 2.2'de gösterilmiştir.

Harita 2.2 Aktaş Sınır Kapısı Üzerinden Ardahan-Tiflis Ulaşım Güzergahı

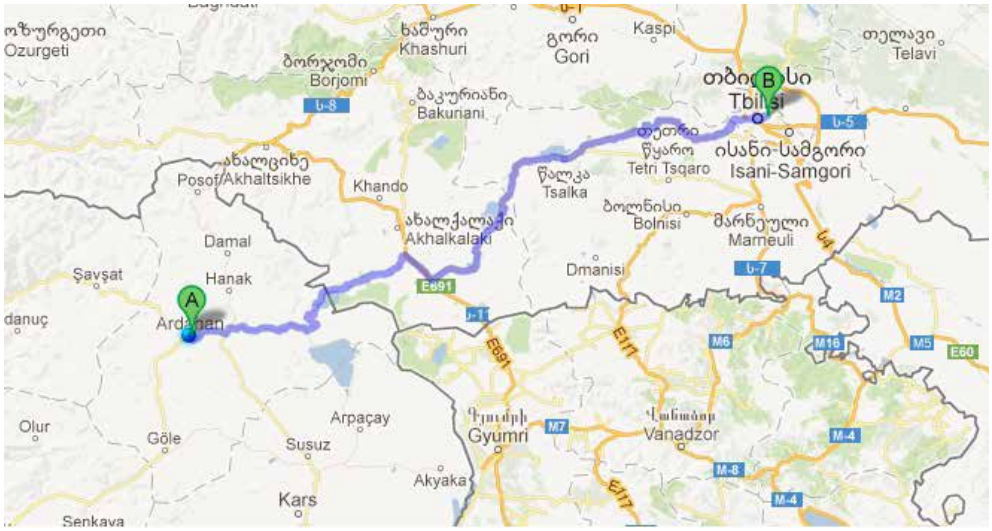

Şehirlerarası ulaşımın karayolu ile sağlandığı Ardahan, komşu illerin merkezleri olan Kars'a 93, Iğdır'a 227, Erzurum'a 230 km uzaklıktadır. İl ayrıca başkent Ankara'ya 1.089 İzmir ve İstanbul'a ise sırasıyla 1.668 ve 1.409 km mesafededir.

Tablo 2.2 Ardahan il merkezinin diğer ilçelere ve önemli illere uzaklığı

İlçe Adı	Uzaklık	İl Adı	Uzaklık	İlçe Adı	Uzaklık
Çıldır	44	Ağrı	310	İstanbul	1.409
Damal	44	Ankara	1.089	İzmir	1.668
Göle	44	Antalya	1.470	Kars	93
Hanak	29	Erzurum	230	Trabzon	342
Posof	80	Iğdır	227	Van	452

Kaynak: Karayolları Genel Müdürlüğü, www.kgm.gov.tr, Erişim: 18.11.2012

İl sınırları içerisinde 273 km devlet yolu, 90 km il yolu ile toplam 363 km yol bulunmaktadır. Bu yolların 330 kilometresi sathi kaplama, 11 kilometresi stabilize yol şeklindedir (Grafik 2.9)

Grafik 2.9 Yol ağının fizikî durumu (km), 2012

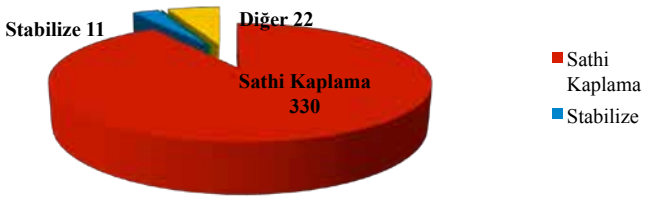

Kaynak: Karayolları Genel Müdürlüğü, İstatistikler, İllere Göre Devlet ve İl Yolları, www.kgm.gov.tr***, Erişim: 18.11.2012***

Tablo 2.3 Ardahan ilinde 2012 yıllında tamamlanan yol ve altyapı çalışmalarını göstermektedir.

Tablo 2.3 Ardahan ilinde yol ve altyapı çalışmaları

ÇALIŞMALAR	2003-2011 GERÇEKLEŞME		2012		
			HEDEF	YAPILAN	
Bölünmüş yol	40	km	16	5	km
Yol iyileştirme (TY)	34	km	22	4	km
Kaza kara nokta	0	adet	1	0	adet
BSK yapımı	0	km	10	0	km

Kaynak: Karayolları Genel Müdürlüğü

Karayolları 18. Bölge Müdürlüğü'nün ilde devam etmekte olan 6 projesine ilişkin yol yapım çalışmaları sürmektedir.

2.3.2. Sağlık

Ardahan'da sağlık hizmetleri toplam 3 hastane, 1 ağız ve diş sağlığı merkezi, 5 toplum sağlığı merkezi, 13 aile sağlığı merkezi, 64 sağlık evi, 1 verem savaş dispanseri, 6 adet 112 istasyonu tarafından yürütülmektedir.

Tablo 2.4 TRA2 Bölgesi ve illerinde yer alan sağlık kuruluşlarının dağılımı, 2011

İL/BÖLGE	Devlet Hastanesi	Tıp Fak. Hastanesi	Özel Hastane	Ağız ve Diş Sağlığı Mrk.	Toplum Sağlığı Mrk. (*)	Aile Sağlığı Merkezi
Ağrı	8	-	3	1	6	42
Ardahan	3	-	-	1	5	13
Iğdır	3	-	1	1	4	21
Kars	5	1	-	1	6	31
TRA2	19	1	4	4	21	108

(*) Ağrı'da 3, Ardahan ve Kars illerinde 1'er Toplum Sağlığı Merkezi, illerde bulunan de entegre devlet hastaneleri bünyesinde olduğundan hesaba dahil edilmemiştir.

Kaynak: TRA2 Sağlık Altyapısı Raporu, 2011.

Bölgede Ağrı ve Iğdır ili haricinde özel hastane bulunmamaktadır. Her bir ilde birer adet ağız ve diş sağlığı merkezi hizmet vermekte olup, TRA2 Bölgesi'nde yer alan 21 toplum sağlığı merkezinden 5'i Ardahan'da yer almaktadır.

Ardahan il merkezinde Devlet Hastanesi dışında başka kurumlara ait ya da özel 2. Basamak Sağlık Hizmetleri veren kuruluş bulunmamaktadır. Devlet Hastaneleri Ardahan il merkezi, Posof ve Göle ilçelerinde bulunmaktadır.

2008 yılında TOKİ tarafından inşaatına başlanan toplam 20.000 m^2 kapalı hizmet alanına sahip Ardahan Devlet Hastanesi yeni hizmet binası 2012 yılı Ocak ayından itibaren hizmete açılmıştır. Ardahan il merkezinde bulunan ve sağlık hizmetine başvuran günlük ortalama hasta sayısı yaklaşık 1.000 kişi olan, hâlihazırda 150 yatak kapasitesine sahip Ardahan Devlet Hastanesi B Grubu standartlarda hizmet vermektedir. Posof ve Göle ilçelerinde bulunan hastaneler ise D grubu hastanelerdir. Ardahan genelinde sağlık hizmetlerinde 2012 Temmuz itibarıyla 118 hekim, 285 ebe/hemşire, 259 adet diğer personel görev yapmaktadır. Toplam yatak kapasitesi 192'dir. 2008 yılının başında faaliyete geçen Ağız ve Diş Sağlığı Merkezi 5 diş hekimi, 2 sağlık memuru, ve 6 genel idare hizmetleri personeli ile faaliyetlerini sürdürmektedir.[6]

TRA2 Sağlık Altyapısı Raporu'na göre, Ağrı, Kars, Iğdır ve Ardahan il merkezlerinde bulunan hastane yetkilileri bölgede tıbbi atık yönetim sisteminin bulunmaması nedeniyle, özellikle büyük hastanelerin tıbbi atıklarının önemli bir sorun olduğunu, bölgenin tüm illerinden atıkların Erzurum'a gönderildiğini belirtmişlerdir.

Tablo 2.5 Bin kişiye düşen sağlık personeli sayısı

İL/BÖLGE	Uzman Hekim*	Pratisyen Hekim	Toplam Hekim	Diş Hekimi	Eczacı	Sağlık Memuru**	Hemşire	Ebe
Ağrı	0,38	0,51	0,89	0,08	0,12	1,07	1,08	0,62
Ardahan	0,49	0,64	1,14	0,16	0,19	1,59	1,08	0,78
Iğdır	0,48	0,6	1,08	0,18	0,22	0,95	1,16	0,76
Kars	0,54	0,56	1,09	0,12	0,14	1	1,02	0,84
TRA2	0,45	0,55	1	0,11	0,15	1,08	1,08	0,72
TÜRKİYE	1,15	0,53	1,67	0,29	0,36	1,28	1,56	0,68

Kaynak: TÜİK, Sağlık İstatistikleri 2010

6 Genel Sayısal Veriler, Ardahan Valiliği, 2012

Ardahan ilinin, Türkiye geneli ile kıyaslandığında bin kişiye düşen uzman hekim sayısı bakımından büyük ihtiyaç içinde olduğu görülmektedir. İlin sahip olduğu ortalama rakam (0,49) Türkiye genelinin (1,15) yarısından azdır. Bin kişiye düşen pratisyen hekim sayısında ise Ardahan (0,64), TRA2 Bölge ortalama değeri (0,55) ve Türkiye ortalamasından (0,53) daha yüksek bir seviyededir. Bin kişiye düşen diş hekimi sayısında TRA2 Düzey II Bölgesi illerine göre daha iyi bir durumda olmasına karşın il, ülke ortalamasının gerisinde kalmaktadır. Bölge içinde Kars, Iğdır ve Ağrı'nın diş hekimi ihtiyacı Ardahan ile karşılaştırıldığında daha yüksek seviyededir. Bin kişiye düşen eczacı sayısında ise Ardahan (0,19) ortalaması, Türkiye ortalamasının (0,36) yaklaşık yarısı kadardır. İl için her bin kişiye düşen hemşire sayısı ise (1,08) ülke ortalama değerinden (1,56) %50 daha az bir değere sahiptir.

Bu karşılaştırmalardan açıkça görülebileceği gibi il temel sağlık göstergeleri bakımından pratisyen hekim ve sağlık memuru hariç tüm parametrelerde Türkiye geneli değerlerinin gerisindedir. Bu durum sadece il için değil tüm bölge illeri için geçerlidir.

Tablo 2.6 Bölgelere göre planlanan yatak sayıları ve on bin kişiye düşen yatak sayıları

İL/BÖLGE	Planlanan Yatak Sayısı	On Bin Kişiye Düşen Yatak Sayısı		
		Planlanan (2014)	Mevcut (2010)	2007 Yılı
Ağrı	849	15,66	10,39	9,12
Ardahan	220	20,86	13,28	13,75
Iğdır	305	16,54	14,42	0,1595
Kars	707	23,43	17,27	12,33
TRA2	2.081	18,36	13,14	11,55
TÜRKİYE			24,97	26,21

Kaynak: TRA2 Bölgesi Sağlık Altyapısı, Mevcut Durum ve Sorunlar, 2011, s.48

2007 ile 2010 yılı arasında gerçekleşen gelişmeler karşılaştırıldığında, Türkiye genelinde ortalama olarak on bin kişiye düşen hastane yatak sayısı 1,24'lük bir gerileme göstermişken, Ardahan'da bu parametrede yaklaşık 0,5'lik bir gerileme yaşanmıştır.

Ardahan'da 2014 yılı itibariyle gerçekleşecek planlamalar açısından, on bin kişiye düşen hastane yatak sayısı, 13,28'den 20,86'ya çıkarak 7,58 seviyesinde artmış olacaktır. Açıkça görülmektedir ki, bu kayda değer artış bile il değerlerini mevcut Türkiye ortalamasına (24,97) ulaştıramamaktadır.[7]

7 Bkz. Dipnot 13.

2.3.3. Eğitim

Eğitim kalkınmada güçlü bir etken olmakla birlikte ekonomik gelişmeyi yakalayabilmek için sihirli anahtar niteliğinde olup ulusal kalkınmada önemli yer tutmaktadır.[8] Bununla birlikte bölgedeki ve ildeki eğitim şartlarının durumu göçü tetikleyen unsurlar arasında yer almaktadır.[9] Nitekim Serhat Kalkınma Ajansı'nın TRA2 Bölgesi'nden gerçekleşen göç ile ilgili yaptırdığı bir araştırmanın[10] bulgularına göre araştırmaya katılan örnek birimlerinin %55,2'si (1.972 kişi) göç etme nedenini eğitim olarak belirtmişlerdir. Göçün eğitim sebebiyle olması aynı araştırmanın bulgularına göre göç nedenleri arasında ikinci sırada yer almaktadır. Ardahan ili eğitim göstergeleri bakımından TRA2 Bölgesi'ne sayısal olarak benzerlik göstermekte olup bu göstergelere ilişkin değerler Türkiye ortalamasının altında yer almaktadır.

İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması'na (2003, DPT) göre eğitim göstergeleri açısından Ardahan 63. sırada yer almakta olup bu sıralama TRA2 Bölgesi'nin diğer illerinden Iğdır ve Ağrı'nın ilerisinde Kars'ın gerisindedir. .

Tablo 2.7 Türkiye geneli ve Ardahan ilinde ilköğretim ve okul öncesi öğretimde net okullaşma oranları (%), 2011-2012

Bölge	Okul Öncesi (4-5)			İlköğretim		
	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın
Türkiye	43,1	43,7	42,5	98,4	98,6	98,2
Ardahan	61,2	60,5	61,9	98,6	99,0	98,3

Kaynak: Milli Eğitim Örgün Eğitim İstatistikleri 2011-2012, T.C. Milli Eğitim Bakanlığı.

İlköğretim ve okulöncesi öğretimde ilin değerleri Türkiye ortalamasının üzerindedir. TRA2 Bölgesi illeri arasında il 1. sırada yer almaktadır. İlköğretimde kadın okullaşma oranı ile erkek okullaşma oranları birbirlerine yakındır. İlköğretim çağında olan erkek çocukların %1'i kız çocukların ise %1,7'si ilköğretim kurumlarında kayıtlı değildir.

8 Recent Theories of the Relationship between Education and Development, Francis X. Hezel, SJ, Yayınlanmadı, 1974.
9 Bkz. Dipnot 9.
10 TRA2'de Göç Olgusu: Sebep ve Sonuçlar Bağlamında Analitik Bir Araştırma, Serhat Kalkınma Ajansı, 2012, s.141

Tablo 2.8 2011-2012 eğitim-öğretim sezonunda Türkiye geneli ve Ardahan ilinde ortaöğretim kurumlarında net okullaşma oranları (%)

Bölge	Ortaöğretim			Genel Ortaöğretim			Mesleki ve Teknik Ortaöğretim		
	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın
Türkiye	66,1	68,2	63,9	35,6	34,7	36,6	30,5	33,5	27,2
Ardahan	59,5	58,6	60,5	27,4	26,0	28,9	32,1	32,5	31,7

Kaynak: Milli Eğitim Örgün Eğitim İstatistikleri 2011-2012, T.C. Milli Eğitim Bakanlığı.

Ortaöğretim okullaşma oranında ise il değerleri Türkiye genelinin yaklaşık 6 puan altında kalmaktadır. Ortaöğretime devam eden fertlerin yaklaşık %48'i genel ortaöğretim kurumlarında eğitimlerine devam etmekte olup %52'lik kısım mesleki ve teknik ortaöğretim kurumlarına kayıtlıdır. Genel ortaöğretim kapsamında Anadolu ve Fen liseleri bulunmaktadır. İlköğretimden sonra eğitime devam etmede gözlenen bu azalmanın sebebi olarak bölgede yoğun oranda hayvancılık yapılması gösterilebilir.

Tablo 2.9 Ardahan il genelinde ortaöğretim kurumu türüne göre öğrenci sayıları, 2012-2013

Ortaöğretim Kurumu Türü	Öğrenci Sayısı
Adalet Meslek Lisesi	28
Anadolu Lisesi	717
Anadolu İmam Hatip Lisesi	209
Anadolu Meslek Lisesi (ETÖGM)	94
Anadolu Öğretmen Lisesi	223
Anadolu Sağlık Meslek Lisesi	207
Anadolu Ticaret Meslek Lisesi	243
Endüstri Meslek Lisesi	633
Fen Lisesi	177
İmam Hatip Lisesi	361
Kız Meslek Lisesi	555
Lise	1571
Meslek Lisesi (Kız Tek. Öğ. Gn. Md.)	205
Meslek Lisesi (Tic. Tur. Öğ. Gn. Md.)	316
Sağlık Meslek Lisesi	35
Teknik Lise	113
Ticaret Meslek Lisesi	170
Genel Toplam	5.357

Kaynak: İl Milli Eğitim Müdürlüğü, e-okul sistemi.

İlde bulunan ortaöğretim kurumlarının listesi yukarıdaki gibidir. Meslek liselerinde okuyan öğrenci sayısı il için önemli bir işgücü potansiyeli anlamını taşımaktadır.

Grafik 2.10 Yıllara göre Ardahan ilinde 15+ yaş eğitim durumunun birikimli dağılımı (%), 2008-2011

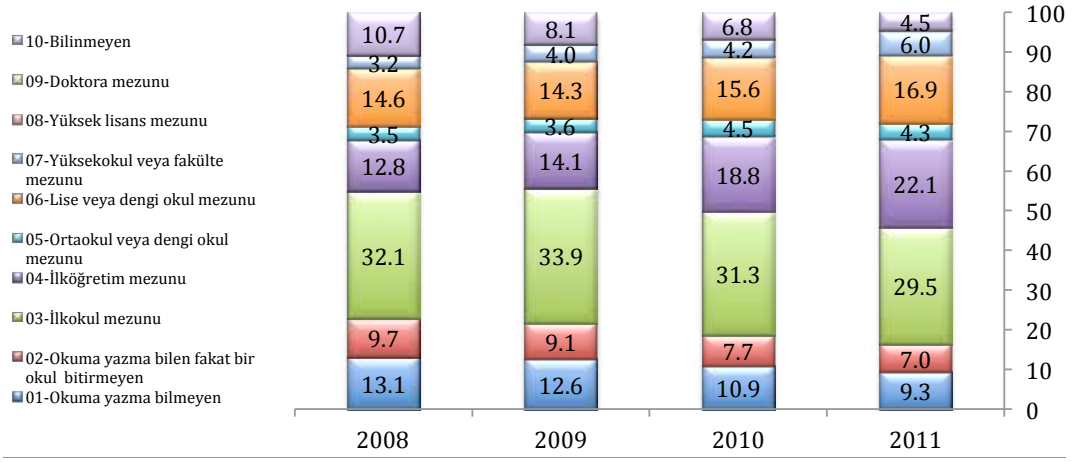

Kaynak: TÜİK, ADNKS Kayıtları.

Son 4 yılda öğrenim durumu bilinmeyenlerin oranının %10,7'den %4,5'e gerilemiş olması kayıtların her geçen yıl daha verimli tutulduğunu göstermektedir. Yüksekokul veya fakülte mezunlarının toplam içindeki oranı %3,2'den %6'ya (2011 yılı değerleri sırasıyla Türkiye genelinde ve TRA2 Bölgesi'nde %9,9 ve %5,4) yükselmiş olup yüksek lisans ve doktora mezunlarının oranı ise ‰ 3,2'den ‰ 3,8'e (2011 yılı değerleri sırasıyla Türkiye genelinde ve TRA2 Bölgesinde ‰9,4 ve ‰3,7) yükselmiştir. İlde ilkokul mezunlarının oranı 2008 yılında % 32,1 2009 yılında % 33,9 2010 yılında % 31,2 2011 yılında ise % 28,5'tür. Bu değerler yıllara göre şehre göç eden ilkokul mezunlarının oransal dalgalanmasını da gösterebilir. Çünkü 1998 yılından itibaren ilköğretim 5. sınıftan sonra okula devam etmeyen kimseler "okuma yazma bilen fakat bir okul bitirmeyen" sınıfından hesaplamaya katılmaktadır. Dolayısıyla bu orandaki yıllara göre farklılaşma sadece ilkokul mezunlarının ikamet değişimlerinden kaynaklı olarak açıklanabilir.

İlde kadınların okuryazarlık oranı 2011 yılı ADNKS kayıtları itibariyle %79,4 iken erkek nüfusun okuryazarlık oranı %92,3'tür. Bu oranlar 2008'den bu yana artmış olup bu artışa eğitim durumu bilinmeyenlerin azalması da katkı sağlamıştır.

Grafik 2.11 Yıllara ve bölgelere göre 15+ yaş içerisinde okuma yazma bilmeyenlerin toplamdaki payının dağılımı, 2008-2011

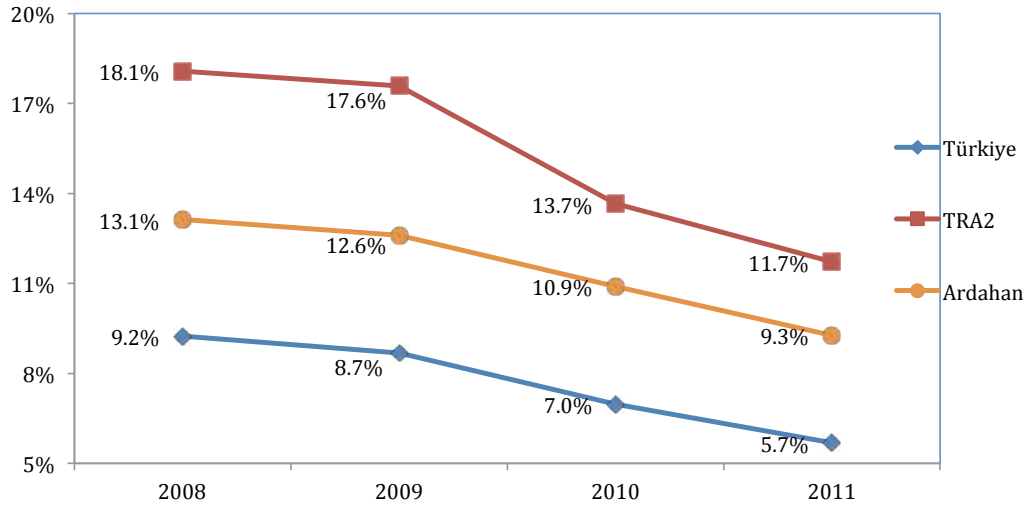

Kaynak: TÜİK, ADNKS Kayıtları.

Türkiye genelinde okuma-yazma bilmeyenlerin 15+ yaş nüfus içindeki payı %5,7 iken, Ardahan'da %9,3 ve TRA2 Bölgesinde %11,7'dir (Grafik 2.11).

Grafik 2.12 Öğretim görevlisi başına düşen öğrenci sayısı, 2008-2011

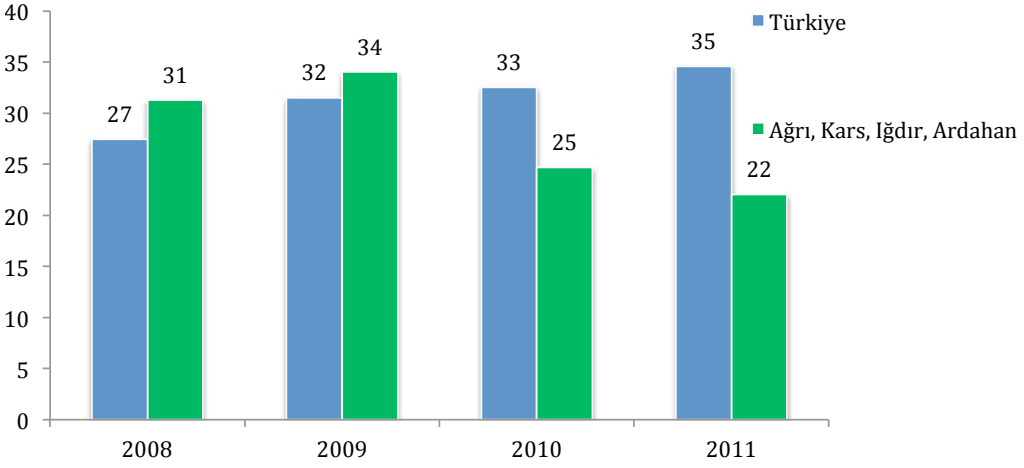

Kaynak: TÜİK, Eğitim İstatistikleri, verilerinden hesaplanmıştır. Erişim: 16.11.2012

Grafik 2.12'de Türkiye ve TRA2 Bölgesi'nde öğretim görevlisi başına düşen öğrenci sayısı yer almaktadır. Türkiye genelinde 2008 yılında 27 olan öğretim görevlisi başına düşen öğrenci sayısı, 2011 yılında 35'e, TRA2 Bölgesi'nde ise 31'den 22'ye düşmüş-

tür. Bu değerin yıllar içerisindeki düşüşü, bölgede ve ilde öğretim görevlisi sayısında öğrenci sayısındaki artışa oranla daha fazla yükselme olduğunu göstermektedir.

Grafik 2.13 Yükseköğretimde okuyan öğrenci sayısı, 2008-2011

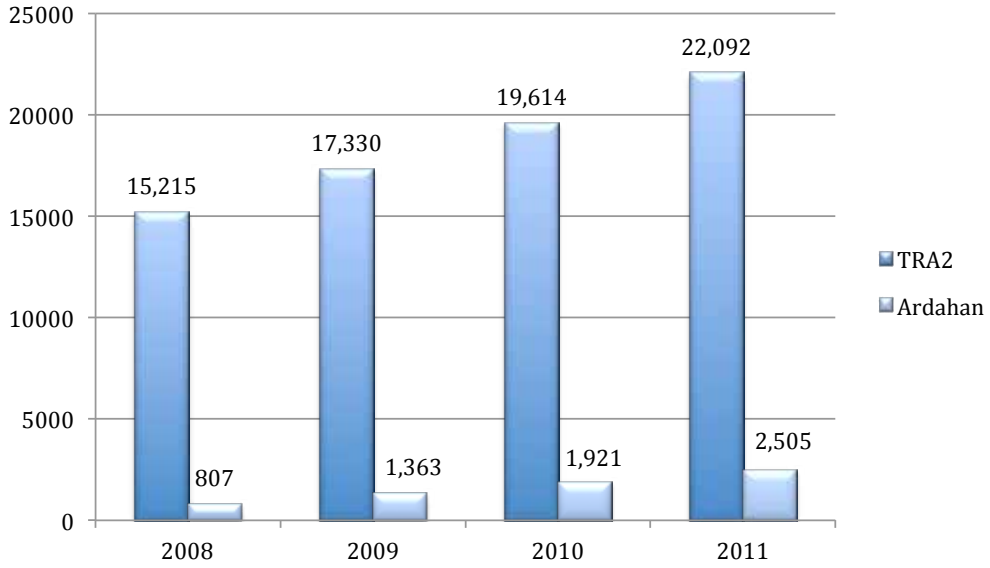

Kaynak: TÜİK, Bölgesel Göstergeler, Eğitim İstatistikleri, 2012

Yükseköğretimde okuyan öğrenci sayısı, TRA2 Bölgesi genelinde 2008-2011 yılları arasında artış göstermiştir. 2011 yılında Ardahan için bu sayı 2.505 olmuştur. Ardahan Üniversitesi'nde hem öğrenci sayısı hem de öğrenci mevcudunun TRA2 bölgesindeki mevcut içinde oranı yıllar içerisinde artış göstermektedir. 2008 yılında bu oran %5 civarındayken, 2011 için oran %11'in üzerindedir.

Tablo 2.10 Yükseköğretim istatistikleri karşılaştırması, 2008-2012

Yıl	Bölge	Toplam öğretim elemanı	Öğretim görevlisi başına düşen öğrenci sayısı	Okuyan öğrenci sayısı	Profesör sayısı	Doçent sayısı	Yardımcı Doçent sayısı	Diğer öğretim elemanı sayısı
2008	TRA2	486	31	15.215	28	38	103	317
2009		509	34	17.330	30	38	103	338
2010		795	25	19.614	60	44	166	525
2011		1.001	22	22.092	54	47	237	663
2008	Ardahan	14	58	807	1	-	-	13
2009		21	65	1363	3	-	-	18
2010		28	69	1921	5	-	2	21
2011		86	29	2505	3	2	16	65

Kaynak: TÜİK, Eğitim İstatistikleri, Yükseköğretim, Erişim: 16.11.2012

Tablo 2.10'da TRA2 Bölgesi genelinde ve Ardahan ilinde yükseköğretime ilişkin veriler toplu bir şekilde yer almaktadır. 2008 yılında ilde 1 profesör ve toplam 14 öğretim elemanı ile açılan Ardahan Üniversitesi, 2012 yılında 3 profesör ve toplam 86 öğretim elemanı ile faaliyetlerini sürdürmektedir. İlde öğretim görevlisi başına düşen öğrenci sayısı 2011'de büyük bir sıçrama yapmış olmasına rağmen hala üzerinde durulması gereken bir veri olarak ortaya çıkmaktadır.

Tablo 2.11 TRA2 Bölgesi üniversite ve birimleri, 2012

Birimler	Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi	Kafkas Üniversitesi	Iğdır Üniversitesi	Ardahan Üniversitesi
Eğitim Fakültesi	1	1		
Fen-Edebiyat Fakültesi	1	1	1	
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi	1	1		1
Diş Hekimliği Fakültesi		1		
Eczacılık Fakültesi	1			
Tıp Fakültesi		1		
Veterinerlik Fakültesi		1		
Ziraat Fakültesi			1	
İslami İlimler Fakültesi	1			
İlahiyat Fakültesi		1	1	
Mühendislik /–Mimarlık Fakültesi	1	1	1	1
Güzel Sanatlar Fakültesi		1		
Devlet Konservatuarı		1		
Meslek Yüksekokulu	3	7	1	5
Hayvansal Üretim Yüksekokulu	1			
Turizm İşletmeciliği ve Otelcilik Yüksekokulu	1			
Sağlık Yüksekokulu	1	2	1	
Yabancı Diller Yüksekokulu	1	1		
Beden Eğitimi ve Spor Yüksekokulu	1	1		1
İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi				1
Sosyal Bilimler Enstitüsü	1	1	1	1
Fen Bilimleri Enstitüsü	1	1	1	1
Sağlık Bilimleri Enstitüsü		1	1	
Araştırma ve Uygulama Merkezi	4	12	4	5

Kaynak: Rakamlarla Serhat İlleri 2011

Bölgedeki dört üniversite de üç yıl içerisinde kurumsal kapasite bakımından önemli ilerlemeler kaydetmiştir. Ancak ilde tarım ve hayvancılık sektörünün temel geçim kaynağı olduğu düşünüldüğünde üniversite bünyesinde ziraat fakültesinin bulunmaması dezavantaj oluşturmaktadır.

Tablo 2.12 Yükseköğrenim Kredi ve Yurtlar Kurumu'na (KYK) bağlı yurtlarda barınan öğrenci sayısı ile yurt kapasitesi, 2011-2012

Bölge	Yurt Sayısı	Kapasite	Barınan	Boş Kapasite	Kapasite Doluluk Oranı (%)
Türkiye	303	266.674	238.864	27.810	89,6
TRA2	4	4.388	4.240	148	96,6
Ardahan	1	722	706	16	97,8

Kaynak: Milli Eğitim Bakanlığı, İstatistikler, 2011-2012, Erişim: 16.11.2012

Türkiye genelinde Kredi ve Yurtlar Kurumu'na bağlı 303 adet yurt bulunmaktadır. TRA2 Bölgesi illerinde ise birer yurt bulunmaktadır. Ardahan ilinde bulunan yurdun doluluk oranı %97,8 iken Türkiye genelinde bu oran %89,6'dır. Bu değer KYK yurduna olan talebin Türkiye ortalamasının üzerinde olduğunu göstermektedir. Mevcut yurt sadece merkezde bulunan öğrencilerin barınma ihtiyacını karşılarken ilçelerde bulunan meslek yüksekokullarında eğitim gören öğrenciler için bu ihtiyaç özel yurtlar ile karşılanmaktadır.

2.3.4. İşgücü ve İstihdam

İşgücü piyasası ve istihdam yapısı incelendiğinde üzerinde durulması gereken ilk önemli nokta temelde işgücü talebi ve işgücü arzı arasındaki farklılıktan oluşan sorunların çözüm politikalarıdır. İlde nitelikli insan kaynaklarının yetiştirilmesi, istihdam imkânlarının geliştirilmesi, işsizliğin azaltılması ve ildeki öncelikli sektörlerde işgücünün etkinleştirilmesi ilin ekonomik ve sosyal kalkınmasında büyük bir etkendir. Aynı şekilde bu yapının doğru analiz edilmesi için mevcut durumun ortaya konulması gerekmektedir.

İstihdam ve işgücü verilerinin bir kısmı TÜİK tarafından il düzeyinde hesaplanmadığı için bazı değerlendirmeler sadece TRA2 Bölgesi düzeyinde yapılmıştır.

Bölgede 2004 yılında 299 bin kişi istihdam edilmiş iken 2011 yılında 344 bin kişi istihdam edilmiştir. 2005-2011 yılları arasında 15-24 yaş arası nüfusun istihdam oranında

önemli bir artış gözlenmektedir. 55 ve üzeri yaştaki işgücünün istihdam oranında ise 6 yıllık zaman zarfında %6'lık bir azalma gerçekleşmiştir.

Tablo 2.13 Geniş yaş gruplarına göre TRA2 Bölgesi istihdam oranı değerleri (%), 2005-2011

Yıllar	15-19	20-24	25-34	35-54	55+
2005	20,2	39,0	56,5	61,4	40,5
2008	22,7	36,2	57,0	67,0	42,7
2011	22,6	43,2	57,0	66,7	34,9

Kaynak: TÜİK, İşgücü İstatistikleri, Erişim: 21.11.2012

TRA2 Bölgesi'nde Türkiye İş Kurumu Genel Müdürlüğü (İŞKUR) veri tabanında kayıtlı işsiz sayısı 2011 yılı kayıtlarına göre 28.877 olup Ardahan ilindeki kayıtlı işsiz sayısı 3.986'dır. Bu değerler Türkiye İş Kurumu'na yapılan başvurulara göre elde edilmiştir.

TÜİK verilerine göre bölgede ve ilde işsizlik oranlarının yıllara göre değişimi aşağıdaki tabloda verilmiştir. Ardahan ilinde 2008 yılından bu yana işsizlik oranı iki katına çıkmıştır. Elde edilen bulgular söz konusu yıllarda Dünya ve Türkiye ekonomisini etkileyen finansal krizin bir sonucu olarak yorumlanabilir.

Tablo 2.14 Yıllara ve bölgelere göre işsizlik oranları, 2008-2011

Yıllar	Ardahan	TRA2	Türkiye
2008	3,7	5,6	9,8
2009	4,2	9,4	11,9
2010	7,5	10,3	14
2011	7,4	10,2	11

Kaynak: TÜİK, İşgücü İstatistikleri, Erişim: 21.11.2012, (*Ardahan 2011 yılı değeri Ardahan/TRA2 oranının doğrusal değişiminden hesaplanarak elde edilmiştir.)

Bununla birlikte Ardahan, işsizlik oranı bakımından TRA2 Bölgesi ve Türkiye genelinin altındadır. Bu durumun temel olarak işsizlik oranı hesaplanırken ücretsiz aile işçilerinin hesaba katılmamasından kaynaklandığı söylenebilir.

Grafik 2.14 Yıllara ve bölgeler göre işgücüne katılım oranları, 2008-2011

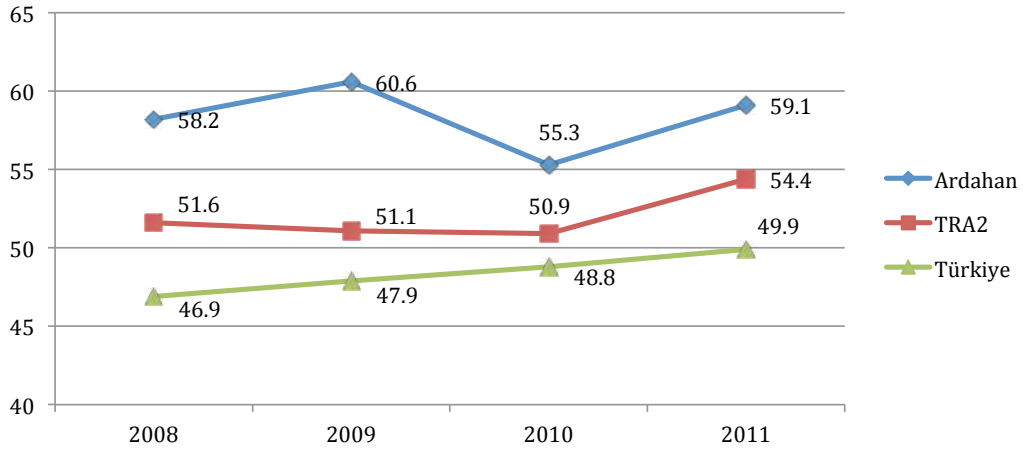

Kaynak: TÜİK, İşgücü İstatistikleri, Erişim: 21.11.2012, (Ardahan, 2011 yılı değeri Ardahan/Türkiye oranının doğrusal değişiminden hesaplanarak elde edilmiştir.)

İşgücüne katılma oranı TRA2 Bölgesi'nde 2004 yılında %44,2 iken 2011 yılında %54,4 olarak hesaplanmıştır. İlde işgücüne katılım oranı 2008-2011 arasında Türkiye genelinin ortalamasının da üzerinde bir seyir izleyerek artış göstermiştir. Çalışabilir nüfusun istihdama daha fazla dâhil olmasıyla bu oran il genelinde artmıştır.

Grafik 2.15 TRA2 Bölgesi eğitim durumuna ve yıllara göre istihdam oranı (%) (15 + yaş), 2004-2011

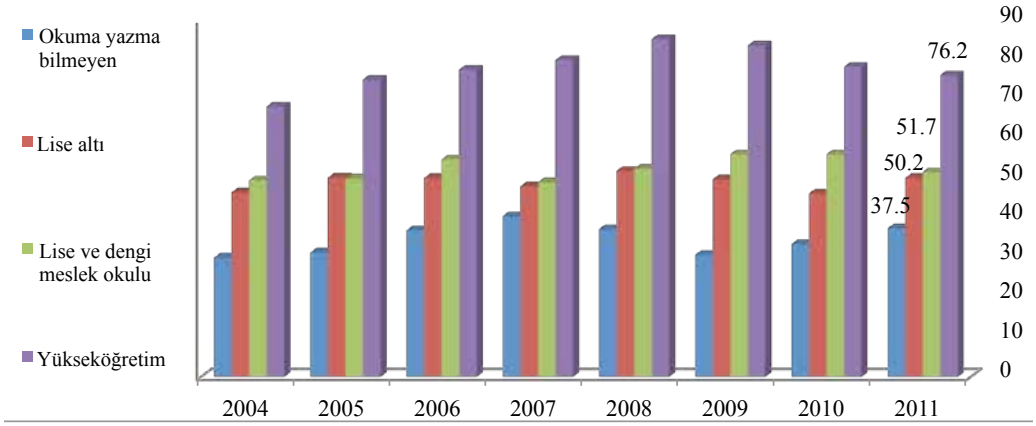

Kaynak: TÜİK, İşgücü İstatistikleri, Erişim: 15.11.2012

TRA2 Bölgesinde genel istihdam oranı 2004 yılında %43,4 iken bu oran 2011 yılı sonunda %48,8 olmuştur. Bölgede 2004 yılında yükseköğretim mezunlarının %68'i

istihdam edilirken 2008 yılında bu oran %85,3'e kadar çıkmıştır. 2008'den 2011'e kadar sürekli bir düşüş gözlenmiş ve 2011 yılında bu oran %76 olmuştur. Bu durum bölgenin yükseköğretim mezunlarına yeteri kadar iş sağlayamadığı şeklinde yorumlanabilir. Grafikten ayrıca lise mezunları ile lise altı mezuniyet durumu olan (okuryazar ama okul bitirmemiş kısım da dâhil) işgücünün yıllara göre birbirine yakın istihdam edilme oranı olduğu gözlemlenmektedir.

2011 yılında Ardahan İŞKUR İl Müdürlüğü'ne yapılan toplam başvuru sayısı 2.049'dur. Bu başvuruların 1.349'u erkekler, 700'ü kadınlar tarafından yapılmış olup yaş gruplarına göre dağılımı Grafik 2.16'da gösterilmiştir.

Grafik 2.16 Yaş grupları ve cinsiyete göre Ardahan İŞKUR İl Müdürlüğü'ne yapılan başvurular, 2011

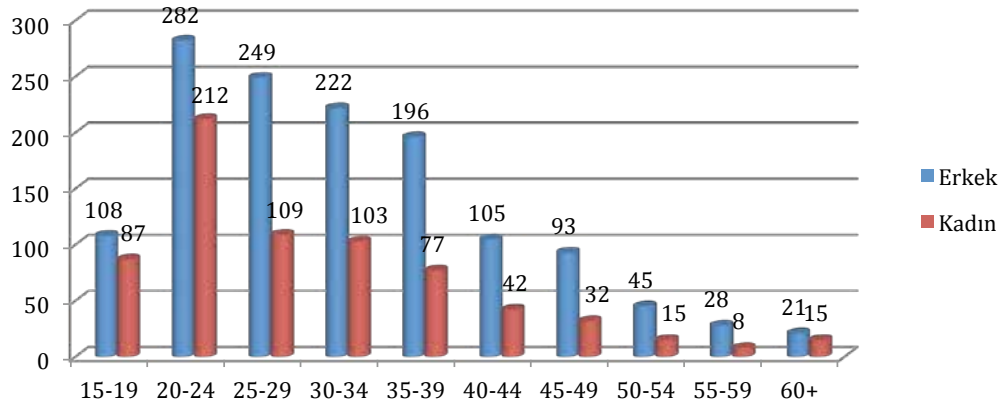

Kaynak: Türkiye İş Kurumu Genel Müdürlüğü, Mart 2011

Yapılan başvurular 20-34 yaş arasında (1.177 kişi) yoğunlaşmakta olup kadın başvurular 20-24 yaş (212 kişi) arasında yığılmıştır.

Tablo 2.15 Yaş gruplarına göre Ardahan İŞKUR'a yapılan başvuru ile işe yerleşme sayıları, 2011

Yaş Grubu	Başvuru Sayısı	İşe Yerleşen Sayısı	İşe Yerleşme Oranı (%)
15-19	195	29	14,9
20-24	494	158	32,0
25-29	358	161	45,0
30-34	325	167	51,4
35-39	273	141	51,6
40-44	147	88	59,9
45-49	125	62	49,6
50-54	60	27	45,0
55-59	36	2	5,6
60+	36	3	8,3

Kaynak: Türkiye İş Kurumu Genel Müdürlüğü, Mart 2011

Tablo 2.16'da İŞKUR İl Müdürlüğü'ne yapılan başvurular ve işe yerleşme oranları verilmiştir. 20-29 yaş arasında başvuru yapan adayların %37,4'ü İŞKUR aracılığıyla işe yerleştirilmiş olup bu oran TRA2 genelinde %30 ve Türkiye genelinde ise %26'dır.

Grafik 2.17'de İŞKUR İl Müdürlüğü'ne yapılan başvuruların eğitim durumuna göre dağılımı verilmiştir. Başvuruların %39'u ilköğretim mezunu erkekler tarafından yapılmış olup kadınlarla birlikte ilköğretim mezunu kişiler tarafından yapılan başvurular toplam başvuruların yaklaşık yarısına tekabül etmektedir.

Grafik 2.17 Eğitim durumu ve cinsiyete göre Ardahan İŞKUR İl Müdürlüğü'ne yapılan başvurular, 2011

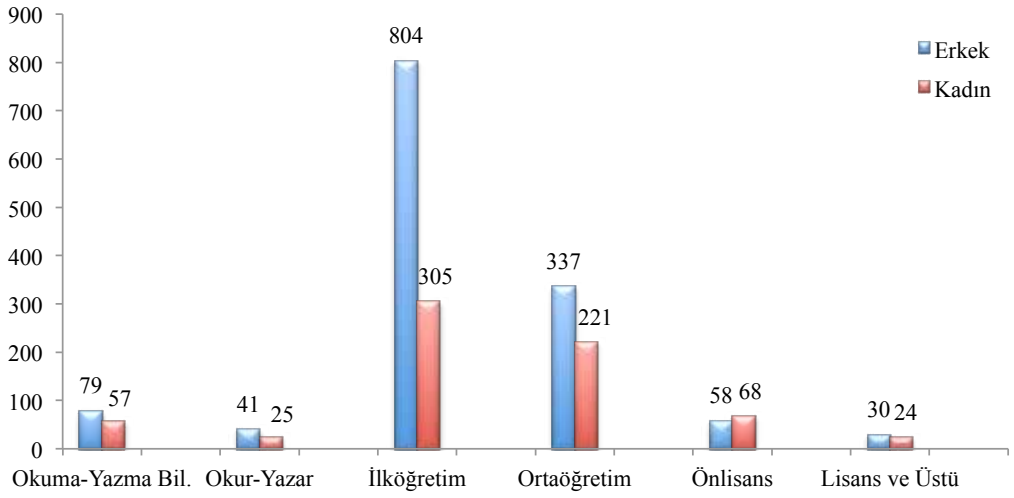

Kaynak: Türkiye İş Kurumu Genel Müdürlüğü, Mart 2011

2011 yılında İŞKUR İl Müdürlüğü tarafından alınan açık iş sayısı 796'sı kamu, 229'u özel sektör olmak üzere toplam 1.025'tir. Bu açık işlerin %81,7'si (TRA2: %89, Türkiye: %55) karşılanarak toplam 853 kişi işe yerleştirilmiştir. Kamudan alınan açık işlerin %79'u (TRA2: %98, Türkiye: %92) özelden alınan açık işlerin ise %51'i (TRA2: %70, Türkiye: %51) karşılanmıştır. Bu sayılar ilde ve bölgede İŞKUR aracılığıyla işe yerleştirme oranlarının Türkiye genelinin altında olduğunu göstermektedir. Kamudan alınan açık işlerin 220'si tarım içi iş olup özelden tarım içi açık iş alınmamıştır. Karşılanan açık işlerin 12'si kamu, 13'ü özel olmak üzere 25 tanesi yıl içinde iptal edilmiştir.

Grafik 2.18 Yıllara göre kayıtlı işgücü, 2009-2011

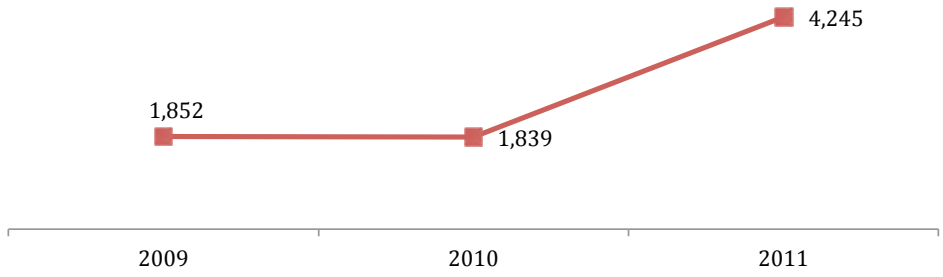

Kaynak: Türkiye İş Kurumu Genel Müdürlüğü, Mart 2011

İlde İŞKUR veritabanında kayıtlı işgücünün yıllara göre değişimi Grafik 2.18'de gösterilmiş olup 2009'dan bu yana yaklaşık 2,5 katına çıkmıştır.

2.4. Tarımsal Yapı

Tarım ve hayvancılık bölgenin temel geçim kaynağı olmasına rağmen tarımın büyük oranda iklim koşullarına bağlı olması ilin tarımsal üretimi ve gelişmesini etkilemektedir. Ürünlerin yetişme süresi dikkate alındığında yıllık dekar başına ortalama verimlilik diğer bölgelere kıyasla oldukça düşüktür. Girdi maliyetlerinin yüksek olmasına karşın üretilen ürünlerden yeterince verim alınamaması tarıma duyulan ilgiyi azaltmaktadır.

2.4.1. Tarım Arazileri ve Tarımsal Yapı

2.4.1.1. Tarım Arazilerinin Kullanım Durumu

İlde tarım arazilerinin alanı toplam yüzölçümün %17,4'ünü oluşturmaktadır. Fakat sulu tarım yok denecek kadar azdır. Tarım İl Müdürlüğü'nün elindeki son veriler olan 1998 yılı verilerine göre sadece Posof ilçesinde yaklaşık 500 ha alanda sulu tarım yapılmaktadır.

Tablo 2.16 Ardahan ili ve TRA2 Bölgesinde tarımsal alanların yapısı

Bölge	Tarım Alanı (ha)	Orman ve Fundalık Alanlar (ha)	Çayır ve Mera Alanları (ha)	Sulanabilir Arazi (%)	Sulanan Arazi / Sulanabilir Tarım Alanı (%)
Ardahan	84.250	31.957	285.678	55	4,2
TRA2	812.248	72.237	1.525.617	57,6	29,1

Kaynak: Devlet Su İşleri 24. Bölge Müdürlüğü ve Gıda, Tarım ve Hayvancılık İl Müdürlükleri

İlde, damlama sulama ve yağmurlama yöntemlerinin kullanımı yaygın olmayıp, yanlış sulama uygulamalarının (salma sulama vb.) yanı sıra sulama şebekelerinin çoğunun eski ve toprak kanallı olması, tarımda aşırı su kullanımına sebep olmaktadır. Bu da tuzlanma ve çevre kirliliği gibi sorunları doğurmaktadır. Sürdürülebilir tarımın bir gereği olan tesviye, toplulaştırma ve drenaj sistemleri ile tarla içi geliştirme çalışmaları bölgede yetersiz kalmaktadır. Sulamaya yönelik kamu yatırımlarının gerçekleştirilmesi iklim koşullarının elverişsizliği ve ödenek yetersizliği gibi nedenlerle gecikmektedir.

Ardahan'da arazi kullanımında çayır ve meraların payı yüksektir. TRA2 Bölgesi'nin çayır ve mera alanının %19'luk kısmı Ardahan sınırları içerisindedir. Çayır ve mera alanları %59'luk oran ile Türkiye ortalamasının (%18,7) yaklaşık 3 katıdır. Bu durum mera hayvancılığının yoğun bir şekilde yapılabilmesine imkân sağlamaktadır.

Tablo 2.17 Kullanım şekillerine göre topraklar (%)

İl/Bölge	Tarım Alanları	Çayır ve Mera	Ormanlık ve Fundalık Alan	Tarım Dışı Alan
Ardahan	17,4	59	6,6	17
TRA2	28	51	2,4	19
Türkiye	33	18,7	26,4	22

Kaynak: Valilik ve İl Tarım Müdürlüğü Verileri, Türkiye İstatistik Yıllığı, 2004

İlin orman ve fundalık alan oranları (%6,6) ise Türkiye ortalamasının (%26,4) oldukça altındadır.

2.4.1.2. Tarım İşletmelerinin Yapısı

İşletmelerin büyük çoğunluğu aile işletmeleridir ve bu işletmelerde çalışanlar, ücretsiz aile işçisi olarak çalışmaktadır. Bölgede tarım sektöründeki istihdamın, tüm istihdam içindeki payı 2009 yılında %64,5 iken 2011 yılında %55,8'e düşmesine rağmen 2011 yılı Türkiye genelindeki tarım istihdam oranından (%25,5) oldukça yüksektir. Bununla birlikte TRA2 Bölgesinde 2004 yılında %34,5 olan tarım sektörünün Gayri Safi Katma Değer içindeki payı 2008 yılı itibariyle %24,6'ya gerilemiştir.

İlde tarım işletmeleri, arazi büyüklüğü bakımından genellikle büyük ölçekli işletmeler değildir. Buna rağmen, Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı kayıtlarında, işletmelerin büyük çoğunluğunun 50 ile 200 dekar arası araziye sahip tarım işletmeleri olduğu görülmektedir.

2.4.1.3. Tarım Sektöründe Kurumsal Kaynaklar ve Örgütlenme

Tarım Kredi Kooperatifleri TRA2 Bölgesinde her ilde örgütlenmiştir. Bu kooperatifler çiftçiye üretimde girdi desteği ve nakit kredi olanakları sağlamaktadırlar. Ziraat odaları tüzel kişiliğe sahip olmakla birlikte, bölgede yeterli etkinliğe sahip değildir.

Tablo 2.18 Tarım sektöründe örgütlenme

İl / Bölge	Tarım Kredi Kooperatif Sayısı	Damızlık Sığır Yetiştiricileri Birliği Sayısı	Koyun Keçi Yetiştiricileri Birliği	Arı Yetiştiricileri Birliği
Ardahan	5	1	1	1
TRA2	36	4	4	4

Kaynak: Tarım Kredi Kooperatifleri, www.tarimkredi.org.tr, Erişim: 09.12.2012

Ardahan'da 5 adet Tarım Kredi Kooperatifi ve 3 adet yetiştirici birliği bulunmaktadır. Hayvansal üretimin geliştirilmesi amaçlı faaliyet gösteren bu birlikler, veterinerlik hizmetleri, yem ve malzeme satışı, ırk ıslahı ve kayıt tutma gibi faaliyetlerde bulunmaktadırlar.

Son yıllardaki örgütlenmelerin bir kısmı Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı ve Avrupa Birliği kaynaklı tarımsal desteklerden faydalanmak için gerekli olan yasal zorunluluklardan kaynaklanmaktadır. Buna rağmen, kooperatif ve birlik gibi örgütler hem nicelik hem de nitelik olarak yetersizdir. Bu durum da beraberinde üretimin sürdürülebilirliğini zorlaştırmakta, pazarda rekabet edebilirliğini ve üretim verimliliğini azaltmaktadır.

2.4.2. Bitkisel Üretim

Ardahan ili bitkisel üretimi hem ülke bazında hem bölge bazında çok düşük kalmaktadır. 2010 yılı verilerine göre ilde 59 ton barbunya fasulye, 530 ton elma, 30 ton armut, 13 ton kiraz, 25 ton vişne, 108 ton erik ve 40 ton ceviz üretilmiştir. Bu üretimin önemli bir kısmı iklimi il geneline göre daha yumuşak olan Posof ilçesinden elde edilmiştir.

Tablo 2.19 Ardahan, TRA2 Bölgesi ve Türkiye'de hasat edilen tarla bitkileri üretim miktarı ve alanı, 2010

Ürün Grubu	ARDAHAN			TRA2			TÜRKİYE		
	Hasat edilen alan (dekar)	Üretim (ton)	%	Hasat edilen alan (dekar)	Üretim (ton)	%	Hasat edilen alan (dekar	Üretim (ton)	%
Baklagiller	12.116	1.636	5,5	123.397	20.447	1	8.140.407	1.239.830	1,3
Endüstriyel Bitkiler	-	-	-	37.445	119.463	5,9	15.875.500	19.960.414	20,3
Tahıllar	212.155	27.383	92,1	3.023.816	434.684	21,6	118.537.787	35.202.073	35,8
Yağlı Tohumlar	2.404	369	1,2	4.619	644	0,03	13.710.253	3.227.588	3,3
Yem Bitkileri	-	-	-	1.966.881	1.429.202	71	15.006.025	31.677.814	32,2
Yumru Bitkiler	233	328	1,1	4.240	8.192	0,4	2.212.874	6.995.771	7,1
Toplam	226.908	29.716	100	5.160.398	2.012.632	100	173.482.846	98.303.490	100

Kaynak: TÜİK, Tarım İstatistikleri, Erişim: 09.12.2012

Ardahan'da endüstriyel bitkiler üretimi ve yem bitkileri üretimi bulunmamaktadır. Bununla birlikte bölgenin yem bitkileri üretimi Türkiye'nin yüzde 4,5'ini oluşturmaktadır. Tahıl üretimi miktar yönünden incelendiğinde Ardahan, yaklaşık 27 ton üretimi ile bölgede önemli bir yer tutmamaktadır.

2.4.3. Hayvansal Üretim

Bölge coğrafi yapısı ve sahip olduğu geniş çayır ve mera varlığı nedeniyle hayvancılığa elverişli durumdadır. İkliminin yem bitkisi üretimine uygun olması hayvancılığın bölgede gelişmesine katkıda bulunurken, kışların uzun ve sert geçmesi olumsuz bir durum olarak ortaya çıkmaktadır. Üretim faaliyetleri sırasında oluşan atıklar çoğunlukla değerlendirilmemektedir.

Tablo 2.20 Yıllara göre büyükbaş hayvan varlığı, 2000-2011

YIL	ARDAHAN	TRA2
2000	257.170	871.040
2004	252.618	947.273
2008	231.003	915.781
2011	257.515	1.068.193

Kaynak: TÜİK, Hayvancılık İstatistikleri, Erişim: 09.12.2012

Büyükbaş hayvan varlığı yıllar içerisinde dalgalı bir eğilim sergilemiştir. 11 yıl içinde büyükbaş hayvan sayısı artış göstermemiştir.

İlde yer alan büyükbaş hayvan varlığında yerli sığır ırkı ve melez ırk hâkimdir. Süt verimi yüksek olan kültür ırkları ise toplam varlığın %7,1'ini oluştururken; sağılan hayvan varlığı ise toplam mevcudun %34,7'sini teşkil etmektedir.

Tablo 2.21 Ardahan ve TRA2'de büyükbaş hayvan ırklarının dağılımı, 2011

Irk	Ardahan		TRA2	
	Toplam	Sağılan hayvan sayısı (baş)	Toplam	Sağılan hayvan sayısı (baş)
Sığır (Kültür)	18.337	7.159	74.943	26.635
Sığır(Melez)	190.573	61.539	481.549	173.486
Sığır(Yerli)	48.591	20.740	510.017	207.220
Manda	14	5	1.684	544
Toplam	257.515	89.443	1.068.193	407.885

Kaynak: TÜİK, Hayvancılık İstatistikleri, Erişim: 09.12.2012

TRA2 Bölgesi'ndeki küçükbaş hayvan varlığı 2011 yılı itibariyle 1.970.305 olup en fazla Ağrı ilinde küçükbaş hayvan bulunmaktadır. Ağrı'yı sırasıyla Iğdır, Kars ve Ardahan illeri takip etmektedir.

Tablo 2.22 Yıllara göre küçükbaş hayvan varlığı

YIL	ARDAHAN	TRA2
2000	75.630	2.973.080
2004	45.530	2.602.388
2008	48.964	2.093.797
2011	26.123	1.970.305

Kaynak: TÜİK, Hayvancılık İstatistikleri, Erişim: 09.12.2012

Tablo 2.22'den de anlaşılacağı üzere; bölge genelinde olduğu gibi Ardahan'da da küçükbaş hayvan sayısı önemli ölçüde azalmıştır. Kırsal alanda göç hızındaki artış, tüketicilerin büyükbaş hayvan ürünlerini daha çok tercih etmesi, küçükbaş hayvanın bakımının emek yoğun oluşu ve desteklemelerin büyükbaş hayvanlara yoğunlaşması bu azalışın sebepleri arasında gösterilebilir.

2.4.3.1. Süt ve Süt Ürünleri Sektörü

İlde süt ürünleri sektörünün başlıca sorunu yıl boyunca süt arzının yeterli olmayışıdır. Bu sorunun temelinde hayvancılık uygulamalarının verimsiz oluşu yatmaktadır. Çiftlik tipi hayvancılık yapılmadığından bakım, besleme, sağım vb. konular mera ve yaylacılığa dayalı hayvancılık yapan üreticiler açısından soruna dönüşmektedir. Çayır ve meraya dayalı hayvancılık hayvanlar arasında hastalıkların yaygınlaşmasını ve yetiştiricilerin hayvan sayısını artırmalarının önünde engel teşkil etmektedir. Bu şekilde yapılan hayvancılıkta kışın hayvanlara herhangi bir konsantre yem verilmeden yalnızca çayır otu ya da saman ile beslenmektedir. Böylece hayvan gelişimi olumsuz yönde etkilenmekte ve piyasa değeri düşük seviyede kalmaktadır.

İlde süt üretiminin yetersiz oluşu yüksek kurulu kapasiteli tesislerin de aralarında bulunduğu süt işleme tesislerinin düşük kapasite ile çalışmalarına neden olmaktadır. İlde faal olan 31 süt işleme tesisinin günlük süt işleme kapasitesi ortalama 20 ton iken, kapasitelerinin yarısı düzeyinde çalışabilmektedir. İlde hammadde ihtiyacına cevap verebilecek büyüklükte modern bir çiftlik bulunmamaktadır.

Tablo 2.23'te hayvan ırklarına göre süt verimini görmek mümkündür. Bölgedeki toplam süt üretiminin büyük bir kısmını inek sütü oluşturmaktadır. Manda sütü üretimi önemsiz düzeydedir.

Tablo 2.23 Ardahan'da 2011 yılında büyükbaş hayvan süt verimi

Hayvan Adı	Sağılan hayvan sayısı (baş)	Süt (ton)	Hayvan Başına Yıllık Süt Verimi (ton)
Sığır (Kültür)	7.159	26.308,59	3,67
Sığır(Melez)	61.539	171.386,90	2,79
Sığır(Yerli)	20.740	27.065,49	1,30
Toplam	89.438	224.760,98	2,51 (Ortalama)

Kaynak: TÜİK, Hayvancılık İstatistikleri, Erişim: 09.12.2012

2011 yılı verileri ile ilde sığır ırklarına göre süt verimi incelendiğinde kültür ırklarından elde edilen yıllık süt miktarı yerli ırkın yaklaşık 3 katıdır. Kültür ırklarının ve melez ırkların beklenen verim düzeyine ulaşabilmesi ancak iyi bir bakım ve besleme ile mümkündür. Günümüzde bölgede yerli ırk ile İsviçre Esmeri, Montofon, Simental ve bunların melezleri ağırlıktadır.

Aşağıdaki tabloda ise bölgedeki toplam sütün işlendiği ürünler ve Süt Sanayi Mevcut Durum Analiz Raporu saha çalışması sonucunda işletme sahiplerinin beyan ettiği ürün üretim miktarları verilmektedir. Buna göre ilde kaşar, gravyer, çeçil peyniri ve tereyağı üretilmektedir. Süt en çok kaşar peyniri olarak işlenmektedir.

Tablo 2.24 Ardahan ve TRA2 Bölgesi'nde süt ürünleri üretim miktarları (ton)

Ürün Cinsi	Ardahan	TRA2	Ürün Cinsi	Ardahan	TRA2
Kaşar Peyniri	2.491	6.089	Çeçil Peyniri	20	45
Gravyer Peyniri	8	178	Tereyağı	13	267

Kaynak: Süt Sanayi Mevcut Durum Analiz Raporu, T.C. Serhat Kalkınma Ajansı, 2012.

Süt ve besi hayvancılığında ırk ıslahı, hayvan bakımı ve besleme, hayvan hastalıkları, hayvan barınaklarının modernizasyonu, örgütlenme eksikliği, kurumsal kapasitenin ve modern işletmelerin eksikliği ilde görülen önemli hayvancılık sorunlarıdır.

2.4.4. Arıcılık

Ardahan zengin flora yapısı ve geniş çayır-mera alanları ile arıcılık konusunda önemli bir potansiyele sahiptir. Bunun yanında Ardahan'ın "Kafkas Arısı" gen merkezi dolayısıyla izole bölge olması ve Posof ilçesinin tam izole bölge olması (ilçeye hiçbir arı girişinin olmaması), ilin arıcılıktaki potansiyelini önemli ölçüde artırmaktadır. Yapılan araştırmalarda ilde 1600'ün üzerinde bitki çeşidi olduğu belirlenmiştir.

TRA2 Bölgesi ve Ardahan'da arıcılık yapılan köy sayısı, toplam kovan sayısı, bal ve balmumu üretim miktarları Tablo 2.25'te verilmektedir. Kafkas Yayla Balının en önemli merkezlerinden biri olan il kovan sayısı ve bal üretimi bakımından sırasıyla TRA2 Bölgesi'nin yaklaşık %31'ini ve %30'unu oluşturmaktadır.

İlde bu sektörde Arı Yetiştiricileri Birliği faaliyetlerini sürdürmektedir. Ayrıca Ardahan Balına yönelik bir coğrafi işaret başvuru süreci devam etmektedir.

Tablo 2.25 TRA2 Bölgesi ve Ardahan'da kovan sayıları ve bal üretim miktarları, 2011

Bölge	Köy sayısı	Kovan Sayısı	Bal Üretimi (ton)	Kovan Başına Bal Verimi (kg)	Balmumu Üretimi (ton)
Ardahan	212	44.131	504,169	11,42	22,673
TRA2	604	140.436	1.633	11	57
TR	21.131	5.862.312	94.245	15	4.235

Kaynak: TÜİK, Hayvancılık İstatistikleri, Erişim: 14.11.2012

Ardahan arıcılık açısından hem bölge hem de ülke genelinde önemli potansiyele sahip bir ildir. Buna rağmen potansiyelin yeterince değerlendirilemediği ve arıcılık faaliyetinin Ardahan'da yarattığı katma değerin istenilen seviyede olmadığı söylenebilir.

2.4.5. Kanatlı Hayvanlar

Bölge genelinde kanatlı hayvan üretimi yaygın olmasına rağmen geçimlik üretim nedeniyle ekonomik gelir elde edilememektedir. Bölgedeki kanatlı hayvan varlığının %64'ünü yumurta tavuğu oluşturmaktadır. Kaz, bölge için önemli markalaşma potansiyeline sahip olup en fazla Ardahan ve Kars'ta bulunmaktadır. Ardahan'da 2011 yılında toplam kaz varlığı 75.222 olup Bölgenin %36'sı Türkiye'nin %11'ini oluşturmasına rağmen üretim ekonomik bir faaliyet olarak yapılmadığından yeterince potansiyelinden yararlanılamamaktadır. Tüyü, karaciğeri, eti ve yumurtası gibi elde edilen ürünlerin çeşitliliği kazın ekonomik değerinin yüksek olmasına ve ihracata konu bir mal olmasına ortam hazırlamaktadır.

Tablo 2.26 Bölgelere göre kanatlı hayvan varlığı

Bölge	Yumurta Tavuğu			Hindi			Kaz			Ördek		
	Sayı	TRA2 Payı	TR Payı	Sayı	TRA2 Payı	TR payı	Sayı	TRA2 Payı	TR Payı	Sayı	TRA2 Payı	TR Payı
Ardahan	115.067	% 18,8	%0,14	13,214	% 12,6	% 0,51	75.222	%36,6	%11	4.657	%12,8	%1,2

Kaynak: TÜİK, Hayvancılık İstatistikleri, Erişim: 10.12.2011

Ayrıca il, bölgedeki yumurta tavuğunun yaklaşık %19'unu, hindinin %12,6'sını ve ördeğin %13'ünü barındırmaktadır.

2.5. Sanayi

Günümüzde ekonomik büyüme ve buna bağlı refah artışının büyük ölçüde sanayileşme ile mümkün olacağı düşünülmekte; kalkınmanın, planlı ve yenilikçi sanayileşme politikalarının uygulanmasına bağlı olduğu kabul edilmektedir. İmalat sanayi, ekonomik büyümenin lokomotifi konumunda bulunması ve yerel kaynakların farklı bir ürüne dönüşümünü sağlayabilmesi nedeniyle gerek ulusal gerek bölgesel dışa bağımlığı azaltma konusunda stratejik bir öneme sahiptir. Bir bölgenin ekonomik gelişmişliği imalat sanayi sektöründe yapılan yatırımlar ve üretim kapasitesiyle doğrudan ilişkilidir.

Tablo 2.27 Cari fiyatlarla bölgesel gayrisafi katma değer (GSKD) ve sektörlerin GSKD içindeki payı (%), 2004-2008

BÖLGE	Tarım		Sanayi		Hizmetler	
	2004	2008	2004	2008	2004	2008
TRA2	34,5	24,6	11,9	12,6	53,7	62,8
Türkiye	10,7	8,5	28	27,2	61,3	64,3

Kaynak: TÜİK, Ulusal Hesaplar, Erişim: 14.11.2012

2004 yılında, Ağrı, Kars, Iğdır ve Ardahan illerinden oluşan TRA2 Düzey II Bölgesi'nde imalat sanayi yeterince gelişmemiş olup bölge ekonomisi ağırlıklı olarak tarıma ve hayvancılığa dayalı olduğu bir yapıdadır. 2008 yılı TÜİK verilerine göre, sanayi sektörünün gayri safi katma değeri içerisindeki payı ülke genelinde %27,2 iken TRA2 Bölgesi'nde %12,6 ile sınırlıdır. Tarım ve hizmetler sektörlerinin payları ise sırasıyla yüzde 24,6 ve 62,8'dir. Ülke genelinde tarım sektörünün gayrisafi katma değer içerisindeki payı ise %8,5'dir.

2004 ve 2008 yılı verileri karşılaştırıldığında, katma değer açısından tarım sektöründen sanayi sektörüne doğru bir geçiş olduğu yorumu yapılabilir. Bunun sebebinin ise söz konusu yıllarda bölgede yer alan Küçük Sanayi Sitesi ve Organize Sanayi Bölgesi oluşumlarının tamamlanmasına ve geçmiş yıllara oranla çok sayıda sanayi işletmesinin faaliyete geçmesine bağlı olduğu söylenebilir. Konu ile ilgili olarak açıklanan son resmi istatistik 2008 yılına ait olduğundan bu yıl sonrasındaki dönemlere ilişkin gelişmeler hakkında bir çıkarım yapılamamaktadır.

Tablo 2.28 Yıllara, bölgelere ve sektörlere göre istihdamın dağılım oranları (%), 2009-2011

BÖLGE	Tarım			Sanayi			Hizmetler		
	2009	2010	2011	2009	2010	2011	2009	2010	2011
TRA2	64,1	58,2	55,8	6,3	9,2	13,7	29,6	32,6	30,5
Türkiye	24,6	25,2	25,5	25,3	26,2	26,5	50,1	48,6	48,1

Kaynak: TÜİK, İşgücü İstatistikleri, Erişim: 13.11.2012

2011 yılında TRA2 Bölgesi'nde en çok istihdam sağlayan sektör %55,8'lik oranla tarım sektörüdür. Tarım sektörünü yüzde 30,5'lik pay ile hizmetler sektörü izlemektedir. Bölgedeki sanayi sektörünün sağlanan toplam istihdam içerisindeki payı ise yüzde 13,7'dir.

2009–2011 yılları arasında TRA2 Bölgesi'nde istihdamın sektörler bazında dağılım oranlarına göre tarım sektöründe çalışan kişi sayısında yaklaşık %10 gerilemiş, buna karşın sanayi sektöründeki oran ise iki katına yükselmiştir.

İstihdam verileri ve sektörlerin gayrisafi katma değer içerisindeki payları karşılaştırıldığında tarım sektörünün, bölgedeki istihdamın büyük bir kısmını karşılamasına rağmen katma değer açısından aynı değeri yaratmadığı sonucuna ulaşılmaktadır. Bu durumun, bölge potansiyelinin değerlendirilememesinden, tarım ve hayvancılık faaliyetlerinde yıllardır karşılaşılan verimsiz üretim sorunlarının önüne geçilememesinden kaynaklandığı düşünülmektedir. TRA2 Bölgesi'nde sanayi ile sağlanan istihdam oranı ülke genelinin yarısı seviyesinde olmasına karşın son yıllarda bölgedeki sanayileşme süreci dikkat çekmektedir.

Tablo 2.29 İmalat sanayi işyeri sayılarının alt imalat kollarına dağılımı 2002, 2011

Yıllar	2002				2011			
Alt İmalat Kolu	Ardahan		TRA2		Ardahan		TRA2	
	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde
Gıda Ürünleri ve İçecek	46	30,9	237	22,0	95	32,8	516	24,2
Ağaç ve Mantar Ürünleri	43	28,9	234	21,7	64	22,1	374	17,6
Metal Ürünleri	22	14,8	162	15,0	38	13,1	455	21,4
Tekstil Ürünleri ve Giyim Eşyası	9	6,0	145	13,5	24	8,3	245	11,5
Makine ve Teçhizat	11	7,4	70	6,5	18	6,2	109	5,1
Diğer İmalatlar	18	12,0	230	21,3	51	17,6	431	20,2
Toplam	149	100	1.078	100	290	100	2.130	100

Kaynak: TÜİK, Genel Sanayi ve İşyeri Sayımı, 2002 ve Gelir İdaresi Dairesi Başkanlığı 2011 verileri. Erişim: 10.12.2012

2002 yılında TÜİK tarafından gerçekleştirilen Genel Sanayi ve İşyeri Sayımı sonuçlarında TRA2 Bölgesi illerinde imalat sanayi sektöründe yer alan işyeri sayısı 1.078'dir. Bölgede faaliyet gösteren işyerlerinin %13,8'i Ardahan'da bulunmaktadır.

2002 yılında Ardahan'da imalat sanayi sektöründe yer alan 149 işletmenin %30,9'u gıda ürünleri ve içecek imalatı, %28,9'u ağaç ve mantar ürünleri, %14,8'i metal ürünleri, %6'sı tekstil ürünleri ve giyim eşyası, %7,4'ü makine ve teçhizat, %12'si ise diğer imalat alanlarında üretim yapmaktadır.

Gelir İdaresi Dairesi Başkanlığı'nın 2011 yılı verilerine göre, TRA2 Bölgesi illerinde imalat sanayi sektöründe faaliyet gösteren 2.130 işyeri bulunmaktadır. Söz konusu işyerlerinin 13,6'sı Ardahan'da yer almaktadır.

Ardahan ilindeki mevcut 290 imalat sanayi sektörü işletmesinin %32,8'i gıda ürünleri ve içecek imalatı, %13,1'i metal ürünleri, %22,1'i ağaç ve mantar ürünleri, %8,3'ü tekstil ürünleri ve giyim eşyası, %6,2'si ise makine ve teçhizat alt imalat kollarında, %17,6'sı ise diğer imalat alanlarında üretim yapmaktadır.

Tablo 2.30 TRA2 Bölgesi illerinin alt imalat kollarındaki işyeri sayısı değişimi (%), 2002-2011

Alt İmalat Kolu	Yüzde Değişim (%)				
	Ağrı	Kars	Iğdır	Ardahan	TRA2
Gıda Ürünleri ve İçecek	212,5	65,1	144,8	106,5	117,7
Orman ve Orman Ürünleri	60,9	21,5	196,6	48,8	59,8
Metal Ürünleri	276,7	141,7	189,5	81	180,9
Tekstil Ürünleri ve Giyim Eşyası	95,3	44,4	51,3	166,7	69
Makine ve Teçhizat	82,4	5,9	200	63,6	55,7
Diğer İmalatlar	118,8	35,9	86,8	168,4	87,4
Toplam	139,6	53,6	129,1	94,6	97,6

Kaynak: TÜİK, Genel Sanayi ve İşyeri Sayımı, 2002 ve Gelir İdaresi Dairesi Başkanlığı 2011 verilerinden derlenmiştir.

TRA2 Bölgesi'nde ve Ardahan'da imalat sanayinde faaliyet gösteren işyeri sayısı 2002-2011 yılları arasında yaklaşık iki katına çıkmıştır. Ardahan'ın Iğdır ve Ağrı'ya nazaran yavaş, Kars'a nazaran hızlı bir sanayileşme sürecinde olduğu söylenebilir.

İlde faaliyet gösteren işyerlerinin değişim oranlarına göre, alt imalat kolları bakımından en fazla artış diğer imalatlar alanında (%168,4) gerçekleşmiştir. İlde tekstil ürünleri ve giyim eşyası imalatı %166,7'lik, gıda ürünleri ve içecek alanında %106,5'lik, orman ve orman ürünlerinde %48,8'lik, makine ve teçhizat imalatı alanında %63,6'lık, metal ürünleri alanında ise %81'lik bir artış yaşanmıştır.

Tablo 2.31 Bölgelere ve yıllara göre marka, faydalı model, patent ve endüstriyel tasarım başvuru (B) ve tescil (T) sayıları, 2002-2011

Yıllar	Ardahan		TRA2		Türkiye	
	B	T	B	T	B	T
2002-2011Toplamı	80	50	889	347	765.710	425.580
İl/Bölge/TR (%)	9	14,41	0,12	0,08		

Kaynak: Türk Patent Enstitüsü, www.turkpatent.gov.tr, Erişim: 05.02.2013

Son yıllarda bölgeye hâkim olan tarımsal yapıdan sanayileşme sürecine geçmeye başlayan TRA2 Bölgesi firmaları rakipleri ile rekabet etme konusunda önem arz eden marka, faydalı model, patent ve endüstriyel tasarım hususlarında ülke genelinin oldukça gerisindedir. TRA2 Bölgesi'nden yapılan marka başvuruları bölge genelinin yüzde 9'u civarındadır. Patent, faydalı model ve endüstriyel tasarım konusunda yapılan başvurular ise daha az sayıdadır.

Bir ildeki veya bölgedeki sanayinin gelişmesinde hammadde, ulaşım, beşeri sermaye, mali sermaye birikimi, girişim vb. faktörlerin yanı sıra sanayi altyapısı da önemli bir rol oynamaktadır. Ardahan'da merkez ilçede yer alan Organize Sanayi Bölgesi 2012 yılı içerisinde faal hale gelmiştir. Organize sanayi bölgelerinin yanı sıra merkezde bir de KSS bulunmaktadır. İlde yer alan organize sanayi bölgesi ve küçük sanayi sitesine ilişkin özet bilgiler aşağıda sunulmuştur.

2.5.1. Ardahan Organize Sanayi Bölgesi [11]

2.5.1.1. Genel Bilgi ve Konum

Tablo 2.32 Ardahan OSB genel bilgiler

Kuruluş Yılı	2011
Alan Büyüklüğü (hektar)	51,4
Parsel Sayısı	34
Tahsisli Parsel Sayısı	11
En Yakın Şehir Merkezine Uzaklık	Ardahan: 6 km
En Yakın Havaalanına Uzaklık	Kars: 100 km
En Yakın İstasyona Uzaklık	Kars: 100 km
En Yakın Limanlara Uzaklık	Hopa: 180 km, Trabzon: 350 km
En Yakın Sınır Kapılarına Uzaklık	Türkgözü:90 km, Dilucu:300 km, Gürbulak:300 km

Ardahan OSB, Eski Hanak yolunun 7. km'sinde yer almaktadır. 2011 yılında kurulmuş olan OSB'nin altyapı çalışmaları ancak 2012 yılında tamamlanmış ve faaliyete açılmıştır. OSB'nin kuruluş döneminden günümüze 10'un üzerinde parsel tahsisi yapılmıştır ve halihazırda tahsis işlemleri devam etmektedir.

11 Ardahan İl Özel İdaresi'nden alınan verilerden derlenmiştir.
Kaynak: TRA2 Sanayi Bölgeleri Raporu, T.C. Serhat Kalkınma Ajansı, 2012.

2.5.1.2. OSB'de Yer Alan İşletmelerin Faaliyet Durumu

Ardahan OSB'de halihazırda bir firma üretim yapmaktadır. Tahsis döneminin inşaat sezonunun durduğu kış aylarına denk gelmesi firmaların faaliyetlerine başlamak için yazı beklemelerine sebep olmuştur.

2.5.2. Küçük Sanayi Siteleri [12]

2.5.2.1. Merkez Küçük Sanayi Sitesi:

Ardahan Merkez'de 132 işyeri kapasitesinde 1 adet Küçük Sanayi Sitesi mevcuttur. İl Merkezinde Kurulu bulunan İş yerlerinde ortalama olarak 1-2 kişi istihdam edilmektedir. 2012 yılı itibariyle 101 dolu iş yeri sayısı, 31 adet boş iş yeri mevcut olup doluluk oranı %77'dir.

2.5.2.2. Göle Küçük Sanayi Sitesi:

Göle KSS, henüz proje aşamasında bir çalışmadır. 2011 yatırım programında "54 işyeri, altyapı" olarak yer almış, fakat mimari projelerin Bakanlık tarafından eksik görülmesi nedeniyle iade edilerek çalışmalara başlanamamıştır.

2.6. Ticaret

İlde ticari aktiviteler yeterince organize olmamış, küçük esnaf ve sanatkârlardan oluşmaktadır. Ağırlıklı olarak tarımsal ve hayvansal ürünler, gıda, giyim, ev araç ve gereçleri, inşaat malzemeleri ile diğer tüketim malları ticarete konu olmaktadır. Önde gelen mallar; canlı hayvan ve kaşar başta olmak üzere süt ürünleri İstanbul ve Ankara gibi büyükşehirlere pazarlanırken diğer ürünler Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi illerine ihraç edilmektedir.

Gelir İdaresi Dairesi Başkanlığı'nın 2011 yılı verilerine göre ilde ticari faaliyette bulunan 4.600 işletme yer almaktadır. Bu işletmelerden 79'u motorlu kara taşıtlarının ve motosikletlerin toptan ve perakende ticareti ile onarımı, 1.482'si toptan ticaret, 3.039'u perakende ticaret alanlarında faaliyet göstermektedir.

12 81 İl Durum Raporu, T.C. Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, Sanayi Genel Müdürlüğü, 2012

İlin önemli tüketim kitlelerinin bulunduğu şehirlere uzak olması, ildeki şehirleşme hızının yavaş olması ve sınır kenti olmasının ticaret hayatını olumsuz etkilediği söylenebilir.

Ayrıca TÜİK' in en güncel iş demografisi istatistiklerine göre 2009 yılında Türkiye'de toptan ve perakende ticaret sektöründe kurulan işletme sayısı 19.221 iken bunların 133 tanesi TRA2 Bölgesi'nde ve 5 tanesi ise Ardahan'da kurulmuştur.

Türkiye'de iller arasında ticaret becerisi ve üretim potansiyeli açısından bakıldığında oluşturulan endekste Ardahan 39'uncu sırada yer almaktadır.[13]

2.7. Bankacılık

Bankacılık sektöründe, 2011 yılı itibariyle toplam 11 şubeyle 6 ayrı banka faaliyet göstermektedir. Ardahan ilinde faaliyet gösteren banka ve banka şubesi sayılarında yıllar itibariyle sadece 1 adet şube artışı yaşanmıştır. 2003 yılında ilde 10 banka şubesi bulunurken 2011 yılında şube sayısı 11'e çıkmıştır. Aynı dönemde Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi ve Türkiye genelinde faaliyet gösteren banka şube sayısında artış yaşanmış, 2003 yılında bölgede 119 olan banka şube sayısı 2011 yılında 158'e, ülke genelinde bulunan (yurtiçi) banka şube sayısı 2003 yılında 5.921 iken 2011 yılında 9.760 olmuştur.

İlde 2003-2011 döneminde banka şube sayısı 1 artarken, şube başına düşen kişi sayısında azalış olmuştur. Şube başına düşen kişi sayısı 2003 yılında 13.375kişi iken bu sayı %27 azalarak 2011 yılında 13.897 kişiye düşmüştür. Aynı dönemde Kuzeydoğu Anadolu Bölgesinde şube başına düşen kişi sayısı 2003 yılında 26.430 kişi, %46 gibi önemli bir azalışla 2011 yılında 9.769 kişiye düşmüştür, Türkiye genelinde ise 2003 yılında 12.097 olan şube başına kişi sayısı 2011 yılında 7.616 olarak gerçekleşmiştir. Şube başına düşen kişi sayısının bu derece azalması hizmete erişimde ve kalitesindeki artışı gösterebilmektedir. Şube başına mevduat ve kredi miktarları incelendiğinde; ilde şube başına mevduatın 2003 yılında yaklaşık 5,5 milyon TL, 2011 yılında 19 milyon TL; şube başına kredi miktarının 2003 yılında yaklaşık 2 milyon TL, 2011 yılında 35 milyon TL olduğu görülmektedir. Kuzeydoğu Anadolu Bölgesinde şube başına düşen mevduat 2003 yılında 7 milyon TL, 2011 yılında 24 milyon TL, şube başına düşen kredi 2003 yılında 1 milyon TL, 2011 yılında 27 milyon TL; ülke genelinde şube

13 URAK İller Arası Rekabet Endeksi, 2009-2010

başına mevduat 2003 yılında 25 milyon TL, 2011 yılında 70 milyon TL, şube başına kredi 2003 yılında 11 milyon TL, 2003 yılında 67 milyon TL olarak gerçekleşmiştir.

Ardahan, Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi ve Türkiye'de banka şube sayıları ile şube başına düşen kişi sayısı, kredi ve mevduat miktarları Tablo 2.33'te verilmiştir.

Tablo 2.33 Bölgelere ve yıllara göre banka şube sayısı, şube başına düşen kişi sayısı, şube başına mevduat ve kredi miktarları (bin TL), 2003, 2011

	Türkiye			TRA Bölgesi			Ardahan		
	2003	2011	Değ. (%)	2003	2011	Değ. (%)	2003	2011	Değ. (%)
Şube Sayısı	5.921	9.760	64	119	158	32	10	11	18
Şube Başına Düş. Kişi	12.097	7656	-36	26.430	14.116	-46	13.375	9769	-27
Şube Başına Düş. Mev. (Bin TL)	25.879	70.496	172	7.980	24.309	204	5.682	18.894	232
Şube Başına Düş. Kredi (Bin TL)	11.368	67.713	495	2.432	34.737	1328	993	27.241	2643

Kaynak: Türkiye Bankalar Birliği verilerinden hareketle hesaplanmıştır.

Banka mevduatının türlerine göre dağılımı, Kuzeydoğu Anadolu Bölgesinde ve Türkiye banka mevduatı içindeki payı Tablo 2.34'te gösterilmiştir.

Ardahan ilinde 2011 yılı itibariyle toplam banka mevduatı yaklaşık 210 milyon TL olarak gerçekleşmiştir. İl toplam mevduatı Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi banka mevduatının yaklaşık %6'sını oluştururken, Türkiye toplam mevduatı içindeki payı %0,2 civarındadır.

Tablo 2.34 Bölgelere göre mevduat türlerinin dağılımı, 2011

Mevduat Türü (Bin TL)	Türkiye		TRA Bölgesi		Ardahan		Pay (%)
	2011	%	2011	%	2011	%	Ardahan/TR
Tasarruf Mevduatı	270.643.305	38,7	1.716.289	43,4	117.607	56,0	0,04
Resmi Kuruluşlar	32.128.382	4,5	791.244	20,0	54.797	26,1	0,17
Ticari Kuruluşlar	105.803.246	15,1	510.852	12,9	13.749	6,5	0,01
Bankalar Mevduatı	39.671.314	5,6	138	0,003	0	0,0	0
Döviz Tevdiatı	210.214.573	30,0	697.913	17,6	17.872	8,5	0,008
Diğer Kuruluşlar Mevduat	29.584.154	4,2	124.400	3,1	3.813	1,8	0,01
Kıymetli Madenler Depo	10.611.500	1,5	109.477	2,7	2.264	1,1	0,02
TOPLAM	698.656.474	100	3.950.313	100	210.102	100	0,03

Kaynak: TBB verileri kullanılarak hesaplanmıştır.

Tablo 2.34'e göre 2011 yılı itibariyle il toplam mevduatının %56'sını oluşturan tasarruf mevduatı, mevduat türleri arasında ilk sırayı almaktadır. Toplam banka mevduatı içindeki payı, 2011 yılında %26,1 olan resmi kuruluşlar hesabı ikinci sırada yer almaktadır. Ticari kuruluşlar hesabının payı %6,5 olarak görülmektedir.

Ardahan ili kişi başına düşen banka mevduatı açısından değerlendirildiğinde cari fiyatlarla 2003 yılında yaklaşık 260 TL olan kişi başına düşen banka mevduatı, 3 kat artarak 2011 yılında 1.094 TL düzeyine yükselmiştir. İlde kişi başına düşen mevduat bölge ortalamalarına pek yaklaşamamaktadır. Ardahan ilinde kişi başına düşen mevduat ülke ortalamasının oldukça altındadır. İlde kişi başına düşen banka mevduatının düşük olması, ilde gelir-tasarruf düzeyinin düşüklüğü, tasarrufların bankacılık sistemi dışında değerlendirilmesi gibi nedenlerden kaynaklanmaktadır.

Banka kredileri açısından Ardahan ilinin bankacılık verileri incelendiğinde; 2011 yılı itibariyle ilde 300 milyon TL civarında kredi kullandırıldığı, ilde kullanılan toplam kredilerin %31,8'inin ihtisas kredilerinden, %62,8'inin ise ihtisas dışı kredilerden oluştuğu görülmektedir. İhtisas kredilerinden, mesleki kredilerin toplam krediler içindeki payı %1,5, tarımın payı %28,6, diğer ihtisas kredilerinin payı ise %1,7'dir. 2011 yılında Ardahan'da kullandırılan ihtisas kredileri; Kuzeydoğu Anadolu Bölgesinde kullandırılan ihtisas kredilerinin %9,7'sini, ülke genelinde kullandırılan ihtisas kredilerinin %0,2'ini oluşturmaktadır. Toplam banka kredileri açısından durum değerlendirildiğinde; ilde kullandırılan kredilerin Kuzeydoğu Anadolu Bölgesinin % 5,46'sını, ülkenin ise % 0,045'ini teşkil ettiği görülmektedir. Ardahan ilinde kullandırılan banka kredilerinin türlerine göre dağılımı Doğu Anadolu Bölgesi ve Türkiye verileri ile karşılaştırmalı olarak Tablo 2.35'te verilmiştir.

Tablo 2.35 Bölgelere göre banka kredilerinin dağılımı (bin TL), 2011

Kredi Türü	Türkiye		TRA Bölgesi		Ardahan		Pay %
	2011	%	2011	%	2011	%	Ardahan/TR
İhtisas Kredileri	44.375.925	6,7	981.041	17,8	95.386	31,8	0,21
- Tarım	24.527.567	3,7	783.638	14,2	85.752	28,6	0,35
-Mesleki	5.541.195	0,83	81.615	1,4	4.406	1,5	0,08
- Turizm	346.601	0,052	222	0,004	0	0	0
- Diğer	13.960.389	2,1	115.566	2,1	5.228	1,7	0,04
İhtisas Dışı Krediler	616.508.068	93,2	4.507.445	82,1	204.271	68,2	0,03
Toplam Krediler	660.883.993		5.488.486		299.657		0,045

Kıbrıs ve Yabancı Ülkeler Hariç **Toplam Krediler = Kısa Vadeli Krediler + Orta ve Uzun Vadeli Krediler
Kaynak: Türkiye Bankalar Birliği, Erişim: 15.11.2011

Ayrıca 2003 yılında ilde kişi başına düşen kredi miktarı cari fiyatlarla yaklaşık 75 TL iken, 2011 yılı itibariyle kişi başına düşen kredi miktarı yaklaşık 2.790 TL olarak gerçekleşmiştir.

Ardahan bankacılık sektörü kredi-mevduat ilişkisi açısından incelendiğinde; ilde kullanılan toplam kredilerin toplam mevduata oranı 2003 yılında %17,5 iken 2011 yılında %143 seviyesine yükseldiği görülmektedir. Bu durum süreç içerisinde il ekonomisindeki konjonktür ve banka müşterilerinin risk dengesinin değişimini gözler önüne sermektedir. Türkiye genelinde 2011 yılı itibariyle toplam kredilerin toplam mevduatlara oranının ise %94 olduğu görünmektedir. Bankaların aracılık faaliyetlerinin etkinlik göstergeleri arasında kabul edilmektedir. Bankaların mevduatın krediye dönüşüm oranını yüksek tutabilmek için yoğun biçimde rekabet etmek zorunda olduklarını ortaya koymaktadır. İl bankacılık sektöründeki rekabet aracılık fonksiyonunun gelişmesine yardımcı olmakta; sonuçta ildeki üretim, istihdam, büyüme ve refah artışına katkı sağlamaktadır.

2.8. Turizm

Ardahan, sahip olduğu coğrafi konumu ve konumunun getirdiği stratejik önemi dolayısıyla tarih boyunca çetin mücadelelere ve bölgenin sık sık el değiştirmesine tanık olmuştur. Bölge, üzerinde uzun yıllar hâkimiyet süren Urartular, Gürcüler, Ermeniler, Safeviler, Osmanlılar ve Rusların izlerini taşımaktadır. Medeniyetler, geçmişte yaşanan göçler ve acılarla beraber edebiyat, mimari, sanat, farklı hayat tarzları kısaca kültürü de beraberinde getirmiştir. Bölgenin soyut ve somut kültürel mirasının yarattığı etki Kafkaslar ve Orta Asya'ya uzanarak bugünkü toplumsal yapımıza yeni imkân ve fırsatlar sunmaktadır. İlde 114 adet tescilli yapı bulunmaktadır. [14]

İl, ülkemizin başlıca kış turizm merkezlerinden biri olmaya adaydır. Kültür ve turizmi açısından da tarihin çok eski dönemlerine uzanan kale ve kuleleri, kışın üzerinde kızakla gezi, buz hokeyi maçı, artistik patinaj gibi faaliyetler yapılan Çıldır Gölü Ardahan'dan doğup, Gürcistan'a, ardından Azerbaycan'a giden sonra da Hazar Denizi'ne dökülen Kura Nehri ile bir cazibe merkezi olma yolunda ilerlemektedir.

Ardahan'ın Damal ilçesinde her yıl bir tepede gölgenin yamaca vurmasıyla Atatürk silueti oluşmakta ve bu siluetin gözlemlenebildiği günlerde festival düzenlenmekte-

14 TRA2 Bölge Planı, Serhat Kalkınma Ajansı, 2011

dir. Festivale bölgeden ve Türkiye'nin çeşitli illerinden katılımcılar gelmekte, yöresel etkinlikler eşliğinde silueti gözleme fırsatı bulmaktadırlar. İlde yapılan bir diğer önemli festivalde Ardahan Bal Festivali'dir. Festivalin en ilgi çeken etkinliği ilin en güzel balının seçildiği bal yarışmasıdır. Farklı ilçelerde kaşar festivalleri, yayla festivalleri vb. yıl içerisinde düzenlenmektedir.

2.8.1. Kış Turizmi

Yalnızçam Kış Turizm Merkezi: Halihazırda kayak pistleri, kafe ve misafirhanesi ile bir "babylift" düzeneği bulunan merkez, AB kapsamında 10 milyon bütçeli projesiyle destek almaya hak kazanmıştır. 2013 yılında inşaat faaliyetlerine başlanması planlanmaktadır. Proje kapsamında; var olan kayak merkezi pistlerinin genişletilmesi, yenilenmesi, tesisin yazın da kullanılabilmesi için yayla turizmine açılması amaçlı bambu evlerin inşa edilmesi, alanın yol, su, kanalizasyon alt yapısının yenilenmesi, peyzaj çalışmaları, merkezin iç ve dış turizmde tanıtılması için turizm merkezinin oluşturulması amaçlanmaktadır.

Resim 2.1 Ardahan Yalnızçam Kayak Merkezi

Normal koşullarda yılda ortalama olarak 4 ay boyunca yaklaşık 1 metre karla kaplı olan Yalnızçam Kayak Merkezi'nde Aralık ayından Nisan ayı ortalarına kadar kayak yapılabilmektedir.

2.8.2. Su Kaynakları ve Diğer Doğal Oluşumlar

Ardahan ili plato ve yaylalardan oluşmaktadır. Bu nedenle yayla ve av turizmi açısından önemli bir potansiyele sahiptir. Büyük bir kısmı İl sınırları içinde bulunan Çıldır Gölü, kışın donması ve üzerinde çeşitli faaliyetlerin gerçekleşmesi ve yöre halkı tarafından "sarıbalık" diye adlandırılan lezzetli balığı ile ünlüdür. Doğu Anadolu Bölgesi'nin en büyük ikinci gölü olan ve tatlı su gölleri arasında ise ilk sırada yer alan Çıldır Gölü, Akbaba Dağı ve Kısır Dağı arasında kalır. 1965 metre yükseklikteki göl 123 büyüklüğündedir. En derin noktası 42 metredir. Kış aylarında büyük ölçüde donar. Gölde büyük adacıklar vardır. Bunlardan birisi olan Akçakale'nin tarihi M.Ö. 8.000 yılına kadar uzanır. İlkbahar ve sonbahar aylarında kuş göçü için önemli bir uğrak yeri olma özelliğine sahiptir. Ayrıca Çalı Gölü nesli tükenmekte olan bazı kuşların üreme alanları olup, doğal Kuş Gözlem Alanlarıdır.

Resim 2.2 Çıldır Gölü

Kura Nehri'nin oluşturduğu havza doğa tutkunları için eşsiz bir imkan sunmaktadır. Serhat Kalkınma Ajansı'nın il için oluşturduğu yürüyüş, bisiklet ve araçla gezi parkurları çalışmasında havza önemli bir yer tutmuştur.

Ardahan'da ilk yerleşimin Cilalı Taş Devri'nde M.Ö. 9.000-8.000 tarihlerinde olduğu tahmin edilmektedir. Bölgede İskitler, Sakalar, Sasaniler ve Bizanslılar egemenlik kur-

muştur. 1068 yılında Selçuklu Sultanı Alpaslan, şehir ve civarını fethetmiş, böylelikle Türk kavimlerinin Ardahan'a ilk yerleşimi başlamıştır. Ardahan ve çevresinde Kıpçaklar, İlhanlılar, gibi Türk devletleri hüküm sürmüş, il 1578 yılında Osmanlılar bölgeyi fethettikten sonra Osmanlı İmparatorluğu'na katılmıştır.

2.8.3. Turizme Yönelik Arz

Ardahan'ın doğal, tarihi ve sosyo-kültürel açıdan turizm arz kaynakları ve turizm altyapısı bölge potansiyelinin değerlendirilmesi açısından önem taşımaktadır.

Tablo 2.36 Ardahan ilinde bulunan turizm yatırım ve işletme belgeli tesisler, 2010

Yatırım Bel. Tesis	Oda Sayısı	Yatak Sayısı
1	165	360
İşletme Bel. Tesis	Oda Sayısı	Yatak Sayısı
2	73	124
TOPLAM	238	484

Kaynak: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yatırım İşletmeler Genel Müdürlüğü web sayfası, eriş. 11.12.2012

Ardahan il sınırları içerisinde 3 adet Kültür ve Turizm Bakanlığı'ndan yatırım veya işletme belgeli tesis bulunmaktadır. Bu tesislerde toplam 238 adet oda ve 484 adet yatak kapasitesi mevcuttur.

2.8.4. Turizme Yönelik Talep

İl, kültürel ve tarihi kaynakları ile potansiyeline karşın sektör yeterince gelişim gösterememiştir. Sektörün il ekonomisine olan katkısı beklenen düzeyden uzaktır.

Tablo 2.37 Ardahan ili turizm işletme ve belediye belgeli tesislerin konaklama durumu, 2009-2011

Konaklama	Turizm İşletme Belgeli			Belediye Belgeli		
	2009	2010	2011	2009	2010	2011
Yerli	10.904	9.847	15.685	78.458	75.203	61.282
Yabancı	3.091	574	439	12.093	7.766	8.012
Toplam	13.995	10.421	16.124	90.551	82.969	69.294

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı, www.kulturturizm.gov.tr, Erişim: 11.12.2012

Konaklama istatistiklerine göre, 2011 yılı itibariyle turizm işletme belgeli tesislerde 15.685'i yerli, 439'u yabancı olmak üzere toplamda 16.124 kişi konaklamıştır. Aynı yıl belediye belgeli tesislerde ise durum 8.012'si yabancı, 61.282'si yerli olmak üzere toplamda 69.294 kişidir.

Ardahan'da yer alan turizm belgeli tesislerde konaklayan yerli ve yabancı turistler TRA Bölgesi'nin (yerli–256.344 / yabancı–44.432) sırasıyla %6,12'si ve % 1'dir. Ülke genelinde ise il konaklama sayıları açısından Türkiye'deki yerli turistlerin (14.350.129) %0,10'unu, yabancı turistlerin ise (19.264.058) %0,002'sini oluşturmaktadır.

Belediye Belgeli tesislerde ise il, konaklayan yerli turist sayısı bakımından TRA Bölgesinin (497.273) % 12,3'ü iken bu durum yabancı turistlerde (TRA- 45.698) % 17,5'i seviyesindedir. Söz konusu tesislerde konaklayan turist sayısı ülke genelindeki yerli turistlerin (TR-15.565.115) %0,4'ü, yabancı turistlerin (TR- 6.846.474) ise %0,12'si seviyesindedir.

Tablo 2.38 Ardahan ili turizm işletme ve belediye belgeli tesislerin geceleme durumu, 2009-2011

Geceleme	Turizm İşletme Belgeli			Belediye Belgeli		
	2009	2010	2011	2009	2010	2011
Yerli	10.904	9.847	15.685	78.458	75.203	61.282
Yabancı	3.091	574	439	12.093	7.766	8.012
Toplam	13.995	10.421	16.124	90.551	82.969	69.294

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı, www.kulturturizm.gov.tr, Erişim: 28.01.2013

Turistlerin 2011 yılı geceleme sayısı ise turizm işletme belgeli tesislerde 15.685'i yerli, 439'u yabancı olmak üzere toplam 16.006 kişidir. 2009 yılı verileri ile karşılaştırıldığında bu tesislerdeki geceleme sayılarında %15'lik bir artış yaşanmıştır.

2011 yılında belediye belgeli tesislerdeki geceleme sayısı 8.012'si yabancı, 61.282'si yerli olmak üzere toplam 69.294 olarak kayıtlara yansımıştır.

İldeki turizm işletme belgeli tesislerde geceleyen turist sayısı 2011 yılında TRA Bölgesinin (484.216) %3,3'ünü oluşturmaktadır.

Ardahan'da yer alan belediye belgeli tesislerdeki 2011 yılı geceleme istatistiklerine göre, il TRA Bölgesi'nde yerli ve yabancı turist sayısı (yerli–487.216 / yabancı–278.534) bakımından sırasıyla %12,6 ve %2,9'luk paylara sahiptir. Ülkemizdeki be-

lediye belgeli tesislerde geceleyen yerli ve yabancı turist sayısında (yerli - 27.066.987 / yabancı - 22.662.247) Kars'ın oranı sırasıyla %0,22 ve %0,03'dür.

Tablo 2.39 Ardahan ili turizm işletme ve belediye belgeli tesislerde ortalama kalış süresi, 2009-2011

Ortalama Kalış Süresi	Turizm İşletme Belgeli			Belediye Belgeli		
	2009	2010	2011	2009	2010	2011
Yerli	1,1	1	1	1,3	1,2	1,3
Yabancı	2,6	1	1,2	4,9	2,7	5,1
Toplam	1,3	1	1	1,5	1,3	1,4
Doluluk Oranı (%)	19,76	16,33	25,39	31,07	29,91	26,58

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı, www.kulturturizm.gov.tr, Erişim: 11.12.2012

Ortalama kalış süreleri 2011 yılında yerli ve yabancı turistler olmak üzere turizm belgeli tesislerde 1 belediye belgeli tesislerde 1,6 olarak gerçekleşmiştir.

Ardahan, ortalama kalış süreleri bakımından TRA Bölgesi (turizm işletme belgeli 9,4/ belediye belgeli 10,8) ile kıyaslandığında oldukça geride kalmaktadır. İlde bulunan turizm işletme ve belediye belgeli tesislerdeki ortalama kalış süreleri ülke genelinin (turizm işletme belgeli 3,2 / belediye belgeli 2,2) yaklaşık yarısı seviyesindedir.

İlde yer alan otellerin 2011 yılındaki doluluk oranları %51,46 olan Türkiye ortalamasının yarısından da azdır.

2.9. Dış Ticaret ve Lojistik

Altyapı yatırımlarını hızlandırması, bölge ekonomisine canlılık getirmesi ve yeni istihdam alanları ile girişimciliği teşvik etmesi gibi etkileri nedeniyle dış ticaret ve lojistik sektörü, halkın gelir ve refah düzeyinin yükseltilmesine, dolayısıyla Düzey II Bölgelerinin sosyo-ekonomik gelişmişlik sıralamasında en az gelişmiş bölgeler arasında yer alan TRA2 Bölgesi'nin kalkınmasına önemli katkılar sağlayacak sektörlerden biridir.[15]

Ardahan'ın da içerisinde bulunduğu TRA2 Düzey II Bölgesi illeri 4 ülkeye komşu olup, 3'ü faaliyette olan toplam 7 sınır kapısına sahiptir. Azerbaycan (Nahcivan), Gürcistan ve İran'a ulaşan Dilucu, Türkgözü ve Gürbulak sınır kapıları ülkemizin Kafkasya ve Orta Asya'ya açılan tarihi, kültürel ve ticari geçitleridir.

15 Serhat Bölgesi Sınır Kapıları İnceleme Raporu, T.C. Serhat Kalkınma Ajansı, 2011.

Ardahan il sınırları içerisinde bulunan Türkgözü Sınır Kapısı, ildeki Posof ilçe merkezine yaklaşık 2 km, il merkezine 82 km uzaklıkta bulunmakta ve sonrasında Gürcistan'ın Akhaltsike kentine ulaşmaktadır. Ülkemizin Gürcistan sınırında bulunan iki kapısı yanında 2013 yılında açılması planlanan Çıldır-Aktaş Sınır Kapısı için çalışmalara başlanmıştır. Sınır kapsının yapımı Türkiye'den Gürcistan'ın başkenti Tiflis'e ulaşımı oldukça kolaylaştıracaktır.

Bölgenin sınır olduğu 3 ülke ile geçekleştirilen dış ticarete ilişkin özet bilgiler Tablo 2.40'da sunulmuştur.

Tablo 2.40 Azerbaycan, Gürcistan ve İran'ın Türkiye ile ticareti, 2011

		Azerbaycan	Gürcistan	İran
Ülke Toplam Dış Ticareti (milyon$)	İthalat	9.756	7.058	68.700
	İhracat	26.571	2.189	109.500
Türkiye ile Ticaret (milyon$)	İthalat	2.064	1.092	3.590
	İhracat	1.389	314	12.461
Ülkenin Dış Ticareti İçinde Türkiye'nin Payı (%)	İthalat	21,2	15,5	3,3
	İhracat	5,2	14,4	18,1
TRA2 ile Ticaret (milyon$)	İthalat	94,6	0,8	70,7
	İhracat	0,2	0,1	14,3
Ülkenin Türkiye ile Dış Ticareti İçinde TRA2'nin Payı (%)	İthalat	4,6	0,1	2
	İhracat	0	0	0,1

Kaynak: T.C. Ekonomi Bakanlığı, Ticaret Müşavirlikleri Verileri, Erişim: 10.05.2012

2011 yılında Azerbaycan, toplam 9,8 milyar dolarlık ithalatının %21,2'sini Türkiye'den gerçekleştirirken TRA2 Bölgesi Azerbaycan'a sadece 94,6 milyon dolarlık ihracat yapabilmiştir. Bu rakam Türkiye'nin yaptığı yaklaşık 2 milyar dolarlık ihracatın %4,6'sıdır. İran'a Türkiye'den yapılan toplam 3,6 milyar dolarlık ihracatın sadece 70,7 milyon dolarlık (%2) kısmı TRA2 Bölgesi illerinden gerçekleştirilmiştir.

Hâlihazırda Türkiye, bu ülkelerden yıllık toplam 14,2 milyar dolarlık mal almakta ve bu ülkelere toplam 6,7 milyar dolarlık mal satmaktadır. Söz konusu ülkelerin Türkiye'ye ihraç ettikleri ve Türkiye'den ithal ettikleri başlıca ürün grupları Tablo 2.41 ve 2.42'de yer almaktadır.

Tablo 2.41 Azerbaycan, Gürcistan ve İran'ın Türkiye'ye ihraç ettiği başlıca ürünler

Azerbaycan	Gürcistan	İran
Mineral yakıtlar, petrol ve türevleri	Demir hurdası	Ham petrol
Plastikler ve mamuller	Ferro alyaj	Doğalgaz
Organik Kimyasal Maddeler	Taş kömürü	Plastikler ve mamulleri
Mensucattan Mamul Diğer Eşya	Azotlu gübreler	Bakır
Ham deriler (kürkler hariç) ve köseleler	Elektrik enerjisi	İşlenmemiş çinko

Kaynak: T.C. Ekonomi Bakanlığı, Ticaret Müşavirlikleri Verileri, Erişim: 10.05.2012

Tablo 2.42 Azerbaycan, Gürcistan ve İran'ın Türkiye'den ithal ettiği başlıca ürünler

Azerbaycan	Gürcistan	İran
Makineler, mekanik cihazlar, yedek.	Plastikten boru, hortum	İşlenmemiş altın
Demir ve çelikten eşya	Demirden inşaat malzemeleri	Portakal
Elektrikli makina, cihazlar, yedek parçalar	Motorlu taşıtlar	Tavuk yumurtaları
Plastik ve plastikten mamul eşya	Soğutucu ve dondurucu	Çamaşır makineleri
Motorlu kara taşıtları ve yedek parçaları	İzole edilmiş tel-kablo	Şilte, yatak takımı, yatak çarşafı

Kaynak: T.C. Ekonomi Bakanlığı, Ticaret Müşavirlikleri Verileri, Erişim: 10.05.2012

Dış ticaret rakamları ve ticarete konu olan ürün gruplarından da anlaşılacağı üzere, TRA2 Bölgesi'nin çeşitli nedenlerle ülkeler arasındaki ticaretten yeterince faydalanamadığı söylenebilir. Serhat Kalkınma Ajansı çalışmalarında bölgede sanayi üretiminin gelişmemiş olmasının, ulaşım imkânlarının yetersiz oluşunun ve bölge halkının dış ticaret konusundaki bilgi eksikliklerinin bu tabloyu oluşturan başlıca nedenler olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 2.43 Yıllara ve bölgelere göre ihracat ve ithalat miktarlarının değişimi (Milyon ABD Doları), 2002, 2011

Bölge/Yıllar	İhracat Bilgileri		İthalat Bilgileri	
	2002	2012	2002	2012
Ardahan	0,2	1,9	0,2	0,01
TRA2	26	132	10,8	88,5
Türkiye	36.059	152.561	51.554	236.537

Kaynak: TÜİK, Dış Ticaret İstatistikleri

TRA2 Bölgesi'nin toplam ihracatı son 10 yılda 26 milyon dolarından yaklaşık 5 katına çıkarak 132 milyon dolara yükselmiştir. Bu önemli artışa karşın bölgenin ülke içerisindeki payı %0,1 olarak gerçekleşmiştir.

Tablo 2.44 İlin son 5 yıldaki ihracat ve ithalat miktarlarının değişimi (ABD Doları), 2008-2012

Yıllar	İhracat Miktarı (ABD Doları)	İthalat Miktarı (ABD Doları)
2008	1.358.555	-
2009	1.881.647	2.772
2010	3.306.480	357.624
2011	1.595.237	248.099
2012	1.880.516	9.854

Kaynak: TÜİK, Dış Ticaret İstatistikleri, Erişim: 06.02.2013

İlin son 5 yıldaki verilerine göre, ildeki dış ticaret hacmi dalgalı bir seyir izlemektedir. İhracat gerçekleştirilen ülkelerin başında Gürcistan, Azerbaycan, Suriye gelirken, en fazla ithalat yapılan ülkeler ise yine Gürcistan ve Azerbaycan'dır.

2012 yılı TÜİK dış ticaret istatistiklerine göre Ardahan, TRA2 Bölgesi ihracat rakamlarının çok gerisinde kalmaktadır. Bölge illerinin gerçekleştirdiği ihracat miktarının önemli bir kısmı aktif olan sınır kapılarının etkisiyle Ağrı ve Iğdır illerinde gerçekleştirilirken Ardahan'ın bu alanda son 5 yıl içerisindeki değişimi 0,5 milyon dolar ile sınırlı kalmıştır.

Bölgeler arası eşitsizliğin giderilmesinde, TRA2 Bölgesi'nin sahip olduğu stratejik konum, bölgede gerçekleştirilmesi planlanan büyük ölçekli yatırımlar ve sınır kapıları Ardahan ve bölge illeri için avantaj teşkil etmektedir. Bu noktada bölgesel ve ulusal hedeflere ulaşılması için komşu ülkeler ile gerçekleştirilecek olan her yönlü ticaret önem arz etmektedir.

Yapımı devam eden Aktaş Sınır Kapısı'nın İlin dış ticaret kaderini değiştirmesi beklenmektedir. Zira kapı Türkiye'nin en büyük 3. kapısı olacaktır ve kapıdan Tiflis'e ulaşım yaklaşık 3,5 saatte sağlanabilecektir. Yine modernleştirme sürecine 2013 yılında başlanacak olan Posof Türkgözü Sınır Kapısı ve bu kapıya Ardahan'dan ulaşımı zorlaştıran Ilgar Dağı'na yapılacak tünellerinin proje aşamasında olması gibi gelişmeler, bölgenin ve ilin Türkiye'nin dış ticareti açısından ileride çok önemli roller üstleneceğinin göstergesi olarak değerlendirilebilir. Bu gelişmeler ışığında, ilde sanayi ve ticaretin gelişimi noktasında önemli bir fırsatın var olduğu söylenebilir.

Ardahan'dan geçecek olan Kars-Tiflis-Bakü demiryolunun ileri-geri bağlantıları düşünüldüğünde hattın Bakü'den sonra Hazar geçişi ile Türkmenistan'a (devamında

Çin'e) ulaştığı görülmektedir. Hat Ardahan'ın gerisinde Kars, Ankara, İstanbul (Marmaray), Bulgaristan, Sırbistan, Macaristan, Avusturya, İsviçre, Almanya, Fransa ve İngiltere'ye (Manş Tüneli vasıtasıyla) ulaşmaktadır. Bu durum Londra-Pekin demir yolu hattını tesis etmektedir.

2.10. Kamu Yatırımları

2012 yılı kamu yatırım programında gerçekleştirilmesi planlanan faaliyetlere göre, TRA2 Bölgesi'nin ülke geneline göre aldığı pay yüzde 1,2'dir. Bölge illerine yıl içerisindeki en fazla yatırım, konut sektöründe yapılmıştır. Gerçekleştirilen yatırımlar incelendiğinde bu durumun illerde yer alan üç üniversitenin gerçekleştirdiği altyapı harcamalarından kaynaklandığı görülmüştür.

Tablo 2.45 TRA2 Bölgesi ve illerindeki kamu yatırımlarının sektörel dağılımı, (bin TL, 2012)

Yatırım Cinsi	Ardahan	(%)	TRA2	Türkiye	TRA2 / TR (%)
Konut	152	0,3	101.881	479.845	21,2
Eğitim	25.760	54,5	144.208	6.491.136	2,2
Tarım	1.532	3,2	63.981	5.852.392	1,1
Sağlık	5.602	11.9	35.804	2.161.600	1,7
Ulaştırma-Haberleşme	2.884	6,1	81.032	13.877.595	0,6
Turizm	-	-	80	294.439	-
Madencilik	233	0,5	839	1.208.400	0,1
İmalat	-	-	-	538.050	-
Enerji	190	0,4	1.872	3.732.935	0,1
Diğer K. Hiz.	10.922	23,1	88.842	9.797.895	0,9
Toplam	47.275	100	518.539	44.434.287	1,2

Kaynak: Kamu Yatırımları, T.C. Kalkınma Bakanlığı, Erişim: 09.01.2013

2012 yılı itibariyle Ardahan'a gerçekleştirilen yatırımların yaklaşık % 76'sı eğitim, tarım, sağlık ile ulaştırma-haberleşme sektörlerine yapılmıştır. Diğer kamu hizmetlerine aktarılan kaynakların ise toplam harcamalar içerisindeki payları sırasıyla %23,1'dir. Turizm, madencilik, konut ve enerji sektörlerine yapılan yatırımların oranı %2'yi geçmezken 2012 yılında imalat sanayi sektörüne kamu harcamaları adına herhangi bir kaynak aktarılmamıştır.

Tablo 2.46 TRA2 Bölgesi illeri ve Türkiye'de kişi başına düşen kamu harcaması, 2000, 2011

Bölge	Yıllar	Konut	Eğitim	Tarım	Sağlık	Ulaştırma-Haberleşme	Turizm	Maden-cilik	İmalat	Enerji	Diğer K.Hiz	Toplam
Ardahan	2000	1	7,6	6,4	0,4	1,9	-	-	0,8	-	0,4	18,5
	2011	0,3	189,4	22,5	49,3	31,0	-	0,4	-	-	104,9	397,8
TRA2	2000	0,2	5,4	5,7	1,4	1,3	0,4	0,2	0,2	0,0	1,5	16,3
	2011	65,4	92,6	41,1	23,0	52,0	0,1	0,5	-	1,2	57,0	332,9
Türkiye	2000	5,6	14,7	5,9	5,6	26,5	0,5	1,4	5,9	17,7	28,6	112,3
	2011	6,4	86,9	78,3	28,9	185,7	3,9	16,2	7,2	50,0	131,1	594,6

Kaynak: Kamu Yatırımları, T.C. Kalkınma Bakanlığı, Erişim: 09.01.2013

NOT: Bu tablo oluşturulurken sadece söz konusu yıllara ilişkin kamu yatırımları dikkate alınmıştır.

2000 yılı itibariyle kişi başına kamu yatırım harcaması Ardahan ilinde 18,5 TL, Türkiye genelinde ise 112,3 TL olarak gerçekleşmiştir. Kişi başına kamu yatırım harcamaları bakımından Ardahan'ın Türkiye genelinin çok altında kalmıştır.

2011 yılı verilerine göre, Ardahan'da gerçekleştirilen kişi başına kamu yatırımı harcaması 397,8 TL, TRA2 Bölgesi'nde 332,9 TL ve Türkiye genelinde ise 594,6 TL'dir.

2000 ve 2011 yıllarına ilişkin kamu yatırımları istatistikleri karşılaştırıldığında, önceki yıllarda ülke geneli ile arasında büyük farklar bulunan bölge illerinde son yıllarda kamu yatırımlarının dağılımı konusunda önemli bir gelişme yaşandığı, ilin ülke ortalamasına yaklaştığı gözlenmektedir.

Ardahan'da konut sektöründe yapılan kişi başına kamu harcaması 2000 yılında 1 TL iken bu rakam ülke genelinde 5,6 TL olarak gerçekleşmiştir. 2011 yılında ise sektöre yönelik olarak yapılan yatırım ilde kişi başına 0,3 TL, ülke genelinde ise 6,4 TL'dir. Ülke geneli ile karşılaştırıldığında konut sektöründe önemli gelişmelerin Ardahan'a yansımadığı söylenebilmektedir.

Kişi başına eğitim harcamalarında 2000 yılı itibariyle ülke genelinde 14,7 TL ve il genelinde 7,6 TL olan tutarlar, 2011 yılında Türkiye'de 86,9 TL, il genelinde ise 189,4 TL olarak aktarılmıştır. Özellikle son yıllarda il merkezi başta olmak üzere ilçelerde açılan ilköğretim okulları, anadolu liseleri ve fen lisesi yatırımlarının yanında, İlde üniversite kurulması, buna yönelik altyapı yatırımları ve üniversitenin her geçen yıl kapasitesini arttırması bu alanda ilin 2011 yılında ülke genelinin üstünde yer almasına olanak sağlamıştır.

Tarımsal faaliyetlere yönelik yapılan yatırımlar ülke geneline paralel değerlere sahiptir. İlde Gıda, Tarım Hayvancılık il Müdürlüğünün yapmış olduğu mera ıslah faaliyetleri, hayvan hastalıkları ile mücadele çalışmaları ve Devlet Su İşlerinin küçük su işleri çalışmalarının devam ettiği görülmektedir.

Sağlık sektöründe kişi başına yapılan kamu yatırımlarında; İl için 2000 yılında 0,4 TL olan harcama miktarı 2011 yılında 49,3 TL'dir. TRA2 Bölgesi için bu istatistik 2011 yılı itibariyle 23 TL'dir. İlde yeni devlet hastanesi yapımı ve ilçelerdeki entegre hastane projeleri son yıllarda bu alanda yapılan önemli yatırımlar olarak dikkat çekmektedir.

Ulaştırma ve haberleşme yatırımları incelendiğinde bölgede son yıllarda yapılan Bölünmüş yol çalışmaları, sınır kapıları nedeniyle yapılan yol çalışmaları ve karayollarının diğer yol yapım çalışmalarının ağırlık kazandığı görülmektedir. Bu noktada ilin stratejik önemine istinaden, ilde bulunan sınır kapılarının modernleştirme ve hizmete açılma faaliyetleri de düşünüldüğünde İle lojistik ve ulaştırma ile ilgili büyük çaplı yatırımların yapılmaya başlandığı söylenebilir.

2000 ve 2011 yıllarında imalat sanayi alanına yönelik ilde herhangi bir yatırım yapılmadığı dikkat çekmektedir.

2.10.1. Başlıca Kamu Yatırımları

2012 yılında Ardahan'da yapılmış ve yapılmakta olan, il için önem arz eden başlıca kamu yatırımları sektörler bazında aşağıda özetlenerek verilmiştir.

2.10.1.1. Tarım Sektörü

Gıda, Tarım ve Hayvancılık İl Müdürlüğü Çalışmaları

Ardahan ilinde uygulanan başlıca tarım faaliyetleri; tarımsal yayın hizmetleri, hayvancılığı geliştirme çalışmaları, mera hizmetleri çalışmaları, hayvan hastalık ve zararlıları ile mücadele çalışmalarıdır. Bakanlık tarafından ilde bulunan yetiştiricilere 2012 yılı içerisinde yaklaşık 6 milyon TL'lik yem bitkisi desteği sağlanmıştır. 2012 yılı destekleme faaliyetleri kapsamında üreticiye, yaklaşık değeri 600.000 TL olan 182 adet çeşitli makine ekipman desteği yapılmıştır. Aynı yıl içerisinde yaklaşık 1000 dönüm alanda mera, 120 dönüm alanda yayla ıslah çalışmaları gerçekleştirilmiştir.

Resim 2.3 Gıda, Tarım ve Hayvancılık Müdürlüğü tarafından verilen destekleme makinelerde *örnekler, (*soldan sağa, taş toplama makinesi, sap toplama saman makinesi)

Ardahan Kars Artvin Kalkınma Projesi (AKAKP)

Kalkınma Bakanlığı ile Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı tarafından yürütülen proje ile Ardahan, Kars ve Artvin illerinde kırsal yoksulluğun azaltılması ve tarımsal üretimde gelişme sağlanması hedeflenmektedir. Proje ile 2010 ve 2015 yılları arasında bölgeye toplam 26,5 milyon dolarlık yatırım yapılması amaçlamaktadır. Bu proje kapsamında 2012 yılında bölge illerine toplam 2,6 milyon dolarlık fon aktarılması planlanmıştır.

2011 yılında AKAKP projesi kapsamında seçilen köylerden gönüllü olan çiftçiler ile beraber uygulanan demonstrasyon çalışmasında 2012'de çiftçi eğitimleri tamamlanmıştır. Proje kapsamında çalışma yapılan köylerimizdeki çiftçilerimizin katılımıyla; Sivas iline 9 çiftçi, 4 teknik eleman Aksaray iline 20 çiftçi, 5 teknik elaman ve Diyarbakır iline 9 çiftçi, 1 teknik eleman ile teknik gezi düzenlenmiştir. İldeki hayvan pazarı yapılması ihale aşamasına gelmiştir. Belirlenen köylerde ahır yapılması 2013 yılı yatırım programına kaydırılmıştır. 6 köyümüze 12 metre boyunda (*3 er metrelik 4 adet*) sıvat ve sıvatların kurulacağı yerlerde kullanılmak üzere 30 m 50 lik PVC boru verilerek, hayvanların su içtikleri yayla ve köy içindeki yerlere kurulmaları sağlanmıştır. 1200 kg Macar fiğ, 1200 kg Korunga, 500 kg yonca tohumu alınıp 394 dekar alanda demonstrasyon çalışmaları yapılmıştır. Proje kapsamında, proje çalışmaları için il ve ilçe müdürlüklerinin ihtiyacı olan sarf malzemesi, 4 adet bilgisayar, 1 adet laptop, 1 adet fotokopi makinası alımı, 1 adet projeksiyon aleti 1 adet kamera, 2 adet fotoğraf makinası alınmıştır.

Resim 2.4 AKAKP kapsamında yapılan çalışmalar

2.10.1.2. Ulaştırma Sektörü

Bakü–Tiflis–Kars Demiryolu Hattı

Türkiye, Gürcistan ve Azerbaycan tarafından ortak yürütülen proje, bölge için hayati önem taşımaktadır. Bakü-Tiflis-Kars demiryolu hattının işletmeye alınmasıyla ilk etapta 1 milyon yolcu ve 6,5 milyon ton yük taşıma kapasitesi, 2034 yılında ise 3 milyon yolcu ve 17 milyon ton yük taşıma kapasitesi olacağı yapılan projeksiyonlar sonucu tahmin edilmektedir. 105 km'lik demiryolu hattının 76 km'lik kısmı Kars-Ardahan sınır hattından geçecektir. Demiryolu hattının Ardahan güzergâhı Çıldır İlçesi Cankurtaran istasyonundan geçerek Gürcistan Ahılkelek'e varmaktadır.

Resim 2.5 Bakü–Tiflis–Kars demiryolu

Ardahan Göle Yolu

Toplam uzunluğu 42 km olup 2012 yılında 5 km'sinin BSK (binder) kaplamalı bölünmüş yol olarak tamamlanması hedeflenmektedir. Projenin tamamından geriye kalan 37 km'nin ise 2014 yılında BSK (binder) seviyesinde tamamlanması planlanmıştır.

(Ardahan -Göle)Ayr.-Yalnızçam 10 Bl. Hd.(Ardanuç)

Toplam uzunluğu 31 km olan bu projenin 2003 yılından önce 8 km'si olmak üzere 2011 yılı sonuna kadar 27 km'si sathi kaplamalı tek yol olarak tamamlanarak trafiğe açılmıştır. 2012 yılında projeden geriye kalan 4 km'nin tamamlanması hedeflenmektedir.

Ardahan-Kars Ayr.-Çıldır-Aktaş

Toplam uzunluğu 50 km olan yol bölünmüş yol standardındadır. 2012 yılında 5 km'sinin BSK (binder) kaplamalı bölünmüş yol olarak tamamlanması hedeflenmektedir. Projenin tamamından geriye kalan 45 km'nin 2015 yılında tamamlanması planlanmaktadır.

Resim 2.6 Ardahan, Çıldır-Aktaş yolu çalışmaları

(Çıldır-Ardahan)Ayr.-Hanak-Damal-Posof-Türkgözü

Toplam uzunluğu 77 km olan projenin bölünmüş yol proje çalışmalarına 2012 yılında başlanmıştır. Proje çalışmalarının tamamlanmasına müteakip yapım çalışmalarına başlanılması hedeflenmektedir.

2.10.1.3. Eğitim Sektörü

Ardahan-Hanak Öğrenci Pansiyonu İnşaatı

2012 yatırım programı içerisinde yer alan Hanak ilçesinde yapımı öngörülen 200 kişilik örğrenci yurdunun yapım çalışmalarına başlanması için Bakanlıktan onay beklenmektedir.

Ardahan Üniversitesi Kampus Altyapısı İnşaatı

2012 yılı yatırım programı çerçevesinde Ardahan Üniversitesi bütçesinden gerçekleştirilen kampüs altyapısı inşaatı proje bedeli 56.100.000 TL olarak öngörülmüştür. Ödenek çerçevesinde elektrik, su ve kanalizasyon altyapı çalışmaları, derslik birimleri, lojman ve sosyal tesisler ve diğer muhtelif işleri yapılmaktadır. Ardahan Üniversitesi, altyapı çalışmalarını tamamlanması ile birlikte 2013 Temmuzdan itibaren çalışmalarına yeni kampüste sürdürecektir.

Resim 2.7 Ardahan Üniversitesi kampüs altyapısı inşaatı

750 Kişilik Öğrenci Yurt İnşaatı

2011 yılında yatırım programına giren proje, 750 kişi kapasitelidir. Projelerin inşaatı için 2012 yatırım programında 27 milyon TL kaynak ayrılmıştır. Proje Ardahan İl Özel İdaresi tarafından yürütülecektir. Projenin 2013 yılında ihale edilerek, yapım faaliyetlerine başlanması planlanmaktadır.

Ardahan Üniversitesi Açık ve Kapalı Spor Tesisleri

2010 yılında verilen ödenekle, yapım faaliyetlerine başlanan kapalı spor salonu 2011 yılı içinde tamamlanmıştır. Kampüsün su ve kanalizasyon altyapısının tamamlanması ile birlikte tesis faaliyetlerine başlayacaktır. Proje bedeli, 6.350.000 lira olan ve proje içerisinde 2 adet sentetik çimli futbol sahası, 2 şer adet basketbol, voleybol sahası ve tenis kortu olan açık spor tesislerinin fizibilite ve projelendirme çalışmaları devam etmektedir.

Resim 2.8 Ardahan Üniversitesi kapalı spor tesisi

Halk Eğitim Merkezi

Ardahan Merkez ilçende 2011 yılı yatırım faaliyetleri kapsamında yatırım programına alınan proje yeni TOKİ mevkiinde 16 derslikli, toplam alanı 4.833 m^2 alan projenin ihalesi yapılmıştır. 2013 yılı içerisinde yapım faaliyetlerine başlanması planlanmaktadır.

2.10.1.4. Sağlık Sektörü

Göle Devlet Hastanesi

40 Yataklı Göle Devlet Hastanesi 2009 yılında Devlet Yatırım programına girmiştir. İnşaat projesi TOKİ'ye gönderilmiş olup, TOKİ tarafından ihale edilmiştir. Kars, Ardahan Göle kavşağı üzerinde, Okçu Köyü mevkiinde hastanenin temeli atılmıştır ve inşaat süreci devam etmektedir. Fiziki gerçekleştirme %30 seviyesindedir. Projenin 2013 yılında tamamlanması öngörülmektedir. 7 milyon lira proje tutarına sahip olan yatırım için 2012 yılı yatırım programı bütçesinden 4,5 milyon liralık fon aktarımı yapılması öngörülmektedir. 2013 yılı Ağustos ayında tamamlanması planlanmaktadır.

Ardahan Devlet Hastanesi Lojmanı

2012 yılı yatırım programı çerçevesinde, Sağlık Bakanlığı tarafından gerçekleştirilen Ardahan Devlet Hastanesi Lojman yapımı için proje tutarı 1.300.000 TL olarak belirlenmiştir. Proje 24 adet apart ve 6 adet normal daire şeklinde, mevcut Ardahan Devlet hastanesinin bulunduğu mevkide inşa edilecektir. 2012 Ekim ayında Proje ihalesine çıkılarak projesi hazırlanmıştır. Proje Sağlık Bakanlığı tarafından yürütülmektedir. 2013 yılı içerisinde projenin yapım ihalesine çıkarak başlatılması planlanmaktadır.

İl Sağlık Müdürlüğü, Ağız Diş Sağlığı Merkezi, 112 Komuta Kontrol Merkezi ve Genel Sekreterlik Hizmet Binası Kompleksi

İl Sağlık Müdürlüğü, Ağız Diş Sağlığı Merkezi, 112 Komuta Kontrol Merkezi ve Genel Sekreterlik Hizmet Binası Kompleksi 2013 yılı Devlet Yatırım programına girmiştir. 8.569 m^2 kapalı alana sahip Kompleks İnönü mahallesinde Eski Devlet Hastanesinin yıkımıyla açılacak arazi üzerinde inşa edilecektir. Proje Sağlık Bakanlığı tarafından yürütülmektedir ve toplam bedeli yaklaşık olarak 15 milyon TL'dir. Eylül 2012'de kompleksin proje ihalesi gerçekleştirilmiştir. 2013 yılı içerisinde yapım ihalesine çıkarak işlerin başlatılması planlanmaktadır.

2.10.2. Diğer Kamu Harcamaları

2.10.2.1. Ardahan Üniversitesi Merkezi Araştırma Laboratuvarı

2010 yılında yatırım programına giren merkezi araştırma laboratuvarı için 2011 yılında uygulama projeleri hazırlanarak 2012 yılında yapım ihalesine çıkılmıştır. Yapım sürecinin 2013 yılı Nisan ayında sonuçlandırılması planlanmaktadır. Proje bedeli 4.280.000 TL'dir. Yapım işleri %95 oranında tamamlanmıştır. Proje yapım işlerinin tamamlanmasının ardından mühendislik fakültelerinin ihtiyacını karşılamak üzere merkezi laboratuvarlar yapılarak tefrişat, makine ekipman ve sarf malzemesi alımlarının 2013 yılında tamamlanması planlanmaktadır.

Resim 2.9 Ardahan Üniversitesi merkezi laboratuvarı

2.10.2.2. Kanalizasyon Şebeke Hattı ve Yağmur Suyu Kanalı Yapımı Projeleri

Ardahan Merkez İlçe, Hanak ve Damal İlçe Belediyelerince İller Bankası Desteği ile kanalizasyon altyapı yapım işi projeleri yürütülmektedir. Yapım faaliyetleri Ardahan Merkez İlçe ve Hanak İlçesinde başlamış olup, Damal İlçesinde ise 2013 yılında yapım faaliyetlerine başlanacaktır. Projeler yaklaşık 98 km. kanalizasyon hattından ibaret olup, ilgili çalışmalar devam etmektedir. Ardahan Belediyesinin yağmur suyu kanalı yapım projesi tamamlanmış olup 2013 yılı içerisinde ihalesine çıkılması planlanmaktadır.

Resim 2.10 1-Ardahan kanalizasyon şebeke hattı çalışmaları 2- Hanak kanalizasyon projesi

2.10.2.3. Kapalı Semt Pazarı Yapımı

Projelendirme ve ihale süreçleri 2011 yılında başlayan "Kapalı Semt Pazarı Projesi" Kasım 2012 itibari ile tamamlanmıştır. Bütçesi yaklaşık olarak 1,5 milyon TL olan ve Serhat Kalkınma Ajansı tarafından desteklenen proje 2500 m^2 kapalı alan üzerine kurulmuştur. Kapalı semt pazarının 2013 yılında hizmete açılması planlanmaktadır.

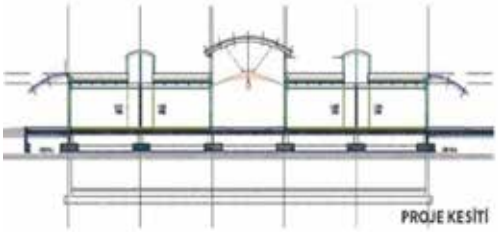

Resim 2.11 Kapalı semt pazarı

2.10.2.4. Hayvan Pazarı Yapımı

Hayvan Pazarı Projesi Ardahan Kars Artvin Kalkınma Projesi kapsamında yapılacaktır. Ardahan Belediyesi tarafından Ardahan Güney çevreyolu üzerinde Atatürk Mahallesi, su deposu mevkiinde 33.000 m² alan üzerinde yapılacaktır. Hayvan pazarı projesine yeterlilik başvuruları 2012 içinde yapılarak neticelendirilmiştir. İhale çalışmalarının 2013 yılı içinde sonlandırılarak, inşaat sezonu içerisinde yapım işlerine başlanması planlanmaktadır. Proje idari bina, kontrol binası, kantar, veteriner ve ilaç odası, sosyal tesis, otopark ve yarı kapalı padok sistemi alanlarından oluşmaktadır. Hayvan pazarının hayata geçirilmesiyle yaklaşık 3.200 adet büyükbaş ve 1.000 adet küçükbaş hayvanın satışına olanak sağlayacak modern bir hizmet alanı faaliyete geçecektir.

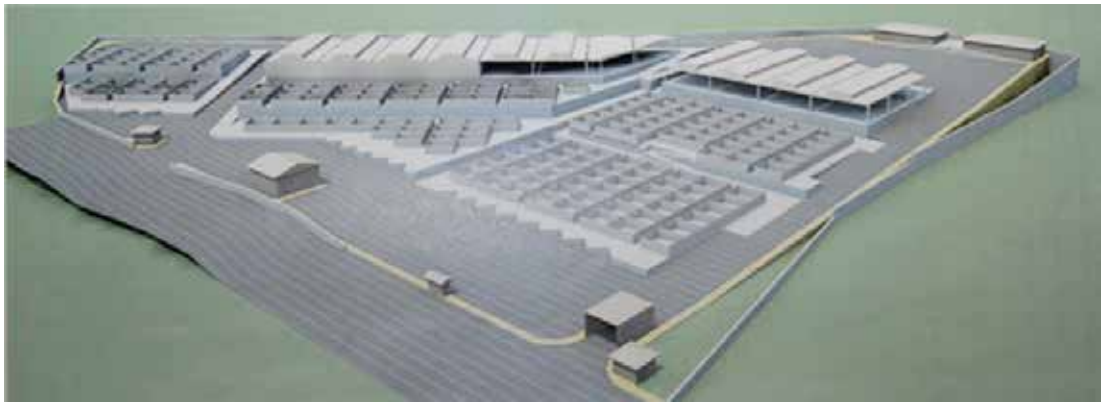

Resim 2.12 Hayvan pazarı yapım projesi

2.10.2.5. Ardahan Organize Sanayi Bölgesi

Ardahan Organize Sanayi Bölgesi, 2012 yılı içerisinde tamamlanarak hizmete girmiştir. Proje bedeli 6.320.000 TL'dir. Ardahan Kartalpınar Köyü mevkiinde 52 hektar üzerine kurulu olan Ardahan Organize Sanayi Bölgesi tahsis işlemleri başlamıştır. OSB'de altyapı ve enerji nakil hattı bitmiş olup 30 adet çeşitli boyutlardaki sanayi parsellerinden 13 adedi yapı malzemeleri imalatı, makine imalatı, tekstil, mobilya imalatı ve gıda sektörlerindeki 11 girişimciye bedelsiz olarak tahsis edilmiştir.

Resim 2.13 Ardahan Organize Sanayi Bölgesi

2.11. Teşvik Sistemi

Ekonomik anlamda teşvik kavramı, belirli ekonomik faaliyetlerin diğer faaliyetlere oranla daha fazla ve hızlı gelişmesini sağlamak amacıyla devlet tarafından sağlanan maddi veya gayri maddi destekler veya özendirmeler olarak tanımlanmaktadır. Teşviklerin çeşitli amaçları olmakla birlikte temel amacı ekonomik refah seviyesinin yükseltilmesidir. Teşvik sistemi, ülke sanayinin kurulması, geliştirilmesi, rekabet edebilir konuma gelmesi ve korunması açısından çok önemli bir işleve sahiptir. Kamu kaynaklarının ülke ekonomisi açısından önemli görülen alanlara ve uygun tedbirler aracılığıyla aktarılması teşvik sisteminin etkinliği açısından önem taşımaktadır.[16] Teşvik sistemi aynı zamanda bölgeler arası gelişmişlik farklılıklarını gidermek, istihdam artışı sağlamak ve işletmelerde yaratılan katma değeri yükseltmek amacıyla bir uygulama aracı olarak görülmektedir.

Ülkemizde, 1913 yılından beri sistemli bir şekilde uygulanan teşvik tedbirleri, ekonomik gelişmelere paralel olarak büyük değişikliklere uğramıştır. Bu dönem içinde ekonomik, sosyal ve siyasi yönde yaşanan değişimlerin kamu politikalarını büyük ölçüde etkilemesi sonucunda, teşvik uygulamaları hem içerik hem de şekil olarak büyük değişime uğramıştır.[17]

- Son olarak 2009 yılında yürürlüğe konan sistemdeki destek oran ve sürelerinin azalması,
- Bölgesel desteklerin illere göre yeniden düzenlenmesi,
- Desteklenen sektörlerin ve yatırım alanlarının düzenlenmesi
- En az gelişmiş bölgelerde, yatırımlara sağlanan destek miktarlarının artırılması
- Yatırım sermayesi ihtiyacının karşılanabilmesi (yatırım döneminde vergi indirimi)

ihtiyaçlarından dolayı yatırımlarda devlet yardımları uygulamasında tekrardan düzenlemeye gidilmesine gerek duyulmuştur.

16 Yeni Yatırım Teşvik Sistemi 1. Yıl Uygulama Sonuçları, T.C. Hazine Müsteşarlığı, Teşvik ve Uygulama Genel Müdürlüğü, 2010.
17 16.07.2012 tarihli Kalkınma Ajansları Teşvik Sistemi Eğitimi Sunumu, M. Y. Şahin, T.C. Ekonomi Bakanlığı.

Yatırım teşvik mevzuatında yapılan değişikliklerin ardından sistem, 15 Haziran 2012 tarih ve 2012/3305 sayılı "Yatırımlarda Devlet Yardımları Hakkında Karar" (19 Haziran 2012 tarih ve 28328 tarihli Resmi Gazete), 2012/1 Sayılı Uygulama Tebliği, (20 Haziran 2012 tarih ve 28329 tarihli Resmi Gazete) ile son şeklini almıştır.

Bölgesel teşvik uygulamalarında illerimiz 2011 yılında Kalkınma Bakanlığı tarafından hazırlanan Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Endeksi (SEGE) çalışması sonuçlarına göre gruplandırılarak teşvikler açısından altı bölgeye ayrılmıştır. Bu düzenlemeye göre Ağrı, Ardahan, Iğdır ve Kars illerinden müteşekkil TRA2 Düzey II Bölgesi bölgesel teşviklerin en fazla sunulduğu 6. Bölgede yer almaktadır.

Harita 2.3 Yeni teşvik sisteminde bölgeler

Bölgesel teşvikler dışında kalan yatırım alanları için Genel Teşvik, Stratejik Yatırımlar ve Büyük Ölçekli Yatırımlar adı altında 3 destek grubu daha bulunmaktadır.

2.11.1. Genel Teşvikler

Bölgesel teşvik kapsamı dışında yer alan ve 6. Bölgede yapılan asgari 500.000 TL tutarındaki sabit yatırımlar için (örneğin enerji yatırımları veya kamu kurum ve kuruluşlarının altyapı veya hizmet yatırımları)

- KDV istisnası,
- Gümrük vergisi muafiyeti
- Sigorta primi işveren hissesi (tersanelerin gemi inşa yatırımları için) ve
- Gelir vergisi stopajı (sadece 6. Bölgede) desteğinden yararlanılabilmektedir.

2.11.2. Bölgesel Teşvikler:

Altıncı bölge illerinde asgari 500.000 (beş yüz bin) TL sabit yatırım yapmak şartıyla yapılacak yatırımlar bölgesel destek unsurlarından faydalanabilmektedir. Bununla birlikte mevzuatta her türlü yatırım bölgesel teşvik kapsamında değerlendirilmemiş ve yatırım alanlarına bir sınırlama getirilmiştir. Buna göre,

- Kararın ekindeki belgelerden Ek-4'te yer alan teşvik edilmeyen veya teşvik edilebilmesi için belirlenen şartları sağlamayan yatırımlar,
- Enerji üretimine yönelik yatırımlar,
- Kamu kurum ve kuruluşları tarafından gerçekleştirilecek altyapı ve hizmet yatırımları,
- Müteharrik (motor veya hareket unsuru barındıran) karakterli yatırımlar,

hariç diğer tüm yatırımlar bölgesel teşvik uygulamaları kapsamında yer almaktadır.

TRA2 Düzey II illerinin yararlanabileceği bölgesel teşvik unsurları aşağıda sıralanmıştır:

Kurumlar veya Gelir Vergisi İndirimi: 6. Bölge illerinde 31 Aralık 2013 tarihine kadar yatırıma başlanması durumunda, işletmenin faaliyetlerinden elde edileceği kar üzerinden alınacak kurumlar veya gelir vergisi, yapılan sabit yatırım tutarının yüzde 50'lik kısmına ulaşıncaya kadar (OSB'lerde bu oran yüzde 55'tir.) yüzde 90 oranında indirimli olarak tahsil edilecektir.

Tablo 2.47 Bölgesel teşvik uygulamalarında vergi indirimi

Bölgeler	Yatırıma Katkı Oranı (%)	Vergi İndirim Oranı (%)	İşletme / Yatırım Döneminde Uygulanacak Yatırıma Katkı Oranı (%)	
			Yatırım Dönemi	Yatırıma Katkı Oranı (%)
I	15	50	-	100
II	20	55	10	90
III	25	60	20	80
IV	30	70	30	70
V	40	80	50	50
VI*	50	90	80	20

Kaynak: Yatırımlarda Devlet Yardımları, T.C. Ekonomi Bakanlığı, 2012

Sigorta Primi İşveren Hissesi Desteği: Teşvik belgesi müracaatı sırasında belirtilen yeni istihdam sayısı kadar çalışanın asgari ücret üzerinden hesap edilen sigorta primi işveren hissesi, yatırım 31 Aralık 2013 tarihine kadar başlaması halinde 10 yıl süreyle devlet tarafından karşılanmaktadır. Eğer yatırım Organize Sanayi Bölgesi'nde yapılırsa bu süre 12 yıla çıkmaktadır (*).

Tablo 2.48 Teşvik uygulamalarında sigorta primi işveren hissesi desteği

Bölgeler	31.12.2013'e kadar	01.01.2014 itibariyle	Destek Tavanı (Sabit Yatırıma Oranı - %)	
			Bölgesel Teşvik Uygulamaları	Büyük Ölçekli Yatırımların Teşviki
I	2 yıl	-	10	3
II	3 yıl	-	15	5
III	5 yıl	3 yıl	20	8
IV	6 yıl	5 yıl	25	10
V	7 yıl	6 yıl	35	11
VI*	10 yıl	7 yıl	50	15

Kaynak: Yatırımlarda Devlet Yardımları, T.C. Ekonomi Bakanlığı, 2012

Gelir Vergisi Stopajı Desteği: Sadece 6. Bölgede yapılacak yatırımlarda sağlanan istihdam için asgari ücret üzerinden hesaplanacak gelir vergisi stopajı, 10 yıl süreyle alınmayacaktır.

Sigorta Primi İşçi Hissesi Desteği: Sadece 6. Bölgede yapılacak yatırımlarda sağlanan istihdam için asgari ücret üzerinden hesaplanacak sigorta primi işçi hissesi, 10 yıl süreyle alınmayacaktır.

Yatırım Yeri Tahsisi: Teşvik belgesi alan yatırımcılara, Maliye Bakanlığının belirlediği

usuller çerçevesinde hazine arazisi tahsisi yapılabilmektedir. İmalat sanayi konusunda yapılacak yatırımlarda ise Organize Sanayi Bölgelerinden ücretsiz veya düşük bedelli arsa tahsisi yapılabilmektedir.

Kredi Faiz Desteği: Yatırım gerçekleştirilirken bankalardan en az 1 yıl vadeli ve teşvik belgesinde belirtilmiş sabit yatırım tutarının yüzde 70'lik kısmına tekabül edecek şekilde kullanılacak olan yatırım kredilesi faizinin yıllık 7 puanı Hazine tarafından karşılanmaktadır. Faiz desteği her halükarda 900.000 TL'yi ve 5 yılı geçemez. Döviz cinsi kredilerinde destek oranı yıllık 2 puandır.

Katma Değer Vergisi (KDV) İstisnası: Teşvik belgesi kapsamında belirtilen ve uygun görülen makine ve teçhizat için satın alımı sırasında KDV ödenmemektedir.

Gümrük Vergisi Muafiyeti: Teşvik belgesi kapsamında belirtilen ve uygun görülen makine ve teçhizatın yurt dışından satın alınması halinde gümrük vergisi de ödenmemektedir.

2.11.3. Bölgesel Teşviklerin İle Sunduğu Avantajlar

Tablo 2.49 Bölgesel teşviklerin karşılaştırılması

DESTEK UNSURLARI		I	II	III	IV	V	VI
KDV İstisnası		+	+	+	+	+	+
Gümrük Vergisi Muafiyeti		+	+	+	+	+	+
Yatırıma Katkı Oranı	OSB Dışı	15	20	25	30	40	50
	OSB	20	25	30	40	50	55
Sigorta Primi İşveren Hissesi Desteği (Destek Süresi)	OSB Dışı	2 yıl	3 yıl	5 yıl	6 yıl	7 yıl	10 yıl
	OSB	3 yıl	5 yıl	6 yıl	7 yıl	10 yıl	12 yıl
Yatırım Yeri Tahsisi		+	+	+	+	+	+
Faiz Desteği		YOK	YOK	+	+	+	+
Gelir Vergisi Stopajı Desteği		YOK	YOK	YOK	YOK	YOK	10 yıl
Sigorta Primi İşçi Hissesi Desteği (Destek Süresi)		YOK	YOK	YOK	YOK	YOK	10 yıl

Kaynak: Yatırımlarda Devlet Yardımları, T.C. Ekonomi Bakanlığı, 2012

Tablodan da anlaşılacağı üzere 6. Bölge illeri, yatırım için oldukça cazip imkanlar sunmakta olup, Serhat Bölgesinin sınır illerinden oluştuğu düşünüldüğünde ihracat odaklı düşünen, yeni pazarlar arayan, pazarını çeşitlendirmek isteyen, yatırım açısından bakir alanlarda söz sahibi olmak isteyen yatırım alanları için Kars, Ağrı, Ardahan ve Iğdır illeri uygun şartlar ihtiva etmektedir.

2.11.3.1. Stratejik Yatırımlar

İthalat bağımlılığı yüksek ürünlerin üretimine yönelik olarak asgari 50 milyon TL'lik yatırımlar, Karar'ın 8. Maddesindeki şartları da sağlaması kaydıyla stratejik yatırım olarak değerlendirilir. Bu yatırımlar, bölgesel teşvik unsurlarına ilave olarak bina ve inşaat harcamaları için KDV iadesinden de faydalanır. Ancak KDV iadesi için stratejik yatırım tutarının 500 milyon TL olması gerekmektedir.

2.11.3.2. Büyük Ölçekli Yatırımlar

Karar'ın Ek-3 belgesinde yer alan 12 sektörde yapılacak yatırımlar, söz konusu ekte belirtilen sabit yatırım tutarlarını ihtiva etmesi halinde, faiz desteği ve KDV iadesi hariç tüm destek unsurlarından Karar'da belirtilen oranlar çerçevesinde faydalanmaktadırlar. Söz konusu sektörler ve asgari yatırım tutarları Tablo 2.50'de verilmiştir.

Tablo 2.50 Büyük ölçekli yatırımlar

Sıra No	Yatırım Konuları	Asgari Sabit Yatırım Tutarları (Milyon TL)
1	Rafine Edilmiş Petrol Ürünleri İmalatı	1000
2	Kimyasal Madde ve Ürünlerin İmalatı	200
3	Liman ve Liman Hizmetleri Yatırımları	200
4	Motorlu Kara Taşıtlarının İmalatı Yatırımları:	
	a) Motorlu Kara Taşıtları Ana Sanayi Yatırımları	200
	b) Motorlu Kara Taşıtları Yan Sanayi Yatırımları	50
5	Demiryolu ve Tramvay Lokomotifleri ve/veya Vagon İmalatı Yatırımları	50
6	Transit Boru Hattıyla Taşımacılık Hizmetleri Yatırımları	
7	Elektronik Sanayi Yatırımları	
8	Tıbbi Alet, Hassas ve Optik Aletler İmalatı Yatırımları	
9	İlaç Üretimi Yatırımları	
10	Hava ve Uzay Taşıtları ve/veya Parçaları İmalatı Yatırımları	
11	Makine (Elektrikli Makine ve Cihazlar Dâhil) İmalatı Yatırımları	
12	Metal Üretimine Yönelik Yatırımlar	

Kaynak: Yatırımlarda Devlet Yardımları, T.C. Ekonomi Bakanlığı, 2012

2.12. Diğer Kamu Destekleri

Teşvik sistemi uygulamaları haricinde ilde yer alan çeşitli destek mekanizmalarına ait başlıca kurumların özet bilgilerine bu bölümde yer verilmiş olup detaylı bilgiler Serhat Kalkınma Ajansı tarafından hazırlanan "Destekler ve Teşvikler Broşürü" çalışmasında yer almaktadır.

2.12.1. Kalkınma Ajansı

Kalkınma Ajansları, bölgenin kalkınma sürecinin hızlandırılması ve bölge için kritik öneme sahip faaliyetlerin hayata geçirilmesi amacıyla önceden belirlenmiş uygunluk kriterleri doğrultusunda; bölge planı ve programları ile yıllık çalışma programı ve ilgili başvuru rehberlerinde belirlenen alanlarda bölge aktörlerine destek sağlayabilmektedir.

Kalkınma Ajanslarının sağladığı destekleri mali destekler ve teknik destekler olmak üzere iki ana başlık altında sınıflandırmak mümkündür.

2.12.1.1. Mali Destekler

Ajans, yıllık çalışma programında ve başvuru rehberinde açıkça belirtilmek kaydıyla; özel işletmelerin, sivil toplum kuruluşlarının, kamu kurum ve kuruluşlarının, üniversitelerin, kamu kurumu niteliğinde meslek kuruluşlarının, yerel yönetimlerin ve bunların birliklerinin, kooperatiflerin ve bunların birlikleri ile diğer gerçek ve tüzel kişilere mali destek sağlayabilmektedir. Ajansın sağlayabileceği mali destekler; doğrudan finansman desteği, faiz desteği ve faizsiz kredi desteği olmak üzere üçe ayrılmaktadır.

a) Doğrudan Finansman Desteği: Ajansın Destek Yönetim Kılavuzu uyarınca belirtilen usul ve kurallar çerçevesinde, belli proje ve faaliyetlere yaptığı karşılıksız yardımlardır.

Doğrudan finansman desteği, Ajansın esas itibarıyla proje teklif çağrısı yöntemiyle kullandırdığı desteklerden oluşmaktadır. Ancak Ajans istisnai olarak, proje teklif çağrısı yapmaksızın ve proje hazırlığı konusundaki yükümlülüklerinden bazılarını hafifletmek veya proje hazırlık sürecini doğrudan yönetmek suretiyle, doğrudan faaliyet desteği ve güdümlü proje desteği şeklinde de doğrudan destek sağlayabilmektedir.

Proje Teklif Çağrısı: Ajans, belirli dönemler itibariyle planlanan destek programları kapsamında, proje teklif çağrısı yöntemiyle proje karşılığı mali destek sağlamaktadır.

Proje teklif çağrısı, belirli bir destek programı kapsamında, nitelikleri net bir şekilde belirlenmiş olan potansiyel başvuru sahiplerinin, önceden belirlenen konu ve koşullara uygun olarak proje teklifi sunmaya davet edilmesidir.

Doğrudan Faaliyet Desteği: Büyük hacimli yatırım kararlarına kısa vadede etki edilmesi ve yönlendirilmesine katkı sağlayacak olan faaliyetlere, Kritik öneme sahip araştırma ve planlama çalışmalarına, Bölgenin kalkınması ve rekabet gücü açısından önemli fırsatlardan yararlanılmasına yönelik planlama, strateji belirleme ve fizibilite benzeri faaliyetlere verilen bir destek türüdür. Bu destek türüne yerel yönetimler, üniversiteler, diğer kamu kurum ve kuruluşları, kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşları, sivil toplum kuruluşları, birlikler ve kooperatifler başvuru yapabilmektedir.

Güdümlü Proje Desteği: Bölgesel gelişmenin hızlandırılması, bölgenin rekabet edebilirliğinin güçlendirilmesi ve bölgedeki iş ortamının iyileştirilmesi açısından önem taşıyan projelere Ajansın öncülük etmesi ve koordinasyonu üstlenmesiyle gerçekleştirilmektedir. Güdümlü proje desteklerinde sadece;

- Yerel yönetimler ve mahalli idare birlikleri,
- Üniversiteler, meslek okulları, araştırma enstitüleri,
- Diğer kamu kurum ve kuruluşları,
- Kamu kurumu niteliğinde meslek kuruluşları,
- Organize sanayi bölgeleri, endüstri bölgeleri ve küçük sanayi siteleri,
- Sivil toplum kuruluşları

proje uygulayıcısı olabilmektedir.

Güdümlü projenin yürütülmesinde, aynı anda birden fazla kurum ve kuruluş rol alabilmektedir.

b) Faiz Desteği ve Faizsiz Kredi Desteği: Faiz desteği, kâr amacı güden gerçek ve tüzel kişilerin ilgili aracı kuruluş ile Ajans arasında imzalanacak protokolde belir-

tilen nitelikteki projeleri için, ilgili aracı kuruluşlardan alacakları krediler karşılığında ödeyecekleri faiz giderlerinin, Ajans tarafından karşılanmasını öngören karşılıksız yardımdır.

Faizsiz kredi desteği, Ajans tarafından kâr amacı güden gerçek ve tüzel kişilerin ilgili aracı kuruluş ile Ajans arasında imzalanacak protokolde belirtilen nitelikteki projeleri için, ilgili aracı kuruluşlar eliyle kredi verilmesini ve bu mali desteğin Kalkınma Ajansları Proje ve Faaliyet Destekleme Yönetmeliği ve bu Kılavuzda belirtilen usul ve esaslar dâhilinde Ajans tarafından sağlanan mali desteğin faiz ödenmeksizin taksitler halinde geri ödenmesine imkan veren karşılıksız yardımdır.

2.12.1.2. Teknik Destek

Ajans tarafından sağlanacak teknik desteğin amacı, bölgedeki yerel aktörlerin bölgesel kalkınma açısından önem arz eden, ancak kurumsal kapasite eksikliği nedeniyle hazırlık ve uygulama aşamalarında sıkıntı ile karşılaşılan çalışmalarına destek sağlamaktır. Ajans sadece aşağıda belirtilen alanlarda yer alan faaliyetlere teknik destek sağlayabilmektedir:

- Eğitim verme,
- Program ve proje hazırlanmasına katkı sağlama,
- Geçici uzman personel görevlendirme,
- Danışmanlık sağlama,
- Lobi faaliyetleri ve uluslararası ilişkiler kurma

gibi kurumsal nitelikli ve kapasite geliştirici faaliyetler.[18]

2.12.2. Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeleri Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığı (KOSGEB)

Ülkede ekonomik ve sosyal ihtiyaçların karşılanmasında küçük ve orta ölçekli işlet-

18 Kalkınma Ajansları Destek Yönetimi Kılavuzu, T.C. Kalkınma Bakanlığı (mülga Devlet Planlama Teşkilatı), 2009.

melerin payını ve etkinliğini artırmak rekabet güçlerini ve düzeylerini yükseltmek sanayide entegrasyonu ekonomide uygun biçimde gerçekleştirmek amacıyla kurulan KOSGEB'in başlıca destek unsurları ile ilgili bilgiler aşağıda yer almaktadır. Bu desteklerden Ardahan il sınırları içerisinde yararlanmak isteyen işletmelerin Kars İl Hizmet Müdürlüğüne başvurmaları gerekmektedir.

2.12.2.1. KOBİ Proje Destek Programı

Genel olarak KOBİ'lerde proje kültürü ve bilincinin oluşturulması ile işletmelerin proje yapabilme kapasitelerinin geliştirilmesi amaçlanmaktadır. İşletmelerin üretim, yönetim, organizasyon, pazarlama, dış ticaret, insan kaynakları, mali işler ve finans, bilgi yönetimi ve bunlarla ilişkili alanlarda sunacakları projeler desteklenmektedir. Destek üst limiti 150.000 TL'dir.

2.12.2.2. Tematik Proje Destek Programı

İşletmelerin kendilerini geliştirmelerini sağlamak için, KOSGEB'ce belirlenmiş tematik alanlarda sunulan projelerin desteklendiği, tematik alan kapsamında olan ve hedef kitle, uygulama alanı, bütçe ve hedefler açısından sınırları çizilmiş çağrı esaslı tematik programıdır. Çağrı Esaslı Tematik Program ve Meslek Kuruluşu Proje Destek Programı olmak üzere 2 alt bileşeni bulunmaktadır.

2.12.2.3. İşbirliği Güçbirliği Destek Programı

KOBİ'ler arasında ortak hareket, işbirliği geliştirmeleri, ortak sorunlarına ortaklaşa çözümler geliştirmelerini destekleyen KOSGEB destek programıdır. Bir KOBİ'nin tek başına çözüm geliştirmede zorlandığı sorunları ortaklıklar kurmak suretiyle aşılmasını teşvik etmektedir. Başvuru için KOSGEB veri tabanına kayıtlı, aktif olarak faaliyet göstermekte olan en az 5 işletmenin proje kapsamında ortaklık yapması gerekmektedir. Destek üst limiti 250.000 TL geri ödemesiz, 500.000 TL geri ödemeli olmak üzere 750.000 TL'dir.

2.12.2.4. AR-GE, İnovasyon ve Endüstriyel Uygulama Destek Programı

KOBİ'lerin ve girişimcilerin AR-GE, inovasyon (yenilikçilik) ve endüstriyel uygulama projelerinin desteklenmesidir. AR-GE, İnovasyon Destek Programı ve Endüstriyel Uygulama Destek Programı olmak üzere 2 alt bileşeni vardır.

2.12.2.5. Genel Destek Programı:

İşletmelerin çeşitli konulardaki küçük çaplı ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik ve proje hazırlamadan işletmeyi destekleyen bir programdır. Bu destek unsurunda işletmeler yurtiçi fuar, yurtdışı iş gezisi, tanıtım, eşleştirme, nitelikli eleman istihdamı, danışmanlık, eğitim, enerji verimlilik, tasarım, sınai mülkiyet hakları, belgelendirme, test, analiz ve kalibrasyon, bağımsız denetim konularında KOSGEB'den destek alabilmektedir.

2.12.2.6. Girişimcilik Destek Programı:

Girişimciliğin desteklenmesi ve yaygınlaştırılması, başarılı işletmelerin kurulmasını sağlamak amacıyla KOSGEB tarafından girişimcilere sunulan bir destek programıdır. Girişimcilik proje desteğinin uygulamalı girişimcilik eğitimi, yeni girişimci desteği ve iş geliştirme merkezi desteğinden oluşan 3 ana uygulama programı bulunmaktadır.

Uygulamalı girişimcilik eğitimi KOSGEB ve KOSGEB dışındaki kurum ve kuruluşlar tarafından düzenlenebilmektedir. Eğitimin hedef kitlesi kendi işini kurmak isteyen gerçek kişiler olup, eğitimler genel katılıma açık olarak düzenlenebileceği gibi, genç girişimci, kadın girişimci ve üniversite öğrencileri gibi belirli bir hedef gruba yönelik olarak da yapılabilmektedir.

2.12.2.7. Gelişen İşletmeler Piyasası KOBİ Destek Programı

Gelişme ve büyüme potansiyeline sahip küçük ve orta ölçekteki işletmelerin İMKB'de işlem görmesinin sağlanması ve sermaye piyasalarından fon temin edilmesine imkân sağlanması hedeflenmektedir. İşletmelere, paylarının Gelişen İşletmeler Piyasası'nda işlem görmek üzere halka açılması sürecinde 100.000 TL'ye varan destekler sunulmaktadır.

2.12.2.8. Kredi Faiz Desteği

KOBİ'lerin yatırım, işletme sermayesi ve ihracata yönelik Türk Lirası veya döviz cinsinden nakdi ya da gayri nakdi kredilerinin, faiz/kar payı, komisyon vb. tutarlarının kısmen veya tamamının KOSGEB tarafından karşılanmasını sağlayan unsurdur. İşletmeler, kredi faiz desteğinden yararlanmak için başvurularını KOSGEB ile protokol imzalayan banka şubelerine yapmaktadır.[19]

2.12.3. Türkiye İş Kurumu (İŞKUR)

İş ve işçi bulmaya yönelik aracılık hizmetinin etkin bir şekilde sunulması, işgücünün istihdam edilebilirliğini artırmaya yönelik aktif programlar yoluyla istihdamın kolaylaştırılması, korunması, geliştirilmesi, çeşitlendirilmesi ve işini kaybedenlere geçici bir süre gelir desteği sağlaması amaçlanmaktadır. Kurumun aktif işgücü piyasası hizmetleri, işgücü piyasası enformasyon hizmetleri ve pasif işgücü piyasası hizmetleri olmak üzere üç ana destek programı bulunmaktadır.

2.12.3.1. Aktif İşgücü Piyasası Hizmetleri

Bu destek programının alt bileşenleri işgücü yetiştirme kursları, girişimcilik programları, işbaşı eğitim programları, toplum yararına çalışma programları, çalışanların mesleki eğitimi, iş ve meslek danışmanlığı hizmetleridir.

Aktif işgücü piyasası hizmetleri kapsamında iş ve meslek analizleri yapılması/yaptırılması, mesleklerin tanımlanması ve sınıflandırılarak yayınlanması, meslek ya da alan seçme aşamasında olan öğrencilere mesleki rehberlik hizmetlerinin sunulması, yetişkinlere iş ve meslek danışmanlığı hizmetlerinin verilmesi sağlanmaktadır. Aynı zamanda ilgili kurum ve kuruluşlarla işbirliği yaparak, yaşam boyu eğitim anlayışı içerisinde meslek edindirme, meslek geliştirme ve meslek değiştirme kurslarını düzenlemek, istihdamında güçlük çekilen grupların istihdamını kolaylaştırıcı mesleki eğitim ve mesleki rehabilitasyon hizmetleri vermek, verdirmek, işsizliğin yoğun olduğu dönemlerde ve yerlerde toplum yararına çalışma programları düzenlemek, istihdamdaki işgücüne eğitim seminerleri vermek ve aktif işgücü piyasası politikaları çerçevesinde uygulanan başlıca faaliyetlerdir.

19 KOSGEB resmî internet sitesi, www.kosgeb.gov.tr, Erişim: 17.11.2012

2.12.3.2. İşgücü Piyasası Enformasyon Hizmetleri

İŞKUR tarafından işyerlerindeki işgücünün verimliliğini artırmak, yönetici pozisyonunda çalışanların, eğiticilik ve yöneticilik niteliklerinin geliştirilmesine katkıda bulunmak amacıyla işletmelerde eğitim seminerleri düzenlenmektedir. Bu seminerler ile çalışan işgücünün, işletme ve verimlilik kültürü, kalite ve iş güvenliği bilinci artırılarak yüksek performansa ulaşmasına katkı sağlanmaktadır. Ayrıca, ilk ve orta kademe yöneticilerine de yöneticilik ve eğiticilik niteliklerinin geliştirilmesine yönelik eğitimler verilmektedir.

2.12.3.3. Pasif İşgücü Piyasası Hizmetleri

Pasif işgücü piyasası kapsamında İŞKUR tarafından işsizlik sigortası, ücret garanti fonu, kısa çalışma ödeneği ve iş kaybı tazminatı hizmetleri sunulmaktadır.[20]

2.12.4. Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı Destekleri

Bakanlık doğrudan destek verdiği gibi aynı zamanda tarım kredi kooperatifleri ve Ziraat Bankası aracılığıyla da çeşitli destekler vermektedir. Bakanlığın halihazırda Türkiye genelinde geçerli olan "Kırsal Kalkınma Yatırımlarının Destekleme Programı" ve Doğu Anadolu Bölgesi illerinde uygulanan "DAP Büyükbaş Hayvancılığı Destekleme Programı" destekleri mevcuttur.

2.12.5. Tarım ve Kırsal Kalkınma Destekleme Kurumu (TKDK)

Avrupa Birliği'nin Katılım Öncesi Yardım Aracı Kırsal Kalkınma Programı (IPA) kapsamında Türkiye'deki tarımsal işletmelerin yeniden yapılandırılması ve Avrupa Birliği'nin tarım işletmeleri için belirlemiş olduğu standartlarına ulaştırılmasına yönelik yatırımların desteklenmesi amacıyla T.C. Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı'na bağlı olarak faaliyet göstermektedir.

TKDK programları seçilen illerde uygulanmaktadır. Desteklere başvurabilmek için TKDK İl Koordinatörlüğünün başvuru yapılacak ilde faaliyet göstermesi gerekmektedir. Bölgemizde hâlihazırda yer alan TKDK Ardahan İl Koordinatörlüğü'ne kurumun

20 Türkiye İş Kurumu Genel Müdürlüğü resmî internet sitesi, www.iskur.gov.tr, Erişim: 17.11.2012

tüm destek kalemlerinden başvuru yapılabileceği İl Koordinatörlüğü tarafından bildirilmiştir.

2.13. İlin GZFT Analizi

Serhat Kalkınma Ajansı tarafından hazırlanan TRA2 Bölgesi 2010-2013 Bölge Planı sürecinde, bölgenin güçlü ve zayıf yönleri ile fırsat ve tehditlerinin sistematik bir analizi yapılarak bölgenin geleceği için arzulanan sonuçları etkileyebilecek unsurları belirlemek amacıyla 12-27 Temmuz 2010 tarihleri arasında dört ilde çalıştaylar düzenlenmiştir.

22 Temmuz 2010 tarihinde Ardahan için organize edilen toplantıda, Ajans tarafından hazırlanan bölge planının mevcut durum analizi bulgularının kalkınmanın yerel aktörlerince tartışılması, bölgenin vizyonu ile kalkınma amaç ve hedeflerinin yerel aktörler ile birlikte saptanması ve planın yerel aktörler (paydaşlar) tarafından sahiplenilmesi amaçlanmıştır.

Çalıştaya il ve ilçe düzeyinde kamu, özel sektör kuruluşları, sivil toplum kuruluşları ile bireysel üretici ve işletmeciler olmak üzere toplamda 56 kişi tarafından katılım sağlanmış ve sektörler için aşağıdaki bulgular elde edilmiştir:

2.13.1.Tarım ve Hayvancılık Sektörü

GÜÇLÜ YÖNLER & FIRSATLAR		ZAYIF YÖNLER & TEHDİTLER	
1.	ARICILIK ÜRÜNLERİNİN KALİTELİ OLMASI	**1.**	GELENEKSEL METOTLARIN UYGULANMASI
2.	DOĞAL YAŞAM ZENGİNLİĞİ	**2.**	GİRİŞİMCİLERİN GÜVENSİZLİĞİ, İNANÇSIZLIĞI
3.	ET KOMBİNALARI VE SÜT FABRİKALARININ KURULMASI	**3.**	GÖÇ İŞGÜCÜNÜ AZALTMAKTADIR
4.	GEN MERKEZİ ÇALIŞMALARI ARICILIK İÇİN BİR FIRSAT OLUŞTURMAKTADIR.	**4.**	HASTALIKLARIN ÖNLENEMEMESİ
5.	GÜVENLİK SORUNUNUN OLMAMASI	**5.**	HAYVAN BARINAKLARINDA HAYVANLARIN SAĞLIKLI ŞARTLARDA BARINAMAMASI
6.	KAFKAS IRKI ARININ BULUNMASI, ARICILIK ÜRÜNLERİNİN KALİTELİ OLMASI	**6.**	HAYVAN YETİŞTİRİCİLİĞİ HAKKINDA YETERSİZ BİLGİLENDİRME
7.	KARS-TİFLİS DEMİRYOLU HATTININ AÇILMASI	**7.**	İŞLETME ÖLÇEĞİNİN KÜÇÜK OLMASI
8.	ORGANİK ÜRÜNLERE OLAN TALEP ARTIŞI	**8.**	TARIMSAL ÖRGÜTLENME ZAYIF
9.	SU ÜRÜNLERİ POTANSİYELİ BULUNMAKTADIR, BÖLGEYE ÖZEL KIRMIZI BENEKLİ ALABALIK	**9.**	TARIMSAL SANAYİNİN YETERSİZLİĞİ, GELİŞMEMESİ (KATMA DEĞER OLUŞTURULAMAMASI)
10.	SÜT VE SÜT ÜRÜNLERİNE OLAN TALEP VE VERİMLİLİK ARTIŞI	**10.**	TARIMSAL ÜRÜNLERİN PAZARLANMASI SORUNLU
11.	TARIM VE HAYVANCILIK POTANSİYELİ ÇOK YÜKSEK (ÇAYIR VE MERA, YEM BİTKİLERİ, ORGANİK TARIM VE ARICILIK POTANSİYELİ ÇOK YÜKSEK)	**11.**	ÜRETİCİLERİN DESTEKLERE AMAÇ DIŞI YAKLAŞMASI
12.	TARIMSAL KALKINMA KOOPERATİFÇİLİĞİ GELENEĞİ OLMASI	**12.**	ÜRETİMDEKİ MEVSİMSEL DALGALANMA TARIMSAL SANAYİNİN GELİŞMESİNİ ENGELLEMEKTEDİR (HAMMADDE SÜREKLİLİĞİNİN OLMAMASI)
13.	YAYLAYA DAYALI HAYVANCILIK POTANSİYELİ YÜKSEK	**13.**	YATIRIM DESTEK YASALARININ BÖLGESEL AYRIM YAPMAMASI, YATIRIMCILARI BÖLGE DIŞINDAKİ İLLERE YATIRIM YAPMAYA TEŞVİK ETMESİ
		14.	YEM BİTKİSİ ÜRETİMİNİN ÇEŞİTLENDİRİLMEMİŞ OLMASI

2.13.2. Ticaret ve Sanayi, Enerji ve Madenler Sektörü

GÜÇLÜ YÖNLER & FIRSATLAR		ZAYIF YÖNLER & TEHDİTLER	
1.	ARI VE ARICILIK ÜRÜNLERİ	**1.**	BÖLGEDE KURULACAK BÜYÜK ÖLÇEKLİ SÜT VE ET ÜRÜNLERİ TESİSLERİNİN KURULMASI KÜÇÜK İŞLETMELER İÇİN TEHDİTTİR
2.	CANLI HAYVAN TİCARETİ POTANSİYELİ	**2.**	BÖLGESEL TEŞVİK SİSTEMİNİN YETERSİZLİĞİ
3.	İKİ ÜLKE İLE SINIR KAPISI OLMASI (SINIR TİCARETİ)	**3.**	DIŞ TİCARETTE KOTA SORUNU
4.	KALKINMA AJANSI'NIN VARLIĞI	**4.**	GENÇ NÜFUS GÖÇÜ
5.	ORGANİK HAYVANCILIK ÜRÜNLERİ POTANSİYELİ	**5.**	GİRDİ MALİYETLERİNİN YÜKSEK OLMASI
6.	ORMAN ÜRÜNLERİ SANAYİ POTANSİYELİ	**6.**	GİRİŞİMCİLİK
7.	SINIR KAPILARI	**7.**	İÇ PAZARA UZAKLIK
8.	SÜT VE SÜT ÜRÜNLERİ, ET ÜRÜNLERİNİN TAŞINMASI, DEPOLANMASI VE İŞLENMESİ İÇİN SOĞUK İKLİMİN UYGUN OLMASI	**8.**	MARKA GELİŞTİRME VE PAZARLAMA KONUSUNDA YETERSİZ OLUNMASI
9.	TARIMSAL SANAYİ İÇİN (SÜT VE SÜT ÜRÜNLERİ, ET ÜRÜNLERİ) HAMMADDE POTANSİYELİ VAR	**9.**	PAZAR HAVUZUNUN KÜÇÜKLÜĞÜ
10.	ÜNİVERSİTENİN KURULMUŞ OLMASI	**10.**	PAZARLARA UZAKLIK
		11.	SERMAYE BİRİKİMİNİN YETERSİZLİĞİ
		12.	SERMAYE GÖÇÜ
		13.	STANDART TEŞVİK POLİTİKALARININ BATI İLLERİ İLE AYNI UYGULANMASI (5084-5350 SAYILI TEŞVİK)
		14.	TARIMSAL SANAYİYE YÖNELİK ENTEGRE SANAYİ TESİSİNİN OLMAMASI (KATMA DEĞER OLUŞTURULAMAMASI)
		15.	TARIMSAL ÜRÜNLERDEKİ MEVSİMSELLİĞİN TARIMSAL SANAYİNİN GELİŞMESİNİ ENGELLEMESİ

2.13.3. Kültür ve Turizm Sektörü

GÜÇLÜ YÖNLER & FIRSATLAR		ZAYIF YÖNLER & TEHDİTLER	
1.	2011 ERZURUM KIŞ OLİMPİYATLARI	**1.**	BÖLGESEL REKABET (KARADENİZ SAHİL LOBİSİ)
2.	4 MEVSİM TURİZM İMKÂNI (EKSTRA)	**2.**	ÇEVRE TEMİZLİĞİNİN YETERSİZLİĞİ
3.	AKTAŞ SINIR KAPISININ AÇILMASI	**3.**	FESTİVAL VE TANITIMDA KAYNAK YETERSİZLİĞİ, DEVLET DESTEĞİNİN YETERSİZLİĞİ
4.	ALTERNATİF TURİZME OLAN İLGİNİN ARTMASI	**4.**	HAVA ALANININ OLMAMASI
5.	ARDAHAN ÜNİVERSİTESİ'NİN KURULMASI	**5.**	HES ÇALIŞMALARININ SPOR TURİZMİNİ ETKİLEMESİ
6.	DOĞA TURİZMİ (ÇILDIR GÖLÜ, AKTAŞ GÖLÜ, DAĞ TURİZM (ARSİYAN DAĞI, ALLAHU EKBER DAĞLARI), KURA NEHRİ, NEHİR CİVARI KANYONLAR (DAĞ VE DOĞA YÜRÜYÜŞÜ)	**6.**	KARS-TİFLİS DEMİR YOLUNUN AÇILMASI (ARDAHAN'IN ATIL KALMASI)
7.	FOKLORİK GELENEKSEL KIYAFET ZENGİNLİĞİ (DAMAL BEBEK GİBİ EL SANATLARI)	**7.**	KENDİ DEĞERLERİMİZE OLAN FARKINDALIK ZAAFI
8.	KAYAK MERKEZİ VE BUNGALOLARININ YAPILACAK OLMASI (YANLIZÇAM)	**8.**	KONAKLAMA ALTYAPISININ YETERSİZLİĞİ (İLDE, İLÇELERDE VE ÖZELLİKLE KÖYLERDE, AGRO TURİZM VE EKO TURİZME YÖNELİK ALTYAPI)
9.	KIŞ TURİZMİ	**9.**	TANITIM YETERSİZLİĞİ
10.	SILA TURİZMİ POTANSİYELİ (GÖÇ EDEN HEMŞEHRİLERİN ZİYARET İÇİN GERİ DÖNÜŞLERİ)YABAN HAYATIN ZENGİNLİĞİ (DAĞ HOROZU)	**10.**	ULAŞIM YETERSİZLİĞİ
11.	SINIR ÖTESİ TURİZM POTANSİYELİ	**11.**	YETİŞMİŞ İNSAN GÜCÜNÜN YETERSİZLİĞİ
12.	SPOR TURİZMİ (ANTREMAN, KANO SPORLARI)		
13.	TARİH VE KÜLTÜR TURİZMİ (KALE VE KULELER)		
14.	YAYLACILIK TURİZMİ		

2.13.4. Eğitim, İstihdam ve İnsan Kaynakları Sektörü

GÜÇLÜ YÖNLER & FIRSATLAR		ZAYIF YÖNLER & TEHDİTLER	
1.	CİNSİYET AYRIMININ AZ OLMASI	**1.**	BAŞARILI ÖĞRENCİLERİN İL DIŞIINI TERCİH ETMESİ (ÖRNEĞİN, ARDAHAN FEN LİSESİ 'NİN TERCİH EDİLMEMESİ)
2.	İL İNSANININ EĞİTİME VERDİĞİ YÜKSEK DEĞER	**2.**	BİRLEŞTİRİLMİŞ SINIFLAR
3.	KALKINMA AJANSI'NIN VARLIĞI	**3.**	EVLERDE ÇOCUKLAR İÇİN UYGUN ÇALIŞMA ORTAMI BULUNMAMASI (BİRKAÇ ODALI EVLER)
4.	OKULLARIN FİZİKİ ALTYAPI (DERSLİK SAYISI VB.) YETERLİLİĞİ	**4.**	GENÇ VE EĞİTİMLİ (NİTELİKLİ) NÜFUSUN GÖÇÜ
5.	OKUMA ARZUSU (EKSTRA)	**5.**	GÖÇ SEBEBİYLE İŞGÜCÜ KAYBI
6.	OKURYAZAR ORANI YÜKSEKLİĞİ	**6.**	İLDE DENEYİMSİZ ÖĞRETMENLERİN GÖREVLENDİRİLMESİ
7.	ÜNİVERSİTENİN KURULMUŞ OLMASI	**7.**	İLK VE ORTA ÖĞRETİMDE YURT EKSİKLİĞİ
		8.	İŞSİZLİK
		9.	KÖYLERDE ÖĞRETMENLER İÇİN RAHAT ÇALIŞMA ORTAMI BULUNMAMASI, ÖĞRETMENLERİN İLİN SOSYAL İMKÂNLARINI VE KÖYLERİ SEVMEMESİ
		10.	OKULLARDA FİZİKİ OLANAKLARIN KALİTE VE BAKIM YETERSİZLİĞİ
		11.	ÖĞRETMEN SİRKÜLÂSYONU
		12.	VELİLERİN BİLİNÇSİZLİĞİ
		13.	YAYLACILIK VE İKLİM ŞARTLARI SEBEBİYLE EĞİTİMDE KAYIP GÜN SAYISININ FAZLALIĞI
		14.	YETİŞKİN EĞİTİMİNDE NİTELİKLİ EĞİTMEN EKSİKLİĞİ

2.13.5. Sağlık Sektörü

GÜÇLÜ YÖNLER & FIRSATLAR		ZAYIF YÖNLER & TEHDİTLER	
1.	ÇEVRE (DOĞA, HAVA, SU ...) TEMİZLİĞİ	**1.**	BELEDİYE SINIRLARI İÇİNDE HAYVANSAL ATIKLARIN VARLIĞI
2.	KORUYUCU SAĞLIK HİZMETLERİNİN YETERLİLİĞİ	**2.**	ÇEVRE TEMİZLİĞİ VE ÇÖP TOPLAMA HİZMETLERİNİN YETERSİZLİĞİ
3.	NÜFUSUN AZ VE ERİŞİLEBİLİR OLMASI	**3.**	FİZİKİ SAĞLIK ALTYAPISININ YETERSİZ OLMASI
4.	SANAYİ TESİSLERİNİN AZ OLMASI	**4.**	NİTELİKLİ PERSONEL EKSİKLİĞİ
		5.	PERSONEL SAYISININ YETERSİZLİĞİ
		6.	PERSONELİN İLDEN AYRILMA EĞİLİMİ

2.13.6. Çevre, Ulaştırma ve Altyapı Sektörü

GÜÇLÜ YÖNLER & FIRSATLAR		ZAYIF YÖNLER & TEHDİTLER	
1.	AKTAŞ SINIR KAPISINA ULAŞAN BÖLÜNMÜŞ YOL YAPILMASI	**1.**	ALTYAPI YETERSİZLİĞİ
2.	ÇEVRENİN BAKİRLİĞİ, EKOLOJİK DENGENİN KORUNMASI	**2.**	ARITMA ALTYAPISININ YETERSİZLİĞİ
3.	DOĞALGAZ HATTININ İL SINIRLARINDAN GEÇMESİ	**3.**	ÇARPIK KENTLEŞME
4.	HOPA LİMANINA KARAYOLU ULAŞIMININ İL SINIRLARINDAN GEÇMESİ	**4.**	HES'LERİN YAPILMASI ÇEVRE İÇİN TEHDİTTİR
5.	KARS-TİFLİS DEMİRYOLUNUN ARDAHAN İLİNDEN GEÇMESİ	**5.**	KANALİZASYON SULARININ ARITILMADAN AKARSULARA KARIŞMASI
6.	KOMŞU ÜLKELERE VE TÜRKÎ CUMHURİYETLERE YAKINLIK	**6.**	KATI ATIK SİSTEMİNİN OLMAMASI
7.	YENİ YOL ÇALIŞMALARI (ARTVİN-ARDAHAN-KARS)	**7.**	TAŞKIN VE SEL TEHLİKESİNİN BULUNMASI
		8.	TOPLUMDA ÇEVRE BİLİNCİNİN YETERSİZLİĞİ
		9.	ULAŞIM YETERSİZLİĞİ

2.13.7. Enerji, Yer Altı ve Yer Üstü Kaynaklar

GÜÇLÜ YÖNLER & FIRSATLAR		ZAYIF YÖNLER & TEHDİTLER	
1.	BAZALT VE ANDEZİT REZERVLERİ BULUNMASI	**1.**	ELEKTRİK KESİNTİLERİNİN SIK OLMASI
2.	BİYO ENERJİ (EKSTRA)		
3.	HES POTANSİYELİ (19 BARAJ DSİ TARAFINDAN PLANLANMIŞ)		
4.	JEOTERMAL ENERJİ (EKSTRA)		
5.	POSOF'TA KÖMÜR REZERVİ BULUNMASI		
6.	RÜZGÂR POTANSİYELİ (EKSTRA)		

3. YATIRIM ORTAMI DEĞERLENDİRMESİ

Çalışmanın bu bölümü Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı'nın "Ardahan Yatırım Ortamı ve Yapılabilecek Yatırımlar Araştırması, 2005" ve "81 İl Durum Raporu" ile Kalkınma Bankası'nın 2004 yılında yaptığı "Uygun Yatırım Alanları Araştırması" çalışmaları birlikte değerlendirilerek oluşturulmuştur. Türkiye Kalkınma Bankası'nın çalışmasında kullanılan "Önerilen Yatırım Konularının Kuruluş Yeri Faktörlerine Göre Değerlendirme" tabloları; başta 2010 yılı Ekim ayında Ajans tarafından hazırlanan "TRA2 Düzey II Bölgesi 2010-2013 Bölge Planı" olmak üzere Ajans'ın saha çalışmaları ve raporlarında elde edilen bulgular ve Yatırım Destek Ofisleri tarafından ilgili paydaşlarla yapılan birebir görüşmeler yardımıyla güncel veriler ışığında güncellenmiştir. TKB tarafından sunulan yatırım konuları listelerinde yer almayan yatırım alanları yine aynı şablon kullanılarak listelere eklenmiştir. Tablolar güncellenirken hali hazırdaki teşvik ve destekler de dikkate alınmıştır.

Bu çalışmanın temel inceleme alanı "kuruluş yeri faktörleri" analizidir. Kuruluş yeri faktörleri, belirli bir üretim biriminin belirli bir coğrafi konuma yerleştirilmesi halinde, söz konusu üretim biriminin maliyeti, satış hasılatı ve sermaye yapısı üzerinde etkili olan tüm konumsal özellikleri kapsar. Çalışmada önerilen yatırım alanları için sektörel bir faktör ağırlığı belirlenmiş daha sonra her bir yatırım alanı için puan verilerek toplam faktör puanları hesaplanmıştır. Buna göre;

Tarım ve Hayvancılık Sektörü için;

0-120 arası puan C grubu
121-160 arası puan B grubu
161-200 arası puan A grubu
yatırım konularını ifade etmektedir.

Sanayi ve Hizmetler Sektörleri için;

0-150 arası puan C grubu
151-200 arası puan B grubu
201-250 arası puan A grubu

A grubu: Gerek talep/pazar/kaynak, gerekse yatırım boyutları/karlılık/risk derecesi bakımından sorunlu bulunmadığı düşünülen girişim alanlarını kapsamaktadır.

B grubu: Bireysel olanaklar ve hazırlık derecesine göre birinci gruptaki yatırımlar gibi sorunsuz olarak düşünülmekle birlikte kuruluş yeri, pazarlama, kapasite, işgücü vb. unsurlar açısından daha ayrıntılı çalışmayı gerektiren girişim alanlarını kapsamaktadır.

C grubu: Bölge ve ülkenin gereksinim duyabileceği, girdi çıktı değerlendirmesi bakımından anlamlı potansiyel gösteren yatırım alanlarıdır. Ancak, bölgede belirli bir altyapı ile ekonomik oluşum ve gelişmelere bağlı olarak öteki gruplara oranlara daha ciddi hazırlık dönemi gerektiren girişim alanlarını kapsamaktadır.

3.1. Kuruluş Yeri Faktörleri

Çalışmada tarım ve hayvancılık alanları için 10 adet, sanayi ve hizmetler sektöründeki yatırım önerileri için 16 adet kuruluş yeri faktörü belirlenmiştir.

KURULUŞ YERİ FAKTÖRLERİ	
Tarım ve Hayvancılık	
1	Pazar Olanakları
2	Yardımcı Malzeme ve Hammadde Kaynaklarına Yakınlık
3	Taşıma
4	İşgücü
5	Enerji, Yakıt ve Su
6	Arazi Durumu
7	Sosyal ve Kültürel Çevre
8	İklim Koşulları
9	Özendirme Önlemleri
10	Toplam Yatırım Tutarı, İşletme Sermayesi İhtiyacı ve Finansman Olanakları
Sanayi ve Hizmetler	
1	Pazar Olanakları
2	Yardımcı Malzeme ve Hammadde Kaynaklarına Yakınlık
3	Taşıma
4	İşgücü
5	Enerji, Yakıt ve Su
6	Arsanın Maliyeti, Topografik Yapısı ve İnşaat Maliyeti
7	Sosyal ve Kültürel Çevre
8	İklim Koşulları
9	Çevre Koşullarına Uygunluk
10	Özendirme Önlemleri
11	Yan Sanayiye Yakınlık
12	Üst Düzey Yöneticilerin ve Teknik Personelin Sağlanması
13	İletişim İmkânları
14	Toplam Yatırım Tutarı, İşletme Sermayesi İhtiyacı
15	Finansman İmkânları ve Bankacılık Hizmetlerinden Yararlanma
16	Diğer (Güvenlik ve Milli Savunmaya Uygunluk vs.)

3.2. Kuruluş Yeri Faktörleri Değerlendirmesi

3.2.1. Pazar Olanakları

İl nüfusu 2012 yılı itibariyle 106.643 kişi olup, nüfusun % 35,18'i il ve ilçe merkezlerinde yaşamaktadır. Son yıllarda ülke genelindeki ekonomik iyileşme ve tüketicilerin satın alma gücündeki artış Ardahan'a da yansımıştır. Hızla gelişmekte ve büyümekte olan Ardahan Üniversitesi'nde eğitim gören öğrencilerin harcama eğilimleri ve il ekonomisine katkıları her geçen gün artış göstermektedir.

Bölgede tarım ve hayvancılık sektörü, gıda ihtiyacını karşılaması, nüfusun önemli bir bölümünün istihdamını sağlaması, sanayi sektörünün birçok dalına girdi sağlaması ve ihracat potansiyeli ile ilin ekonomisine katkısı büyük sektörlerden biri olmaya devam etmektedir.

Sektörlere ilişkin katma değer ve istihdam verilerine göre, tarım ve hayvancılığa dayalı bir ekonomik yapı gösteren ilin, son yıllarda sanayi sektöründe de varlık göstermeye çalıştığı görülmektedir. İlde bulunan Küçük Sanayi Sitesi sanayide önemli bir yer tutmaktadır. Bunun yanında içerisinde 1 adet faal organik et ürünleri üretim tesisi olan ve 10'un üzerinde parseli tahsis edilmiş olan Organize Sanayi Bölgesi yeni kurulmuş olup beklenenin üstünde talep görmektedir. OSB ve KSS'ler dışında il sınırları içerisinde süt ürünleri üretim fabrikaları (mandıralar), 1 adet yem fabrikası ve kısıtlı sayıda inşaat malzemesi üreten işletme bulunmaktadır.

İl sanayisinin önemli bir kısmını oluşturan gıda ürünleri imalatı, hammaddesini birincil tarım ve hayvancılık faaliyetlerinden sağlamaktadır. Özellikle süt ve süt ürünleri sektöründe üretim yapan işletmeler, yeterli hammaddenin bulunmamasından dolayı kurulu kapasitelerinin altında çalışmakta veya mevsimsel olarak faaliyet göstermek zorunda kalmaktadır. Ardahan'da 31 adet faal mandıra bulunmakta olup, kurulu kapasiteleri ortalama 20 ton/gün olan bu mandıraların sütün yoğun olduğu Mayıs-Ağustos aylarındaki ortalama fiili kapasiteleri günlük yaklaşık 10 ton ile sınırlı kalmaktadır.[21] Bu aylar dışında ise birkaç firma haricinde üretim faaliyeti gösterilmemekte olup üretilen ürünlerin pazarlaması yapılmaktadır. Yıl içerisinde 4 aylık yoğun çalışma dönemi haricinde mandıralar, hammadde yetersizliği nedeniyle üretimde

21 Süt Sanayi Sektörü Mevcut Durum Analizi Raporu, Serhat Kalkınma Ajansı, 2012.

süreklilik sağlayamadıkları için büyük marketlerden gelen talepleri geri çevirmektedir. Mevcut süt ve süt ürünleri işletmeleri kaşar ve gravyeri, ülke genelinde söz sahibi olan marketlere aracı firmalar vasıtasıyla pazarlayabilmektedir.

İl genelinde iki adet kesimhane mevcuttur. Bunlardan biri Göle Belediyesi'ne aitken diğeri özel şirket mülkiyetindedir. Söz konusu tesis Ajans desteği ile yapılmış olup, modern teknik ve imkanlara sahiptir. Bununla birlikte hayvancılıktan elde edilen gelir, büyük oranda batı illerine canlı hayvan satışı ile gerçekleşmektedir. Ülke genelindeki et ve et ürünlerine yönelik iç talebin karşılanamadığı göz önüne alınarak bölgede kurulmuş ve kurulacak olan et işleme tesislerinin pazar olanağı konusunda herhangi bir sorunla karşılaşmayacağı öngörülmektedir.

Ardahan ve Kars illerindeki kaz sayısı ülkedeki toplam varlığın %25'ini oluşturmaktadır. Hâlihazırda geleneksel olarak yapılmasına rağmen, bu gelenek ili kaz yetiştiriciliği açısından ülkenin önemli merkezlerinden biri haline getirmiştir. Tüyü, karaciğeri, eti ve yumurtası gibi elde edilen ürünlerin çeşitliliği, kazın ekonomik değerinin yüksek olmasına ortam hazırlamaktadır. Bu varlığın ve buradan elde edilebilecek yan ürünlerin değerlendirilebileceği bir entegre tesis, ilde hem iç pazara hem dış pazardaki Macaristan ve Polonya gibi ihracatçı ülkelere rakip olacak potansiyele sahip olabilecektir.

Kafkas arı ırkının varlığı ve Ardahan'ın ırkın gen merkezi olması, zengin flora yapısı ve son dönemde Ardahan yöresine ait balın coğrafi işaret alması yönündeki markalaşma çalışmaları ilerleyen dönemlerde İlin ekonomik hayatında önemli bir yer tutan arıcılık faaliyetinin gelişeceğini göstermektedir. İlde Ajans desteği ile kurulmuş olan bal paketleme tesisinin varlığı iyi bir pazarlama stratejisi ile birleştirildiğinde üründen elde edilen gelirin önemli oranda artacağı açıktır.

İlde yer alan imalat sanayi işletmeleri ürettikleri ürünleri ağırlıklı olarak Ardahan ve çevre illere pazarlamaktadır. Bunun dışında gıda ürünleri imalatı alanında faaliyet gösteren işletmeler Ankara ve İstanbul gibi büyük şehirlere satış yapmaktadır.

Yurtdışına ürün satışı yapan üretici işletme sayısı şu an itibariyle sınırlıdır. İmalat sanayi işletmelerinin bir kısmı son yıllarda makine-ekipman, marka başvurusu, kalite belgesi vb. girişimlerde bulunarak mevcut kapasitelerini arttırmıştır. İşletmelerin dış pazarlara açılması ve mevcut pazar paylarını geliştirmeleri noktasında planlanan

kamu yatırımlarının, il ekonomisine katkı sağlaması beklenmektedir. Ardahan ilinin stratejik konumunun yanı sıra, komşu ülke ekonomilerinin dışa bağımlı yapısı ve üretim alanında kısıtlı imkânları dolayısıyla işletmeler için önemli bir fırsat mevcuttur. Aktaş Sınır Kapısının açılması, Türkiye – Gürcistan işbirliği projesinin gerçekleştirilmesi gibi planlanan mevcut projelerin, İli ilerleyen dönemlerde bir sınır ticareti merkezi haline getireceği öngörülmektedir.

Hizmetler sektöründe ilde eğitim, sağlık ve turizm alanlarında faaliyet gösteren tesislerin nicelik bakımından talebi karşılamadığı yapılan görüşmelerde yetkililerce dile getirilmiştir.

Ardahan İlinde 3 Devlet Hastanesi bulunmakta olup il genelinde özel hastane mevcut değildir. Ardahan İl merkezinde Devlet Hastanesi dışında başka kurumlara ait ya da özel 2. Basamak Sağlık Hizmetleri veren kuruluş yoktur. Sağlık hizmetlerinin hem nitelik hem de nicelik bakımından yetersiz olması nedeniyle Ardahan, Kars ve Iğdır'da yaşayan bölge halkı bazı nitelikli sağlık hizmetlerini Erzurum'dan karşılamaktadır. Kars ilinde Tıp Fakültesi Hastanesi'nin kurulmuş olması, ilerleyen dönemde sağlık hizmetlerinin kalitesinin ve kapsamının artacağına işaret etmektedir.

Yalnızca Ardahan İl merkezinde olmak üzere Kredi Yurtlar Kurumu'na ait 1 adet, il genelinde özel teşebbüslere ait 4 adet yükseköğretim öğrenci yurdu bulunmaktadır. KYK Yurdunun doluluk oranı % 83,8'dir. 2011 yılı verilerine göre 605 öğrenci bu yurtta konaklamaktadır. Diğer 4 özel yurdun kapasiteleri 267 kişi ve bu yurtların doluluk oranları, %71'dir.

İlde 1 tanesi turizm yatırım belgeli, 2 tanesi işletme belgeli tesisin toplam 238 oda ve 484 yatak kapasitesi bulunmaktadır. Belediye belgeli tesis sayısı ise 29'dur. Bu tesislerde 414 oda ve 820 yatak kapasitesi bulunmaktadır. [22]

Ardahan İl merkezine 21 km mesafede Yalnızçam-Uğurludağ mevkiinde, Valilik eliyle yapılan kayak tesisinin AB fonlarından kazandığı 10 milyon avroluk destek ile geliştirilmesine yönelik faaliyetler İl Özel İdaresi tarafından sürdürülmektedir. Tesislere Valilik aracılığıyla 2013 yılı içerisinde; 30 oda kapasiteli 1500 m^2 kapalı alana sahip, telesiyej düzeneği ile birlikte bir tesis yapılması için çalışmalar başlatılmıştır.

22 Kültür ve Turizm Bakanlığı, Yatırım ve İşletmeler Genel Müdürlüğü, İstatistikler,2006

Ardahan şehir merkezinde, kurulabilecek konaklama ve nitelikli yeme içme tesisleri bölgeye gelen öğrenci, bölge halkı, yerli ve yabancı misafirlere hitap etmesi açısından önemli bir avantaja sahiptir. Tarihi binaların restore edilerek bu yapıların butik otel ve yeme-içme tesisleri olarak değerlendirilmesi hem atıl durumdaki binaların ekonomiye kazandırılması hem de görsel cazibenin arttırılmasını sağlayacaktır.

Turizm alanında imar planının tamamlanmasıyla, Çıldır Gölü çevresinde sportif aktivite ve yeme içme tesisleri yapılabilecektir.

3.2.2. Yardımcı Malzeme ve Hammadde Kaynaklarına Yakınlık

Özellikle Ardahan'daki büyükbaş hayvan varlığı, kış şartlarının elverişsizliği hayvansal yeme olan ihtiyacı ön plana çıkarmaktadır. Ülkemizde olduğu gibi ilde de hayvancılığın temel yem maddesinin saman oluşu hayvansal üretimdeki verim düşüklüğünü beraberinde getirmektedir. Son yıllarda yetiştiricilere yönelik olarak gerçekleştirilen bilinçlendirme faaliyetleri ile birlikte kaba yeme olan talep artmaktadır. Bu yüzden özellikle hayvancılık işletmelerinin en büyük giderini oluşturan hayvan beslemesi konusunda silaj yapımı ve kaliteli kaba yem yetiştiriciliğinin yaygınlaştırılması gerekmektedir.

Temel hammadde temin yerleri bakımından genellikle yurtiçindeki diğer illere bağımlı olan il sanayisi, yan sanayinin gelişmemiş olması, bünyesinde birbirini tamamlayıcı nitelikte işletme ağını barındırmaması ve istenilen kalite ve miktarda ürün sunamaması il sanayisinin zayıf noktalarıdır.

Ardahan'da bulunan firmaların önemli bir kısmını oluşturan süt ve süt ürünleri işletmelerinin birçoğunun hammadde kaynağına yakın olmasına rağmen süt yetersizliğinden dolayı mevsimsel olarak çalıştığı bilinmektedir. Süt arzının yıl geneline yayılması sektörün en önemli dar boğazının ortadan kaldırılmasını sağlayacaktır.

Ardahan ve çevre illerini barındıran TRA2 Bölgesi ülke genelindeki büyükbaş hayvan varlığının %8,6'sını, küçükbaş hayvan varlığının ise %6,3'ünü kapsamaktadır. Son dönemde ilde hayvansal üretim alanındaki gelişmeler dikkat çekmektedir. Son 15 yılda ildeki süt üretimi 2 katına çıkmıştır.

Ardahan İli maden bakımından oldukça fakirdir. MTA'nın çalışmalarına göre ilde sadece Posof ilçesinde Linyit yatakları bulunmaktadır.

3.2.3. Taşıma

Çin'deki üretimin, tüketim merkezi olan Avrupa'ya taşınmasının hedeflendiği Londra'dan Çin'e uzanacak İpek Demiryolu Ardahan'dan geçmektedir. Bölgede inşaatı devam eden Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu Hattı ve 2013 yılında açılması planlanan, Gürcistan'ın başkenti Tiflis ile ilin arasını 2,5 saate indirecek Aktaş Sınır Kapısı önümüzdeki yıllarda Türkiye'nin komşularıyla olan ekonomik ve sosyal ilişkilerini daha da kolaylaştıracak ve güçlendirecektir.

Karayolu: 1 Ocak 2012 tarihi itibariyle Ardahan ilinde toplam 363 km'lik karayolu mevcuttur. Bu yolların 330 km'si sathi kaplamalı yol olup; bölünmüş yol uzunluğu 36 km'dir. İlin Gürcistan'a açılan iki kapısı olan Aktaş ve Posof Türkgözü Sınır Kapılarına ulaşım için yol iyileştirme çalışmaları devam etmektedir.

Havayolu: Ardahan ilinde havaalanı bulunmamakla birlikte havayolu ulaşımı 93 km mesafede bulunan Kars Havaalanından sağlanmaktadır. 2004 yılında Kars'a Ankara'dan haftada 7 ve İstanbul'dan haftada 2 uçak seferi bulunurken; 2013 yılında Kars'a Ankara'dan haftada 10, İstanbul'dan 21 ve İzmir'den 2 uçak seferi düzenli olarak yapılmaktadır.

Kars Havaalanı'nda yeni iç ve dış hatlar terminal binası ve tamamlayıcı tesislerin yapımına devam edilmekte olup 11.06.2010 tarihinde temeli atılan inşaat çalışmalarının 2013 yılı başında tamamlanması planlanmaktadır. Toplam büyüklüğü 36.000 metrekare olan alanın tamamlanmasının ardından yıllık yolcu kapasitesi iki katına çıkarak 2 milyona ulaşacaktır.

Demiryolu: Bölgede demiryolu ulaşımı çok gelişmemiştir. Bununla birlikte, yapımı devam eden Bakü-Tiflis-Kars demiryolu hattı, demiryolu ulaşımı için önemli bir fırsat olacaktır. Hattın son durağı, Ardahan ili sınırları içerisinde olan Çıldır Yukarıcanbaz durağıdır.

Bakü-Tiflis-Kars demiryolunun ileri-geri bağlantıları düşünüldüğünde hattın Bakü'den sonra Hazar geçişi ile Türkmenistan'a (devamında Çin'e) ulaştığı görülmektedir. Hat Ardahan'ın gerisinde Kars, Erzurum, Ankara, İstanbul (Marmaray), Bulgaristan, Sırbistan, Macaristan, Avusturya, İsviçre, Almanya, Fransa ve İngiltere'ye (Manş Tüneli vasıtasıyla) ulaşmaktadır. Bu durum Londra-Pekin demir yolu hattını tesis etmektedir. Bu hattın tamamlanması ile ilk etapta yılda 1 milyon yolcu ve 6,5 milyon ton yük, 2034 yılında ise 3 milyon yolcu ve 17 milyon ton yük taşıma kapasitesine ulaşılacağı

tahmin edilmektedir.

3.2.4. İşgücü

2011 yılında TRA2 Bölgesi'nde en çok istihdam sağlayan sektör %55,8'lik oranla tarım sektörü olmakla birlikte, toplam istihdamın yüzde 30,5'i hizmetler, %13,7'si ise sanayi sektöründe çalışmaktadır.

Genç nüfus olarak nitelendirilen 15-24 yaş arası nüfus ilin %20'sini, 15-64 yaş grubundaki çalışan nüfus ise il toplam nüfusunun % 65'ini teşkil etmektedir.

Ardahan İş Kurumu'nun verilerine göre, 2012 yılı sonu itibariyle ilde veri tabanına kayıtlı işsiz sayısı 3.647'si erkek, 1745'i kadın olmak üzere 5.392 kişidir. Kayıtlı işsizlerin eğitim durumları incelendiğinde 1.503' ünün ortaöğretim, 352'sinin ön lisans, 235'inin ise lisans ve lisansüstü mezunu olduğu görülmektedir.

Bölgede kış aylarındaki iklim elverişsizliği nedeniyle tarım işletmelerinin faaliyete ara vermesi ile büyük bir işgücü atıl kalmaktadır. Bölgedeki sanayi ve hizmetler sektörünün gelişmesi için bu işgücü kullanılabilir. Bu durum özellikle emek yoğun olan sektörler için işgücü maliyetlerini azaltan bir faktördür.

Nüfusun önemli bir bölümünün geçim kaynağı olan tarım ve hayvancılık faaliyetlerinde son yıllarda gerçekleştirilen hayvan hastalıkları ile mücadele, hayvan beslemesi, iyi tarım uygulamaları, model işletme ziyaretleri vb. çalışmalar mevcut beşeri sermayenin gelişmesine imkân tanımaktadır.

Yetişen nitelikli işgücü bakımından Ardahan'da bulunan kız meslek ve teknik lisesi, teknik ve endüstri meslek lisesi, ticaret meslek lisesi ve sağlık meslek lisesi önem teşkil etmektedir.

2012 yılı itibariyle Ardahan Üniversitesi ön lisans, lisans ve lisansüstü programlarında eğitim öğretim gören öğrenci sayısı 2.107'dir.[23] Üniversite bünyesinde hizmet veren 4 fakülte, 1 yüksekokul, 5 meslek yüksekokulu, 2 enstitü ve 6 araştırma merkezi bulunmaktadır. Üniversite bünyesinde bulunan meslek yüksekokullarında, bölgenin önde gelen ve potansiyel teşkil eden sektörlerine yönelik işgücü yetişmektedir.

23 Genel Sayısal Veriler, Ardahan Valiliği, Temmuz 2012

3.2.5. Enerji, Yakıt ve Su

İlde su kaynakları açısından sorun bulunmamakla birlikte bazı yüksek rakımdaki yerleşik köyler ile yaylalarda hayvanlar için içme suyu sıkıntısı oldukça fazladır. İldeki mevcut su kaynaklarını; yeraltı suları, nehirler, göller ve göletler oluşturmaktadır.

İl genelinde bulunan 237 köyden 128'inde şebekeli, 99'unda ise çeşmeli su bulunmakta olup 10 köyün suyu ise yeterli değildir. İl merkezindeki yerleşim birimlerinin %60'ının bağlı olduğu kanalizasyon suları ve sistem dışında ortama deşarj edilen atık sular su kaynaklarını kirletmektedir.

Ardahan ilinde Devlet Su İşleri tarafından inşa edilen ya da işletilen herhangi bir depolama ve sulama tesisi bulunmamaktadır. Ancak ilin su ve toprak kaynaklarının geliştirilmesi ve sosyo-ekonomik refah düzeyinin yükseltilmesi amacıyla Kura Projesi hayata geçirilmiştir. Proje kapsamında sınır aşan akarsularımızdan olan Kura Nehri'nin üzerinde yapılacak olan depolama ve sulama tesisleri ile yöredeki arazilerin sulu tarıma açılmasının yanında enerji üretilmesi de öngörülmektedir. Bu kapsamda Kura Projesi Master Plan Raporu'nda yer alan tesislerin bir kısmının planlama ve son proje çalışmalarına geçilmiş olup bu çalışmalara devam edilmektedir.[24]

Bakü-Tiflis-Ceyhan Doğalgaz Boru Hattı Projesi'nde söz konusu enerji nakil hattı Ardahan sınırları içerisinden geçmesine rağmen il ve ilçelerde doğalgaz altyapısı mevcut değildir.

3.2.6. Sosyal ve Kültürel Çevre

Türk halkının yıllarca süren göçebe yaşamı ve buna bağlı olarak tarım ve hayvancılık faaliyetleri ile uğraşması bölgede bu kültürün günümüze kadar ulaşmasını sağlamıştır. Bölge halkının bu yöndeki kültürel değerlerinin yanı sıra üniversite ve üretici birlikleri de faaliyetlerin gelişmesine yardımcı olan önemli etkenler arasındadır.

Ardahan'da 5 Tarım Kredi Kooperatifi ve üç adet yetiştiriciler birliği bulunmaktadır. Hayvansal üretimin geliştirilmesi amaçlı faaliyet gösteren bu birlikler, veterinerlik hizmetleri, yem ve malzeme satışı, ırk ıslahı ve kayıt tutma gibi faaliyetlerde bulunmaktadır.

Son yıllardaki örgütlenmelerin bir kısmı Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı ve Avru-

24 Türkiye Çevre Durum Raporu, T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, 2011

pa Birliği'nin tarımsal desteklerinden faydalanmak için gerekli olan yasal zorunluluklardan kaynaklanmaktadır. Buna rağmen, kooperatif ve birliklerin istenen düzeyde olduğu söylenememekle birlikte az sayıda birlik ve kooperatifin önemli gelişimler gösterdiği gözlenmektedir.

Sanayi ve ticaret alanında Ticaret ve Sanayi Odası, Esnaf ve Sanatkârlar Odaları Birliği işletmelere iktisadi, sınai ve ticari faaliyetlerine desteklerini sürdürmektedir. Bununla birlikte SERKA, KOSGEB ve TKDK gibi kurumların işletmelerin mevcut kapasitelerini artırmaya ve girişimcilik kültürünü geliştirmeye yönelik faaliyetleri bulunmaktadır.

Ardahan Üniversitesi, ilin kültürel ve ekonomik değerlerine yönelik yaptığı çalışmalar ve kurduğu altyapılar ile ilin sosyal ve kültürel dokusuna önemli katkılar sunmaktadır. Daha yeni kurulmuş olmasına rağmen doktora düzeyinde öğretim sağlama kapasitesine ulaşmıştır. Kafkas Üniversiteler Birliği'nin de kurulmasına öncülük eden Ardahan Üniversitesi, kurduğu uluslararası işbirlikleri ve bünyesinde barındırdığı uluslararası öğrencilerle kısa zamanda büyük başarılara imza atmıştır.

3.2.7. İklim Koşulları

İl alanı ana çizgileriyle 1.800-2.100 m yüksekliğinde yer alan dalgalı bir yapıya sahip plato görünümündedir. Yörenin yüksek olması ve yüzey şekillerinin değişkenlik göstermesi dolayısıyla il genelinde karasal iklim hâkim olduğundan, kışlar uzun, sert ve kar yağışlıdır.

Tarımın büyük oranda iklim koşullarına bağlı olması ilin tarımsal üretimini ve gelişmesini etkilemektedir. Aynı zamanda bölge içinde görülen mekânsal farklılıklar, tarımsal üretim çeşitliliğini ve seviyesini değiştirebilmektedir.

Ardahan'ın Karadeniz bölgesine yakınlığı, barındırdığı kendine has iklimsel şartlar taşıyan bölgeleri (Kura Nehri Havzası, Posof vb.) ve yükselti bakımından çok farklı alanların ilde bulunması (örneğin; Göle, Çıldır, Hasköy gibi çöküntü ovaları, 2.900 m rakımlı Çiçek Dağı, 3.000 m rakımlı Kel Dağı) Ardahan florasının eşsiz bir zenginliğe sahip olmasını sağlamaktadır. İlde araştırmacıların tespit ettiği ve ilgili literatürlerde geçen yaklaşık 1.600 kadar bitki türüne rastlanmıştır. Söz konusu bitki türlerinin 85 tanesi endemik türlerdir. Bu noktada ilin arıcılık ve bal üretimi alanlarındaki potansiyeli ortaya çıkmaktadır.[25]

25 Ardahan Kafkas Arı Irkı Arıcılık Çalıştayı ve Sektör Raporu, T.C. Serhat Kalkınma Ajansı, 2012

İlde yaz aylarının çok sıcak olmaması ve yağışlı olması kültür turizmi ve doğa yürüyüşü (trekking) ile ilgilenen insanların daha rahat hareket etmelerini sağlamaktadır. İl genelindeki doğal güzellikler bu parkurların cazibesini artırmaktadır.

3.2.8. Çevre Koşullarına Uygunluk

İlde bulunan 8 belediyeden hiçbirinde atık su arıtma tesisi bulunmamakta olup endüstriyel anlamda ise biri faal diğeri inşaat aşamasında olmak üzere toplamda 2 adet arıtma tesisi mavcuttur.

İldeki mevcut sanayi tesislerinin sayısının az olması ve genel olarak çevreyi kirletici olmamaları nedeniyle atıkların, çevreye zarar vermeyecek hale getirilmesi konusunda ilde sanayi tesisleri bazında bir çalışma yapılmamıştır. İlde katı atıkların büyük bir bölümünü evsel atıklar oluşturmaktadır. Evsel atıkların toplanmasında personel ve araç sayısının yetersizliği göze çarpmaktadır.

İlde süt ürünleri sektörünün önemli bir atığı olan peynir altı suyunun değerlendirilmesi ve çevreye etkilerinin ortadan kaldırılması amacıyla Kars ilinde oluşturulması planlanan tesisin Ardahan Göle bölgesine de hizmet sunması hedeflenmektedir.

3.2.9. Özendirme Önlemleri

15 Haziran 2012 tarih ve 2012/3305 sayılı "Yatırımlarda Devlet Yardımları Hakkında Karar" ile yürürlüğe giren yeni teşvik sisteminde Ardahan ili altıncı bölge illeri arasında yer almıştır. Böylece minimum yatırım tutarı olan 500.000 TL'nin üzerindeki tüm yatırımlar sektör ayrımı yapılmaksızın (Türkiye'de desteklenmeyen sektörler hariç) bölgesel desteklerden yararlanabilecektir.

Hazine Teşvik Sistemi kapsamında belirlenen destek unsurları yatırım yeri tahsisi, faiz desteği, gümrük vergisi muafiyeti, KDV istisnası, işçi ve işveren hissesi desteği, gelir vergisi stopajı ve vergi indirimidir.

Buna ek olarak son dönemde Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı'nın çiftçiye gübre, mazot, organik tarım, hayvan başı ödemeler, yem ekimi vb. konularda desteklerini artırmıştır. Ayrıca DAP ve KKYDP kapsamında makine alınmış sulama sistemi tarım ve tarıma dayalı sanayi işletmelerinin kurulması için destek sağlamaktadır.

İlde KOSGEB'e ait faaliyetler bağlı olduğu Kars İl Hizmet Müdürlüğü tarafından yürütülmektedir. 2012 yılı sonu itibariyle TKDK Ardahan İl Koordinatörlüğü de hizmete açılmıştır. Bu kurumlar ile birlikte SERKA tarım, hayvancılık, imalat sanayi, turizm sektörlerinde ilin ihtiyaçlarına ve potansiyeline göre faaliyet göstermesi ve destek vermesi bölgedeki yatırım ve yatırımcılar için önemli teşvikler sağlamaktadır.

Ardahan ilinin küçük bir il olması ve kamu kurumu personeli arasındaki mevcut uyum sayesinde bürokratik işlemlerin çok daha hızlı sonuçlanması mümkün olabilmektedir.

3.2.10. Yan Sanayiye Yakınlık

İlde süt ve süt ürünleri sektörü de dâhil olmak üzere sektörlere yönelik yan sanayi gelişmemiştir. Makine, teçhizat vb. ürünler bölge dışından temin edilmektedir. Orta Anadolu illeri en yakın yan sanayi ürünü tedarikçileri olarak öne çıkmaktadır.

3.2.11. Üst Düzey Yöneticilerin Teknik Personelin Sağlanması

İlde gerçekleştirilen ve üst düzey yönetici/teknik personel gerektiren yatırım alanlarında firmaların bu ihtiyacının büyük bir kısmını bölge dışından bir kısmını ise bölgedeki beşeri sermayeden karşıladığı bilinmektedir.

Bölgenin rekabet edebilirliğini artırmak için gerekli uzmanlık bilgilerinin temin edilebileceği bir altyapının oluşturulması çalışmaları Avrupa Birliği kaynaklı bir proje kapsamında yürütülmektedir.

3.2.12. İletişim İmkânları

Günümüzde gelişen iletişim teknolojileri düşünüldüğünde, Ardahan ilinin coğrafi konumunun yarattığı dezavantajların giderilmesinin mümkün olduğu değerlendirilmektedir.

3.2.13. Arazi Durumu

İlde tarım arazilerinin alanı toplam yüzölçümün %17,4'ünü oluşturmaktadır. Ardahan'da arazi kullanımında çayır ve meraların payı yüksektir. TRA2 Bölgesi'nin çayır ve mera alanının %19'luk kısmı Ardahan sınırları içerisindedir. Çayır ve mera alanları %59'luk oran ile Türkiye ortalamasının (%18,7) yaklaşık 3 katıdır. Bu durum mera hayvancılığının yoğun bir şekilde yapılabilmesine imkân sağlamaktadır.

İl, zengin flora yapısı ve geniş çayır-mera alanları ile başta arıcılık faaliyetleri olmak üzere önemli bir potansiyele sahiptir.

Tarım arazilerinin parçalı ve ekonomik işletmeye yetmeyen büyüklükte olması, yeterli tapulaştırma çalışmalarının yapılamaması, arazi toplulaştırma çalışmalarının yapılmamış olması ve bilinçsiz otlatma bölgedeki arazi kullanımına ait sorunlardır. Bu doğrultuda tarım arazilerinin; parçalanmasının önlenmesi, parçalı arazilerin toplulaştırılması, az topraklı ve topraksız çiftçilerin yeterli gelir elde edebilecekleri tarımsal aile işletmeleri kurabilecek şekilde planlanması gerekmektedir.

İlde yakın zamanda bir makine üretim tesisi kurulması planlanmaktadır. Yabancı bir yatırımcının kuracağı tesis 4000 m^2 kapalı alana sahip toplam 16000 m^2 alan üzerinde yer alacaktır. Gıda üretimi makineleri, tarım makineleri ve yedek parçaları, çelik konstrüksiyon, havalandırma sistemleri vb. ürünler üretecek tesis, üretiminin büyük bölümünü ihracata yönelik yapmayı, özellikle Mısır, Tunus, Cezayir gibi Afrika ülkeleri başta olmak üzere Belçika, Gürcistan, Ermenistan, Azerbaycan gibi ülkeleri pazar olarak hedeflemeyi planlamaktadır. Tesisin sabit yatırım maliyeti 1 milyon TL civarındadır ve üretime 2013 Aralık ayı itibarıyla geçilmesi planlanmaktadır.

Organize Sanayi Bölgesi'nde yer alan 34 parselin 11'i tahsis edilmiş olup, 2011 yılında kurulmuş olan bölgenin, altyapı çalışmaları 2012 yılında tamamlanmış ve faaliyete açılmıştır. Halihazırda tahsis işlemleri devam etmektedir.

Ardahan il merkezinde yer alan 132 işyeri kapasitesine sahip Merkez Küçük Sanayi Sitesi'nde 101 işyeri faaliyette olup doluluk oranı %77'dir. Bununla birlikte 2011 yılı Kamu Yatırım Programı'nda Göle için 54 işyeri kapasiteli bir planlamaya yer verilmiştir.

Not: *Kuruluş yeri faktörleri arasında yer alan "Toplam Yatırım Tutarı, İşletme Sermayesi İhtiyacı ve Finansman Olanakları" ile "Arsanın Maliyeti Topografik Yapısı ve İnşaat Maliyeti" faktörleri her bir yatırım konusu için ayrıca değerlendirilmiş olup bu başlıkta konuyla ilgili genel bir değerlendirmeye yer verilmemiştir.*

3.2.14. Yatırım Değerlendirmeleri

3.2.14.1. Tarım ve Hayvancılık

			Süt İnekçiliği		Damızlık Sığır Yetiştiriciliği		Et Besiciliği		Koyun Yetiştiriciliği	
		Faktör Ağırlığı	Puan	Faktör	Puan	Faktör	Puan	Faktör	Puan	Faktör
1.	Pazar Olanakları	3	10	30	10	30	10	30	7	21
2.	Yardımcı Malzeme ve Hammadde Kaynaklarına Yakınlık	2	9	18	9	18	8	16	7	14
3.	Taşıma	1	7	7	8	8	8	8	8	8
4.	İşgücü	1	9	9	9	9	9	9	7	7
5.	Enerji, Yakıt ve Su	2	7	14	7	14	7	14	7	14
6.	Arazi Durumu	3	9	27	9	27	9	27	9	27
7.	Sosyal ve Kültürel Çevre	1	10	10	10	10	10	10	6	6
8.	İklim Koşulları	3	8	24	8	24	8	24	6	18
9.	Özendirme Önlemleri	2	10	20	10	20	10	20	7	14
10.	Toplam Yatırım Tutarı, İşletme Sermayesi İhtiyacı ve Finansman Olanakları	2	7	14	7	14	7	14	7	14
			A	173	A	174	A	172	B	143

			Arıcılık		Kaz Yetiştiriciliği		Yumurta Tavukçuluğu		Su Ürünleri (Çıldır)	
		Faktör Ağırlığı	Puan	Faktör	Puan	Faktör	Puan	Faktör	Puan	Faktör
1.	Pazar Olanakları	3	10	30	9	27	6	18	6	18
2.	Yardımcı Malzeme ve Hammadde Kaynaklarına Yakınlık	2	9	18	9	18	7	14	6	12
3.	Taşıma	1	8	8	8	8	8	8	6	6
4.	İşgücü	1	9	9	9	9	8	8	8	8
5.	Enerji, Yakıt ve Su	2	8	16	8	16	8	16	7	14
6.	Arazi Durumu	3	9	27	9	27	8	24	9	27
7.	Sosyal ve Kültürel Çevre	1	9	9	9	9	6	6	8	7
8.	İklim Koşulları	3	7	21	9	27	6	18	6	18
9.	Özendirme Önlemleri	2	8	16	7	14	6	12	6	12
10.	Toplam Yatırım Tutarı, İşletme Sermayesi İhtiyacı ve Finansman Olanakları	2	9	18	8	16	7	14	7	14
			A	172	A	171	B	138	B	136

			Şifalı Bitki Yetiştiriciliği		Organik Tarım Ürünleri Üretimi		Buğdaygil Yem Bitkileri		Meyvecilik (Posof)		Kültür Cevizi Yetiştiriciliği (Posof)	
		Faktör Ağırlığı	Puan	Faktör	Puan	Faktör	Puan	Faktör	Puan	Faktör	Puan	Faktör
1.	Pazar Olanakları	3	7	21	8	24	9	27	7	21	7	21
2.	Yardımcı Malzeme ve Hammadde Kaynaklarına Yakınlık	2	9	18	6	12	8	16	8	16	8	16
3.	Taşıma	1	8	8	6	6	8	8	7	7	7	7
4.	İşgücü	1	8	8	7	7	9	9	7	7	7	7
5.	Enerji, Yakıt ve Su	2	8	16	7	14	8	16	7	14	8	16
6.	Arazi Durumu	3	9	27	8	24	8	24	8	24	8	24
7.	Sosyal ve Kültürel Çevre	1	7	7	8	8	7	7	8	8	8	8
8.	İklim Koşulları	3	8	24	6	18	7	21	7	21	7	21
9.	Özendirme Önlemleri	2	6	12	9	18	8	16	6	12	6	12
10.	Toplam Yatırım Tutarı, İşletme Sermayesi İhtiyacı ve Finansman Olanakları	2	8	16	7	14	7	14	7	14	8	16
			B	157	B	145	B	158	B	144	B	148

3.2.14.2. Sanayi ve Hizmetler

			Et Ürünleri / Şarküteri		Süt Ürünleri (Peynir Üretimi)		Bal Üretimi ve Paketleme Tesisi		Kaz Entegre Üretim Tesisi	
		Faktör Ağırlığı	Puan	Faktör	Puan	Faktör	Puan	Faktör	Puan	Faktör
1.	Pazar Olanakları	3	9	27	9	27	10	30	10	30
2.	Yardımcı Malzeme ve Hammadde Kaynaklarına Yakınlık	2	7	14	7	14	7	14	8	16
3.	Taşıma	1	8	8	8	8	8	8	8	8
4.	İşgücü	2	8	16	8	16	8	16	8	16
5.	Enerji, Yakıt ve Su	1	7	7	7	7	7	7	7	7
6.	Arsanın Maliyeti, Topoğrafik Yapısı ve İnşaat Maliyeti	1	8	8	8	8	8	8	8	8
7.	Sosyal ve Kültürel Çevre	1	9	9	10	10	10	10	10	10
8.	İklim Koşulları	1	8	8	7	7	8	8	8	8
9.	Çevre Koşullarına Uygunluk	2	8	16	7	14	8	16	8	16
10.	Özendirme Önlemleri	2	10	20	10	20	10	20	9	18
11.	Yan Sanayiye Yakınlık	1	7	7	7	7	7	7	7	7
12.	Üst Düzey Yöneticilerin ve Teknik Personelin Sağlanması	2	6	12	7	14	7	14	7	14
13.	İletişim İmkânları	1	8	8	8	8	8	8	8	8
14.	Toplam Yatırım Tutarı, İşletme Sermayesi İhtiyacı	2	8	16	8	16	8	16	8	16
15.	Finansman İmkânları ve Bankacılık Hizmetlerinden Yararlanma	1	6	6	7	7	7	7	7	7
16.	Diğer (Güvenlik ve Milli Savunmaya Uygunluk vs.)	2	8	16	8	16	8	16	8	16
			B	198	B	199	A	205	A	205

			Biyogaz Üretim Tesisi		Karma Yem Üretim Tesisi		Tarım Makineleri İmalatı		Konfeksiyon ve Hazır Giyim	
		Faktör Ağırlığı	Puan	Faktör	Puan	Faktör	Puan	Faktör	Puan	Faktör
1.	Pazar Olanakları	3	10	30	9	27	9	27	8	24
2.	Yardımcı Malzeme ve Hammadde Kaynaklarına Yakınlık	2	7	14	8	16	7	14	4	8
3.	Taşıma	1	6	6	8	8	8	8	7	7
4.	İşgücü	2	8	16	8	16	8	16	6	12
5.	Enerji, Yakıt ve Su	1	7	7	7	7	7	7	7	7
6.	Arsanın Maliyeti, Topoğrafik Yapısı ve İnşaat Maliyeti	1	8	8	8	8	8	8	8	8
7.	Sosyal ve Kültürel Çevre	1	7	7	9	9	9	9	7	7
8.	İklim Koşulları	1	7	7	7	7	7	7	7	7
9.	Çevre Koşullarına Uygunluk	2	7	14	8	16	8	16	7	14
10.	Özendirme Önlemleri	2	9	18	9	18	9	18	10	20
11.	Yan Sanayiye Yakınlık	1	7	7	7	7	7	7	6	6
12.	Üst Düzey Yöneticilerin ve Teknik Personelin Sağlanması	2	6	12	7	14	6	12	5	10
13.	İletişim İmkânları	1	8	8	8	8	8	8	8	8
14.	Toplam Yatırım Tutarı, İşletme Sermayesi İhtiyacı	2	6	12	7	14	8	16	7	14
15.	Finansman İmkânları ve Bankacılık Hizmetlerinden Yararlanma	1	7	7	7	7	7	7	7	7
16.	Diğer (Güvenlik ve Milli Savunmaya Uygunluk vs.)	2	8	16	8	16	8	16	8	16
			B	189	B	198	B	196	B	175

			PVC Profil Doğrrama PVC PE Boru		Ambalaj Malzemeleri		Plastik Ürün İmalatı		İnşaat ve Yapı Malzemeleri Üretimi	
		Faktör Ağırlığı	Puan	Faktör	Puan	Faktör	Puan	Faktör	Puan	Faktör
1.	Pazar Olanakları	3	9	27	7	21	8	24	8	24
2.	Yardımcı Malzeme ve Hammadde Kaynaklarına Yakınlık	2	6	12	7	14	6	12	7	14
3.	Taşıma	1	8	8	8	8	8	8	8	8
4.	İşgücü	2	8	16	6	12	8	16	8	16
5.	Enerji, Yakıt ve Su	1	7	7	7	7	7	7	7	7
6.	Arsanın Maliyeti, Topoğrafik Yapısı ve İnşaat Maliyeti	1	8	8	8	8	8	8	8	8
7.	Sosyal ve Kültürel Çevre	1	8	8	7	7	8	8	8	8
8.	İklim Koşulları	1	7	7	7	7	7	7	6	6
9.	Çevre Koşullarına Uygunluk	2	6	12	7	14	6	12	7	14
10.	Özendirme Önlemleri	2	8	16	7	14	8	16	6	12
11.	Yan Sanayiye Yakınlık	1	5	5	6	6	5	5	6	6
12.	Üst Düzey Yöneticilerin ve Teknik Personelin Sağlanması	2	6	12	6	12	6	12	7	14
13.	İletişim İmkânları	1	8	8	8	8	8	8	8	8
14.	Toplam Yatırım Tutarı, İşletme Sermayesi İhtiyacı	2	7	14	7	14	7	14	7	14
15.	Finansman İmkânları ve Bankacılık Hizmetlerinden Yararlanma	1	7	7	7	7	7	7	6	6
16.	Diğer (Güvenlik ve Milli Savunmaya Uygunluk vs.)	2	8	16	8	16	8	16	8	16
			B	183	B	175	B	180	B	181

			Temizlik Malzemeleri Üretimi		Mobilya		Soğuk Hava Deposu	
		Faktör Ağırlığı	Puan	Faktör	Puan	Faktör	Puan	Faktör
1.	Pazar Olanakları	3	7	21	8	24	7	21
2.	Yardımcı Malzeme ve Hammadde Kaynaklarına Yakınlık	2	5	10	8	16	7	14
3.	Taşıma	1	7	7	8	8	8	8
4.	İşgücü	2	6	12	9	18	8	16
5.	Enerji, Yakıt ve Su	1	6	6	7	7	7	7
6.	Arsanın Maliyeti, Topografik Yapısı ve İnşaat Maliyeti	1	8	8	8	8	8	8
7.	Sosyal ve Kültürel Çevre	1	7	7	8	8	7	7
8.	İklim Koşulları	1	7	7	6	6	7	7
9.	Çevre Koşullarına Uygunluk	2	6	12	7	14	7	14
10.	Özendirme Önlemleri	2	8	16	8	16	8	16
11.	Yan Sanayiye Yakınlık	1	5	5	7	7	7	7
12.	Üst Düzey Yöneticilerin ve Teknik Personelin Sağlanması	2	4	8	7	14	7	14
13.	İletişim İmkânları	1	8	8	8	8	8	8
14.	Toplam Yatırım Tutarı, İşletme Sermayesi İhtiyacı	2	5	10	8	16	6	12
15.	Finansman İmkânları ve Bankacılık Hizmetlerinden Yararlanma	1	6	6	7	7	6	6
16.	Diğer (Güvenlik ve Milli Savunmaya Uygunluk vs.)	2	8	16	8	16	8	16
			B	159	B	193	B	181

			Konut		Kent Merkezi Otel Yatırımı		Yetkili Servis	
		Faktör Ağırlığı	Puan	Faktör	Puan	Faktör	Puan	Faktör
1.	Pazar Olanakları	3	9	27	8	24	6	18
2.	Yardımcı Malzeme ve Hammadde Kaynaklarına Yakınlık	2	7	14	7	14	7	14
3.	Taşıma	1	7	7	8	8	8	8
4.	İşgücü	2	7	14	7	14	7	14
5.	Enerji, Yakıt ve Su	1	7	7	7	7	7	7
6.	Arsanın Maliyeti, Topoğrafik Yapısı ve İnşaat Maliyeti	1	7	7	7	7	8	8
7.	Sosyal ve Kültürel Çevre	1	8	8	8	8	7	7
8.	İklim Koşulları	1	6	6	8	8	7	7
9.	Çevre Koşullarına Uygunluk	2	7	14	9	18	8	16
10.	Özendirme Önlemleri	2	5	10	9	18	6	12
11.	Yan Sanayiye Yakınlık	1	6	6	7	7	6	6
12.	Üst Düzey Yöneticilerin ve Teknik Personelin Sağlanması	2	6	12	6	12	6	12
13.	İletişim İmkânları	1	8	8	8	8	8	8
14.	Toplam Yatırım Tutarı, İşletme Sermayesi İhtiyacı	2	6	12	7	14	8	16
15.	Finansman İmkânları ve Bankacılık Hizmetlerinden Yararlanma	1	7	7	7	7	7	7
16.	Diğer (Güvenlik ve Milli Savunmaya Uygunluk vs.)	2	8	16	8	16	8	16
			B	175	B	190	B	176

4. YAPILABİLECEK YATIRIMLAR

Bir ekonomide yatırım yapma kararını etkileyen pazar olanakları, hammadde ve altyapı kaynaklarına yakınlık, taşıma, işgücü, yan sanayiye yakınlık vb. birçok faktör vardır. Bununla birlikte ildeki coğrafi yapı, beşeri kaynaklar, teknik ve sosyal altyapı, tarımsal yapı, doğal kaynaklar, sanayi, ticaret ve hizmet sektörleri ile finansman olanakları ilin mevcut durumunu ve potansiyelini ortaya koyan başlıca alanlardır. Yatırım Yapılabilecek Alanların tespitinde esas olan; yerli veya yabancı yatırımcıların yatırım kararlarını etkileyen kuruluş yeri faktörlerinin objektif bir şekilde değerlendirilmesidir.

Bu bölümde, yatırım ortamı değerlendirilerek kuruluş faktörlerine göre ele alınan ve gerek talep-pazar-kaynak gerekse yatırım boyutları, karlılık ve risk derecesi bakımından sorunlu bulunmadığı düşünülen girişimler daha detaylı incelenmiştir. 31 ayrı yatırım alanında yapılan inceleme sonucunda 7 adet yatırım A Grubu, 24 adet yatırım ise B grubu olarak değerlendirilmiştir. İncelemede C Grubu olarak değerlendirilen yatırımlara bu çalışmada yer verilmemiştir.

Sektör Adı	Faaliyet Alanı	Puan	Kategori
Tarım ve Hayvancılık	Damızlık Sığır Yetiştiriciliği	174	A
	Süt İnekçiliği	173	A
	Et Besiciliği	172	A
	Arıcılık	172	A
	Kaz Yetiştiriciliği	171	A
	Buğdaygil Yem Bitkileri	158	B
	Şifalı Bitki Yetiştiriciliği	157	B
	Kültür Cevizi Yetiştiriciliği (Posof)	148	B
	Organik Tarım Ürünleri Üretimi	145	B
	Meyvecilik (Posof)	146	B
	Koyun Yetiştiriciliği	143	B
	Yumurta Tavukçuluğu	138	B
	Su Ürünleri (Çıldır)	136	B

Sektör Adı	Faaliyet Alanı	Puan	Kategori
Sanayi ve Hizmetler	Bal Üretimi ve Paketleme Tesisi	205	A
	Kaz Entegre Üretim Tesisi	205	A
	Süt Ürünleri (Peynir Üretimi)	199	B
	Et Ürünleri/Şarküteri	198	B
	Karma Yem Üretimi	198	B
	Tarım Makineleri İmalatı	196	B
	Mobilya Üretimi	193	B
	Kent Merkezi Otel Yatırımı	190	B
	Biyogaz Tesisi	189	B
	PVC Profil Doğrama	183	B
	İnşaat Malzemeleri Üretimi	181	B
	Soğuk Hava Deposu	181	B
	Plastik Ürün İmalatı	180	B
	Yetkili Servis	176	B
	Ambalaj Malzemeleri Üretimi	175	B
	Konfeksiyon ve Hazır Giyim	175	B
	Konut	175	B
	Temizlik Malzemeleri	159	B

Aşağıda A Grubu olarak belirlenen 7 adet yatırım ve B Grubunun en yüksek puanlı 9 adet yatırım alanına ait değerlendirmeler yer almaktadır. Kaz Yetiştiriciliği ve Entegre Üretim Tesisi yatırımı tek başlık altında değerlendirilmiştir.

4.1. Süt İnekçiliği

Kuruluş Yeri Faktörleri		Faktör Ağırlığı	Puan	Faktör
1.	Pazar Olanakları	3	10	30
2.	Yardımcı Malzeme ve Hammadde Kaynaklarına Yakınlık	2	9	18
3.	Taşıma	1	7	8
4.	İşgücü	1	9	9
5.	Enerji, Yakıt ve Su	2	7	18
6.	Arazi Durumu	3	9	27
7.	Sosyal ve Kültürel Çevre	1	10	10
8.	İklim Koşulları	3	8	24
9.	Özendirme Önlemleri	2	10	20
10.	Toplam Yatırım Tutarı, İşletme Sermayesi İhtiyacı ve Finansman Olanakları	2	7	16
TOPLAM		A		173

İlde süt ve süt ürünleri imalatı irili ufaklı birçok mandıra tarafından yapılmaktadır. İl sanayisinin önemli kısmını oluşturan bu işletmeler yeterli hammadde bulamamalarından dolayı kurulu kapasitelerinin altında ve/veya mevsimsel olarak çalışmaktadır. Modern bir süt inekçiliği tesisi hem Kars hem Ardahan illerinin süt sanayisinin hammadde ihtiyacını karşılayacaktır.

Ayrıca Avrupa ortalamasının oldukça altında olan kişi başına süt tüketiminin artırılmasına yönelik ülke genelinde yürütülen politikalar ve desteklemeler süt ve süt ürünleri sektörünü geleceği olan önemli bir sektör olarak karşımıza çıkarmaktadır.

Gerek hayvancılığın sağladığı hammadde, gerekse tarihsel süreç içerisinde bölgede yaşayan halkın kültürel özelliklerinden olan kazanımlar, bölgede süt hayvancılığı ve süt ürünleri üretimini, özellikle de kaşar ve gravyer peyniri üretimini yaygın hale getirmiştir. Bölge halkı, sürekli etkileşim içerisinde bulundukları Rus ve Kafkas halklarından öğrendikleri kaşar ve gravyer peyniri üretimini günümüze kadar sürdürmüşlerdir.[26] Bu yüzden böyle bir yatırımın hem sosyal ve kültürel çevre tarafından kabul göreceği hem de ihtiyaç duyulan işgücünün rahatlıkla karşılanacağı düşünülmektedir.

26 Süt Sanayi Sektörü Mevcut Durum Analizi Raporu, T.C. Serhat Kalkınma Ajansı, 2012.

Sığırlar, başka türlü değerlendirilmesi mümkün olmayan mera bitkilerini, diğer kaba yemleri, tarımsal ürün ve gıda sanayi artıklarını değerlendirerek ekonomiye kazandırır. Sığırların gübresi, toprağın kalitesini artırdığı gibi beslenmesinde kullanılan bazı yem bitkileri de aynı fonksiyona sahiptir.

Süt sığırcılığına yapılacak yatırımlarla kısa vadede üretime geçiş imkanı bulunmaktadır. Süt, her gün tüketilen ve kısa vadede paraya dönüştürülen bir üründür.

4.2. Damızlık Sığır Yetiştiriciliği

Kuruluş Yeri Faktörleri		Faktör Ağırlığı	Puan	Faktör
1.	Pazar Olanakları	3	10	30
2.	Yardımcı Malzeme ve Hammadde Kaynaklarına Yakınlık	2	9	18
3.	Taşıma	1	8	8
4.	İşgücü	1	9	9
5.	Enerji, Yakıt ve Su	2	7	14
6.	Arazi Durumu	3	9	27
7.	Sosyal ve Kültürel Çevre	1	10	10
8.	İklim Koşulları	3	8	24
9.	Özendirme Önlemleri	2	10	20
10.	Toplam Yatırım Tutarı, İşletme Sermayesi İhtiyacı ve Finansman Olanakları	2	7	14
TOPLAM		A		174

Ülke genelinde olduğu gibi bölgede de hayvancılık faaliyetlerinde verimlilik artışının sağlanmasında en önemli çözüm önerisi ırk ıslahının gerçekleştirilerek bölgeye uyum sağlayabilen ve verimi yüksek ırkların yaygınlaştırılmasıdır.

Son yıllarda bu yönde uygulanan destekleme politikaları artarak devam etmektedir. Bu politikaların bir sonucu olarak Ardahan ve çevre illerinde on yıllık süreçte kültür ırkı sayısı 3 katına, melez ırk hayvan varlığı ise 2 katına çıkmıştır. On yıl öncesinde ilde büyükbaş hayvan varlığının büyük bir çoğunluğunu oluşturan et ve süt verimi kültür ve melez ırklara göre daha düşük olarak kabul edilen yerli sığır sayısı son 10 yılda 142.650'den 48.591'e kadar gerilemiştir.

Bölge illerinde yürütülen hayvancılık destek programları modern işletmelerin kuru-

labilmesi için yatırımcılara önemli artılar sunmaktadır. Bu kapsamda bölgeye uyum sağlayabilen kültür ya da melez ırkların alınması teşvik edilmektedir. Bölgede yapılacak ıslah çalışmaları için en yakın tesis Orta Anadolu'da olup, yetiştiriciler kültür ve melez hayvan ırklarını bölge dışından ya da yurtdışından yüksek maliyetler karşılığında temin etmektedir.

İlde aileler, geleneksel olarak damızlık sığır yetiştiriciliği yapmaktadır. Doğan yavrulardan dişi olanları süt inekçiliğine yönelik olarak elde tutulurken erkek yavrular satılmaktadır. Yine bölgeden dışarıya önemli sayıda damızlık düve satışı yapılmaktadır. Halihazırda bu sektör için pazar işler durumdadır.

Kurulabilecek büyük ölçekli bir damızlık sığır yetiştiriciliği işletmesi Ardahan ve komşu illerdeki talepleri de karşılayarak büyük bir pazar ağına sahip olacaktır.

Kamu yatırımları ile birlikte ildeki ulaşım altyapısının son yıllarda gözle görülür bir iyileşme kaydettiği düşünüldüğünde gerek kuruluş aşamasında gerekse satış aşamasında taşıma yönünden bir sorunla karşılaşılmayacağı öngörülmektedir.

Bölgede temel uğraşının hayvancılık olduğu ve istihdamın büyük kısmının tarım sektöründe çalıştığı göz önünde bulundurulduğunda gerekli işgücü kolaylıkla ve uygun bir maliyetle sağlanabilecektir.

Bölge iklimi yem bitkileri ve mera hayvancılığına uygun bir yapıya sahip olmakla birlikte hayvanlara yem tedariğinin sağlanması halinde kış koşulları yatırımcıyı etkileyecek bir faktör olarak değerlendirilmemektedir.

Son dönemde ilde Kalkınma Ajansı, Tarım Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu gibi kurum ve kuruluşlar faaliyete geçmiştir. Bununla birlikte bölge önceliklerine göre yeniden düzenlenen Yatırımlarda Devlet Yardımları ve Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı'nın daha kapsamlı hale getirilen hayvan yetiştiriciliği destekleri sektörün gelişmesine yönelik önemli artılar sunmaktadır.

4.3. Et Besiciliği

Kuruluş Yeri Faktörleri		Faktör Ağırlığı	Puan	Faktör
1.	Pazar Olanakları	3	10	30
2.	Yardımcı Malzeme ve Hammadde Kaynaklarına Yakınlık	2	8	16
3.	Taşıma	1	8	8
4.	İşgücü	1	9	9
5.	Enerji, Yakıt ve Su	2	7	14
6.	Arazi Durumu	3	9	27
7.	Sosyal ve Kültürel Çevre	1	10	10
8.	İklim Koşulları	3	8	24
9.	Özendirme Önlemleri	2	10	20
10.	Toplam Yatırım Tutarı, İşletme Sermayesi İhtiyacı ve Finansman Olanakları	2	7	14
TOPLAM		A		172

Ülkede kişi başına hayvansal protein tüketimi gelişmiş ülkelerin altındadır. Son dönemlerde kırmızı ete yönelik talep yurtdışından ithal edilen karkas verimi yüksek hayvanlardan karşılanmaktadır. Türkiye'de yaşayan nüfusun beslenme ve tüketim alışkanlıkları, genç nüfus ve nüfusun artan gelir seviyesi düşünüldüğünde bu faktörlerdeki her birimlik artış et mamullerinin daha yüksek oranda tüketileceğini göstermektedir. Çayır ve mera zenginliği ile büyükbaş hayvancılıkta ülkenin önde gelen merkezlerinden biri olan Kars-Ardahan yöresinde yetiştirilen hayvanların ülke genelindeki bilinirliği ve yurt içerisindeki talep fazlalığı, kurulacak tesisin pazar şartları açısından büyük bir fırsat olarak değerlendirilebilir.

Söz konusu talep dolayısıyla yakın dönemde ülkedeki ve bölgedeki yerli ırkların ıslahı için kullanılmak üzere ülke ve bölgesel şartlara uygun nitelikte damızlık hayvan ithalatı yapılmıştır. Ayrıca hayvan sağlığında kullanılan aşılar ve yem hammaddesi hem il içinden hem de bölge dışından rahatlıkla temin edilebilmektedir.

Türk halkının yermek kültürü et merkezli olup ülkemizdeki şehirleşme oranının yükselmesi, hayvansal protein tüketiminin öneminin anlaşılması ve toplumun sağlık konusunda daha bilinçli hâle gelmesi et ve et ürünlerindeki talebi olumlu etkileyen faktörler arasında ortaya çıkmaktadır.

Türkiye'de tarım ve hayvancılık sektöründe hayvansal ürünlerin üretimini teşvik edici, ürün kalitesini yükseltici ve pazarlama hizmetlerini iyileştirici destek mekanizmalarının yanı sıra et besiciliği için de pek çok destek mekanizması mevcuttur. Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu (TKDK) ve teşvik sistemi söz konusu başlıca destek mekanizmaları olup, il sektör itibariyle ülkede en fazla desteklenen bölgelerden biridir.

4.4. Arıcılık

Kuruluş Yeri Faktörleri		Faktör Ağırlığı	Puan	Faktör
1.	Pazar Olanakları	3	10	30
2.	Yardımcı Malzeme ve Hammadde Kaynaklarına Yakınlık	2	9	18
3.	Taşıma	1	8	8
4.	İşgücü	1	9	9
5.	Enerji, Yakıt ve Su	2	8	16
6.	Arazi Durumu	3	9	27
7.	Sosyal ve Kültürel Çevre	1	9	9
8.	İklim Koşulları	3	7	21
9.	Özendirme Önlemleri	2	8	16
10.	Toplam Yatırım Tutarı, İşletme Sermayesi İhtiyacı ve Finansman Olanakları	2	9	18
TOPLAM		A		172

Arıcılık; çok fazla sermaye istemeyen, düşük gider seviyesiyle yapılabilecek, aile bütçesine önemli katkı sağlayabilecek bir uğraş olması bakımından sağladığı avantajla ilin en önemli istihdam ve gelir kaynaklarından birini oluşturmaktadır.

Ardahan'da arıların kullanımına açık arazilerin en önemli özelliklerinden biri tarım faaliyetine maruz olmamalarıdır. Bu sayede ilde; herhangi bir yapay kimyasal kalıntısı olmayan, hatta sulama bile yapılmayan, çiçeklerin sadece doğal ortamında doğal yollarla yetiştiği büyük ölçekli arazilere rastlamak mümkündür. Bal üretim sezonunda arıların bu arazilerde konaklıyor olması, üretilen ballarda herhangi bir kimyasal kalıntıyla karşılaşılmasını engellemektedir. Ardahan balını diğer ballardan ayıran en önemli özelliklerden biri balların doğal arazilerden elde edilen nektarlarla yapılıyor

olmasıdır.

Dünyada bilinen ve ekonomik değere sahip dört arı ırkından bir tanesi olan Kafkas Arı Irkının gen merkezi oluşu ve sayıları 85'i bulan endemik bitki çeşidi dikkate alındığında, ilin arıcılık ve bal üretimi alanlarındaki potansiyeli ortaya çıkmaktadır. Yem bitkileri de dahil olmak üzere çok sayıda nektar ve polen kaynağı bitkinin yanı sıra, bu bitkilerin çiçeklenme periyotlarının farklılığı da bal verimini artıran bir başka durumdur.

Ardahan balı için markalaşma girişimleri mevcuttur. Ardahan Arı Yetiştiricileri Birliği'nin Hacettepe Üniversitesi yardımıyla yürüyen coğrafi işaret başvurusu, Patent Enstitüsü'ne yapılan marka başvurusu ve Serhat Kalkınma Ajansı tarafından desteklenen "Ardahan Arıcılık Ortak Hizmet Bölgesi Projesi" ile bu çalışmaların ivme kazanması beklenmektedir. [27]

Arıcılık alanında ülke genelindeki destekler il genelinde de uygulanmakla birlikte Kafkas Arı Irkının gen merkezi olması nedeniyle tam izole olan Posof ilçesinde kovan başına 27 TL destekleme mevcuttur.

4.5. Şifalı Bitki Yetiştiriciliği

Kuruluş Yeri Faktörleri		Faktör Ağırlığı	Puan	Faktör
1.	Pazar Olanakları	3	7	21
2.	Yardımcı Malzeme ve Hammadde Kaynaklarına Yakınlık	2	9	18
3.	Taşıma	1	8	8
4.	İşgücü	1	8	8
5.	Enerji, Yakıt ve Su	2	8	16
6.	Arazi Durumu	3	9	27
7.	Sosyal ve Kültürel Çevre	1	7	7
8.	İklim Koşulları	3	8	24
9.	Özendirme Önlemleri	2	6	12
10.	Toplam Yatırım Tutarı, İşletme Sermayesi İhtiyacı ve Finansman Olanakları	2	8	16
TOPLAM		B		157

27 Bkz. Dipnot 25.

İlde araştırmacıların tespit ettiği ve ilgili literatürlerde geçen yaklaşık 1.600 kadar bitki türü bulunmaktadır. İlde var olan ve sayıları 85'i bulan endemik bitki çeşidi de (ör. Astragalus spp., Verbascum spp., Acantholimon spp., Hypericum spp., Phlomis spp., Achillea spp.) dikkate alındığında, ilin flora zenginliği ortaya çıkmaktadır.

Ülkemizde gittikçe yaygınlaşan Endemik Bitki Yetiştiriciliği için temiz doğası, ılık ve yağışlı yaz mevsimi ve bitki çeşitliliği ile Ardahan doğal bir yetişme alanıdır. İlde henüz çok fazla bilinmemesine rağmen Ardahan, endemik bitki yetiştiriciliği için gerekli olan üretim faktörlerinden birçoğu için uygun koşullar sunmaktadır. Endemik Bitkiler için Ardahan ve çevre illerde hazır bir pazar olmaması ve özendirme önlemlerinin çok yoğun olmaması yapılacak yatırım öncesi dikkat edilmesi gereken en önemli noktalardır.

4.6. Kaz Yetiştiriciliği ve Kaz Entegre Tesisi

Kuruluş Yeri Faktörleri		Faktör Ağırlığı	Puan	Faktör
1.	Pazar Olanakları	3	10	30
2.	Yardımcı Malzeme ve Hammadde Kaynaklarına Yakınlık	2	8	16
3.	Taşıma	1	8	8
4.	İşgücü	2	8	16
5.	Enerji, Yakıt ve Su	1	7	7
6.	Arsanın Maliyeti, Topografik Yapısı ve İnşaat Maliyeti	1	8	8
7.	Sosyal ve Kültürel Çevre	1	10	10
8.	İklim Koşulları	1	8	8
9.	Çevre Koşullarına Uygunluk	2	8	16
10.	Özendirme Önlemleri	2	9	18
11.	Yan Sanayiye Yakınlık	1	7	7
12.	Üst Düzey Yöneticilerin ve Teknik Personelin Sağlanması	2	7	14
13.	İletişim İmkânları	1	8	8
14.	Toplam Yatırım Tutarı, İşletme Sermayesi İhtiyacı	2	8	16
15.	Finansman İmkânları ve Bankacılık Hizmetlerinden Yararlanma	1	7	7
16.	Diğer (Güvenlik ve Milli Savunmaya Uygunluk vs.)	2	8	16
TOPLAM		A		205

Türkiye'de kaz yetiştiriciliği, Doğu ve Orta Anadolu Bölgeleri ile Ege Bölgesi'nin iç kısımları başta olmak üzere hemen her bölgesinde tarım ve hayvancılıkla uğraşan aileler tarafından yapılmaktadır. Mevcut itibariyle geçimlik düzeyde yapılan kaz yetiştiriciliğinin önemli bir pazar olanağı bulunmaktadır. Kazın eti ve karaciğeri gıda olarak, tüyleri yastık ve yorgan yapımı ile soğuktan koruma amaçlı kaliteli yalıtım malzemesi olarak kullanılmaktadır. Avrupa'da, özellikle Fransa'da kaz etinin ve ciğerinin önemi büyük olup yıllık tüketimleri neredeyse tavuk eti kadardır. Bu doğrultuda ürünün ihraç imkânı ile birlikte imalat sanayi sektöründe çeşitli alanlarda kullanılması mümkündür.

Kazlar iyi otlatılabilen hayvanlar olduğundan dolayı yemleme maliyetlerinin bilimsel araştırmalar sonucunda diğer kanatlı hayvan yetiştiriciliğine göre %30 daha az olduğu ortaya çıkmıştır. Kaliteli çayır ve mera varlığına sahip olan ilde kaz yetiştirilmesi ve bakımı açısından diğer kanatlılara göre daha az maliyetlidir.

Genel olarak açık alanda yetiştirilen kazlar için barınakların ısınma maliyetleri diğer kanatlı hayvan barınaklarına göre daha düşüktür.

Bölgede arıcılık faaliyetiyle birlikte en önemli gelir kaynaklarından birini oluşturan kaz yetiştiriciliği aynı zamanda kadın istihdamı için uygundur. Bölgedeki birçok aile bu işle uğraştığından dolayı bu konuda tecrübeli işgücü bulunmasında herhangi bir sorunla karşılaşılmayacağı düşünülmektedir.

Diğer kanatlı hayvanlara nazaran birçok doğal fizyolojik avantaja sahip olan kaz, bölgenin sert iklim koşullarına kolaylıkla uyum sağlayabilmektedir. Hastalıklara dayanıklılığı da ilaç maliyetlerini azaltarak toplam maliyeti düşürmektedir.

Hazine teşviklerinde 6. Bölge illeri arasında yer alan Ardahan'da yapılacak yatırımlar sektör ayrımı yapılmaksızın desteklenmektedir. Bununla birlikte yetiştiricilik alanında Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı'nın, imalat sanayi yönünden ise hem Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı hem Serhat Kalkınma Ajansı'nın destekleri bulunmaktadır.

4.7. Bal Üretimi ve Paketleme Tesisi

Kuruluş Yeri Faktörleri		Faktör Ağırlığı	Puan	Faktör
1	Pazar Olanakları	3	10	30
2	Yardımcı Malzeme ve Hammadde Kaynaklarına Yakınlık	2	7	14
3	Taşıma	1	8	8
4	İşgücü	2	8	16
5	Enerji, Yakıt ve Su	1	7	7
6	Arsanın Maliyeti, Topografik Yapısı ve İnşaat Maliyeti	1	8	8
7	Sosyal ve Kültürel Çevre	1	10	10
8	İklim Koşulları	1	8	8
9	Çevre Koşullarına Uygunluk	2	8	16
10	Özendirme Önlemleri	2	10	20
11	Yan Sanayiye Yakınlık	1	7	7
12	Üst Düzey Yöneticilerin ve Teknik Personelin Sağlanması	2	7	14
13	İletişim İmkânları	1	8	8
14	Toplam Yatırım Tutarı, İşletme Sermayesi İhtiyacı	2	8	16
15	Finansman İmkânları ve Bankacılık Hizmetlerinden Yararlanma	1	7	7
16	Diğer (Güvenlik ve Milli Savunmaya Uygunluk vs.)	2	8	16
TOPLAM		A		205

Bal üretim miktarı yıllık olarak değişse de son yıllarda Ardahan'da yıllık 500 ton civarı bal üretilmektedir. Üretilen tüm bal ilde ve İstanbul ve Ankara gibi büyükşehirlerde

tüketilmektedir. Hâlihazırda arıcıların bir kısmı genelde kendi ballarının satışını kendileri yapmakla birlikte birçoğu şehir merkezindeki veya diğer illerdeki perakendecilerle çalışmaktadır. Ardahan'daki hiçbir bal üreticisi ürünün elde kalması sorununu yaşamamaktadır. Ardahan balı ülke genelindeki bal fiyatlarının üzerinde satılmaktadır. Bu satış düzeni içerisinde ve bal üretiminin yıllara göre önemli miktarda değişim göstermesi kurulacak olan paketleme tesisinin karşılaşabileceği en büyük risklerdir. Hammadde teminindeki bu riske rağmen iyi bir markalaşma ve pazarlama sistematiği ile birlikte kurulacak bir tesis Ardahan için uygun bir yatırım alanıdır.

4.8. Süt Ürünleri (Peynir Üretimi)

Kuruluş Yeri Faktörleri		Faktör Ağırlığı	Puan	Faktör
1.	Pazar Olanakları	3	9	27
2.	Yardımcı Malzeme ve Hammadde Kaynaklarına Yakınlık	2	7	14
3.	Taşıma	1	8	8
4.	İşgücü	2	8	16
5.	Enerji, Yakıt ve Su	1	7	7
6.	Arsanın Maliyeti, Topografik Yapısı ve İnşaat Maliyeti	1	8	8
7.	Sosyal ve Kültürel Çevre	1	10	10
8.	İklim Koşulları	1	7	7
9.	Çevre Koşullarına Uygunluk	2	7	14
10.	Özendirme Önlemleri	2	10	20
11.	Yan Sanayiye Yakınlık	1	7	7
12.	Üst Düzey Yöneticilerin ve Teknik Personelin Sağlanması	2	7	14
13.	İletişim İmkânları	1	8	8
14.	Toplam Yatırım Tutarı, İşletme Sermayesi İhtiyacı	2	8	16
15.	Finansman İmkânları ve Bankacılık Hizmetlerinden Yararlanma	1	7	7
16.	Diğer (Güvenlik ve Milli Savunmaya Uygunluk vs.)	2	8	16
TOPLAM		B		199

Ardahan'da yüz yılı aşkın bir süredir üretilmekte olan kaşar peyniri yöre halkının en önemli gelir kaynaklarından biridir. Ardahan'da resmi istatistiklere göre 2011 yılında 224.761 ton süt üretilmiş olup pastörize süt ve yoğurt yapımının yaygın olmadığı ilde bu sütün neredeyse tamamı kaşar ve tereyağı yapımında kullanılmıştır. Kaşar peyniri hem ilde hem de Türkiye genelinde çok büyük talep görmekle birlikte özel-

likle Kars Kaşarı (geçmiş yıllarda Ardahan Kars'ın bir ilçesi olduğundan ilde üretilen kaşar peyniri Kars Kaşarı gibi ilgi görmektedir) Türkiye genelinde önemli bir tercih nedenidir. Üretilen kaşar peynirin tamamı kolaylıkla satılmakta olup ildeki 31 adet kaşar peyniri imalatçısının en büyük sorunu hammadde (süt) yetersizliği ve mevsimselliğidir. İlde genel olarak mera hayvancılığı yapılmakta olup, hayvan yetiştiricileri özellikle uzun kış döneminde yem maliyetleri zorlukla karşılayabildikleri için hayvanların bakım, beslenme, doğum ve süt üretimini mevsimlere göre yapmaktadırlar. Bu nedenle ilkbaharda mandıralar rahatlıkla istedikleri sütü toplayabilirken hayvanların yazın meraya çıkması ve kışın düşen süt üretimi nedeniyle kapasitelerinin altında çalışmaları söz konusu olabilmektedir.

İklimin bu olumsuz etkisine rağmen il genelinde hem geleneksel imalathanelerde hem de çok büyük kapasiteli modern tesislerde hijyen ve piyasa koşullarına uygun peynir üretimi yapılmaktadır. Hali hazırda özellikle Ar-Ge, inovasyon, markalaşma ve farklı pazarlama teknikleri için çeşitli kurumların çok büyük destekleri mevcut olup bu uygulamaları yapabilecek işletmeler için Ardahan büyük bir potansiyel sunmaktadır.

4.9. Et Ürünleri (Şarküteri)

Kuruluş Yeri Faktörleri		Faktör Ağırlığı	Puan	Faktör
1.	Pazar Olanakları	3	9	27
2.	Yardımcı Malzeme ve Hammadde Kaynaklarına Yakınlık	2	7	14
3.	Taşıma	1	8	8
4.	İşgücü	2	8	16
5.	Enerji, Yakıt ve Su	1	7	7
6.	Arsanın Maliyeti, Topografik Yapısı ve İnşaat Maliyeti	1	8	8
7.	Sosyal ve Kültürel Çevre	1	9	9
8.	İklim Koşulları	1	8	8
9.	Çevre Koşullarına Uygunluk	2	8	16
10.	Özendirme Önlemleri	2	10	20
11.	Yan Sanayiye Yakınlık	1	7	7
12.	Üst Düzey Yöneticilerin ve Teknik Personelin Sağlanması	2	6	12
13.	İletişim İmkânları	1	8	8
14.	Toplam Yatırım Tutarı, İşletme Sermayesi İhtiyacı	2	8	16
15.	Finansman İmkânları ve Bankacılık Hizmetlerinden Yararlanma	1	6	6
16.	Diğer (Güvenlik ve Milli Savunmaya Uygunluk vs.)	2	8	16
TOPLAM		B		198

Türkiye'de büyükbaş hayvancılık denilince ilk akla gelen illerden birisi olan Ardahan'da TUİK'in verilerine göre 2011 yılında 257.515 büyükbaş hayvan vardır. Yüksek canlı hayvan varlığı ilde Et Ürünleri (Şarküteri) yatırımlarının önünü açmaktadır. Türkiye'de kişi başı et tüketiminin yıldan yıla artış göstermesi et ve et ürünleri için ülke genelini büyük bir potansiyel pazar yapsa da Ardahan'ın düşük nüfus yoğunluğu ve ilin Türkiye'nin tüketim merkezlerine nispeten uzak olması pazar olanaklarını kısıtlamaktadır.

Çevre ve iklim koşulları et ürünleri yatırımı için çok büyük bir baskı oluşturmamaktadır. Bu alandaki en büyük eksiklikler ildeki üst düzey yönetici ve teknik personel eksikliği, mevcut işletmelerin finansman imkânlarından yeterince yararlanamaması ve ildeki işletmelerin markalaşma sürecine girememiş olmasıdır. Ardahan'dan her yıl çok büyük sayıda canlı hayvan Kayseri ve Yozgat gibi bu sektörde daha ileri olan illere sevk edilmektedir.

İlin ekonomik hayatında önemli bir yer tutan hayvancılığın gelişmesi için başta Yatırımlarda Devlet Yardımları, TKDK, SERKA ve Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı çok yoğun özendirme önlemleri uygulanmaktadır. Mevcut durumda Ardahan, et ürünleri yatırımında profesyonel işletmelere büyük bir potansiyel sunmaktadır.

4.10. Buğdaygil Yem Bitkileri

Kuruluş Yeri Faktörleri		Faktör Ağırlığı	Puan	Faktör
1.	Pazar Olanakları	3	9	27
2.	Yardımcı Malzeme ve Hammadde Kaynaklarına Yakınlık	2	8	16
3.	Taşıma	1	8	8
4.	İşgücü	1	9	9
5.	Enerji, Yakıt ve Su	2	8	16
6.	Arazi Durumu	3	7	21
7.	Sosyal ve Kültürel Çevre	1	8	8
8.	İklim Koşulları	3	7	21
9.	Özendirme Önlemleri	2	8	16
10.	Toplam Yatırım Tutarı, İşletme Sermayesi İhtiyacı ve Finansman Olanakları	2	7	14
TOPLAM		B		156

TUİK verilerine göre 2011 yılında Ardahan'da 257.515 büyükbaş hayvan bulunmaktadır. Yem bitkilerinin başlıca iki tüketim alanı vardır. Yem bitkileri özellikle uzun süren kış aylarında hayvanların kaba yem ihtiyacının giderilmesi için ve yem fabrikalarında kesif yem üretiminde hammadde olarak kullanılmaktadır.

Ardahan'da üretilen yem bitkilerinin tamamı il içerisinde tüketilmekte olup il dışından yoğun bir şekilde hazır yem, yem bitkisi ve saman da getirilmektedir. İlin iklim koşulları ve büyük tek parça arazilerin bulunması yem bitkisi yetiştiriciliği için olumsuz olsa da genel olarak ilde yem bitkileri yetiştiriciliği uygun bir yatırım alanı olarak öne çıkmaktadır.

4.11. Karma Yem Üretim Tesisi

Kuruluş Yeri Faktörleri		Faktör Ağırlığı	Puan	Faktör
1.	Pazar Olanakları	3	9	27
2.	Yardımcı Malzeme ve Hammadde Kaynaklarına Yakınlık	2	8	16
3.	Taşıma	1	8	8
4.	İşgücü	2	8	16
5.	Enerji, Yakıt ve Su	1	7	7
6.	Arsanın Maliyeti, Topografik Yapısı ve İnşaat Maliyeti	1	8	8
7.	Sosyal ve Kültürel Çevre	1	9	9
8.	İklim Koşulları	1	7	7
9.	Çevre Koşullarına Uygunluk	2	8	16
10.	Özendirme Önlemleri	2	9	18
11.	Yan Sanayiye Yakınlık	1	7	7
12.	Üst Düzey Yöneticilerin ve Teknik Personelin Sağlanması	2	7	14
13.	İletişim İmkânları	1	8	8
14.	Toplam Yatırım Tutarı, İşletme Sermayesi İhtiyacı	2	7	14
15.	Finansman İmkânları ve Bankacılık Hizmetlerinden Yararlanma	1	7	7
16.	Diğer (Güvenlik ve Milli Savunmaya Uygunluk vs.)	2	8	16
TOPLAM		B		198

Ülkemizde karma yem üretim kapasitesinde yaşanan büyük artışların yanında bölgemizde hayvancılık faaliyetlerinde işletmelerin en önemli girdisini oluşturan yem kullanımının artması sektörde pazarı genişletmiştir. Hayvancılıkta verimliliğin artırıl-

ması için yüksek verimli ırkların kullanılmasının yanı sıra hayvanların besin gereksinimi yeterli ve dengeli sağlanması gerekmektedir. İlde 1 adet özel yem fabrikası olup Ajans tarafından yapılan araştırmada fabrikanın yönetim sorunları sebebiyle kapanmak zorunda kaldığı tespit edilmiştir. Değişen ekonomik şartlar göz önüne alındığında söz konusu tesisin tekrar faaliyete geçirilmesi kazanç getirici bir yatırım olarak değerlendirilmektedir.

Bölgenin zengin çayır ve mera varlığı ile birlikte yem bitkileri üretimine yatkın olması aynı zamanda sulanabilir arazilerinin fazlalığı hammadde temininde bir fırsat oluşturmaktadır.

Bugün bilinçli hayvancılık yapılan işletmelerde karma yem, hayvanların kış beslenmesinde verimliliği güvence altına alan önemli bir uygulamadır. Son dönemde bölgede hayvan yetiştiricilerinin bu konuda farkındalığının arttığı ve silajlık yeme yöneldikleri göz önüne alındığında karma yeme olan ilginin giderek arttığı bilinmektedir.

Bölgemizde özellikle ağır geçen kış şartlarının etkisiyle yem kaynaklarının yetersizliği ve hayvanlardan istenilen verime ulaşılamaması bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır.

İlde özellikle tarıma dayalı sanayinin gelişmesine yönelik SERKA, TKDK ve Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı'nın geniş kapsamlı destek programları uygulanmaktadır.

Organize Sanayi Bölgesinde yeniden parselizasyon çalışmasına başlanması ve tahsis işlemlerinin oldukça kısa sürede gerçekleştirildiği öğrenilmiştir. Aynı zamanda yerel otoriteler aracığıyla veya Hazine Teşvikleri kapsamındaki arsa tahsisi yoluyla da üretim için uygun alan bulmak mümkündür.

4.12. Tarım Makineleri İmalatı

Kuruluş Yeri Faktörleri		Faktör Ağırlığı	Puan	Faktör
1	Pazar Olanakları	3	9	27
2	Yardımcı Malzeme ve Hammadde Kaynaklarına Yakınlık	2	7	14
3	Taşıma	1	8	8
4	İşgücü	2	8	16
5	Enerji, Yakıt ve Su	1	7	7
6	Arsanın Maliyeti, Topografik Yapısı ve İnşaat Maliyeti	1	8	8
7	Sosyal ve Kültürel Çevre	1	9	9
8	İklim Koşulları	1	7	7
9	Çevre Koşullarına Uygunluk	2	8	16
10	Özendirme Önlemleri	2	9	18
11	Yan Sanayiye Yakınlık	1	7	7
12	Üst Düzey Yöneticilerin ve Teknik Personelin Sağlanması	2	6	12
13	İletişim İmkânları	1	8	8
14	Toplam Yatırım Tutarı, İşletme Sermayesi İhtiyacı	2	8	16
15	Finansman İmkânları ve Bankacılık Hizmetlerinden Yararlanma	1	7	7
16	Diğer (Güvenlik ve Milli Savunmaya Uygunluk vs.)	2	8	16
TOPLAM		B		196

İlde tarıma elverişli alanlar toplam arazinin %17,4'ünü oluşturmaktadır. Tarım arazisi olarak kullanılan arazinin tamamına yakın bir kısmında tarla tarımı yapılmakta olup bu arazilerin yapısı gereği mekanizasyona uygundur.

İldeki tarım sektöründeki istihdamın toplam istihdam içindeki payının azalmasındaki sebeplerden biri de tarımsal makinelere yönelik destekleme programları ile tarımsal faaliyetlerde mekanizasyonun yaygınlaşması olarak yorumlanabilir. Bu durum sektöre ilişkin sosyal ve kültürel çevre faktörüne önemli bir artı katmakta iken bu alanda faaliyet gösteren işletmelere de bir pazar yaratmaktadır.

Tarımda makine kullanımının yaygınlaşması, çiftçilerin alım gücünün artması ve bu konudaki devlet desteklerinin yıllar içerisinde artış göstermesi sektörün cazip hale gelmesine katkı sağlamıştır.

4.13. Mobilya İmalatı

Kuruluş Yeri Faktörleri		Faktör Ağırlığı	Puan	Faktör
1	Pazar Olanakları	3	8	24
2	Yardımcı Malzeme ve Hammadde Kaynaklarına Yakınlık	2	8	16
3	Taşıma	1	8	8
4	İşgücü	2	9	18
5	Enerji, Yakıt ve Su	1	7	7
6	Arsanın Maliyeti, Topografik Yapısı ve İnşaat Maliyeti	1	8	8
7	Sosyal ve Kültürel Çevre	1	8	8
8	İklim Koşulları	1	6	6
9	Çevre Koşullarına Uygunluk	2	7	14
10	Özendirme Önlemleri	2	8	16
11	Yan Sanayiye Yakınlık	1	7	7
12	Üst Düzey Yöneticilerin ve Teknik Personelin Sağlanması	2	7	14
13	İletişim İmkânları	1	8	8
14	Toplam Yatırım Tutarı, İşletme Sermayesi İhtiyacı	2	8	16
15	Finansman İmkânları ve Bankacılık Hizmetlerinden Yararlanma	1	7	7
16	Diğer (Güvenlik ve Milli Savunmaya Uygunluk vs.)	2	8	16
TOPLAM		B		193

Temel olarak Ardahan orman köylerinden ve Karadeniz Bölgesi'nden sağlanan hammadde ile Ardahan'da mobilya ürünleri imalatı yapılmakta olup son yıllarda il dışından getirilen hammadde miktarının artması ile sektörde faaliyet gösteren işletmelerin sayısı ve kapasiteleri artmaktadır. İnşaat sektörüne temel girdi sağlayan sektör Ardahan ve çevresinde pazar sorunu yaşamamaktadır. Yatırım maliyetini etkileyecek en büyük kalem uzun kış aylarında üretim yapılmasını sağlayacak büyük kapalı mekânların kurulmasıdır. İmalat sanayine sağlanan özendirme önlemlerinden (özellikle de Hazine Teşviklerinden) yararlanılarak yapılacak bir mobilya ürünleri üretimi yatırımı Ardahan için uygun yatırım alanı olarak değerlendirilebilir.

4.14. Ardahan Kent Merkezi Otel Yatırımı

Kuruluş Yeri Faktörleri		Faktör Ağırlığı	Puan	Faktör
1.	Pazar Olanakları	3	8	24
2.	Yardımcı Malzeme ve Hammadde Kaynaklarına Yakınlık	2	7	14
3.	Taşıma	1	8	8
4.	İşgücü	2	7	14
5.	Enerji, Yakıt ve Su	1	7	7
6.	Arsanın Maliyeti, Topografik Yapısı ve İnşaat Maliyeti	1	7	7
7.	Sosyal ve Kültürel Çevre	1	8	8
8.	İklim Koşulları	1	8	8
9.	Çevre Koşullarına Uygunluk	2	9	18
10.	Özendirme Önlemleri	2	9	18
11.	Yan Sanayiye Yakınlık	1	7	7
12.	Üst Düzey Yöneticilerin ve Teknik Personelin Sağlanması	2	6	12
13.	İletişim İmkânları	1	8	8
14.	Toplam Yatırım Tutarı, İşletme Sermayesi İhtiyacı	2	7	14
15.	Finansman İmkânları ve Bankacılık Hizmetlerinden Yararlanma	1	7	7
16.	Diğer (Güvenlik ve Milli Savunmaya Uygunluk vs.)	2	8	16
TOPLAM		B		190

Türkiye'nin Orta Asya ve Kafkasya'ya açılan kapısı olan TRA2 Bölgesi, yapımı devam eden ve planlanan büyük yatırımlar ile ileride bir cazibe merkezi olma potansiyelini taşımaktadır. Ardahan, 2013 yılı içerisinde açılması planlanan ve Gürcistan'ın başkenti Tiflis'e Türkiye'den ulaşımı 2,5 saate indirecek Aktaş Sınır Kapısı, Gürcistan'a açılan bir diğer sınır kapısı olan Türkgözü'ne ulaşımı oldukça kolaylaştıracak Ilgar Dağı Tünel Geçidi ve 2013 yılında faaliyete geçmesi planlanan Türkiye içindeki son durağı Ardahan ili Çıldır ilçesi Yukarıcambaz İstasyonu olan Kars-Tiflis-Bakü Tren Yolu Hattı projelerinin gerçekleşmesi ile tam anlamıyla ülkenin Kafkasya ve Orta Asya'ya açılan kapısı konumuna gelecektir. Bu durum Ardahan şehir merkezinde kaliteli konaklama tesislerine olan ihtiyacı artıracaktır.

Turizm bölgedeki öncelikli sektörlerden biri olup hazine teşvikleri, SERKA, TKDK gibi destek mekanizmaları aracılığıyla yatırım yapma ve kapasite arttırma imkânlarına sahiptir. Serhat Kalkınma Ajansı'nın 2011 yılı mali destek programında destek almaya hak kazanan 1 adet konaklama tesisi bulunmaktadır.

Ardahan il sınırları içerisinde 3 adet Kültür ve Turizm Bakanlığı'ndan yatırım veya işletme belgeli tesis bulunmaktadır. Bu tesislerde toplam 238 adet oda ve 484 adet yatak kapasitesi mevcuttur. Önümüzdeki yıllarda bu tesislerin ildeki talebe cevap veremeyeceği açıktır.

4.15. Biyogaz Üretim Tesisi

Kuruluş Yeri Faktörleri		Faktör Ağırlığı	Puan	Faktör
1	Pazar Olanakları	3	10	30
2	Yardımcı Malzeme ve Hammadde Kaynaklarına Yakınlık	2	7	14
3	Taşıma	1	6	6
4	İşgücü	2	8	16
5	Enerji, Yakıt ve Su	1	7	7
6	Arsanın Maliyeti, Topografik Yapısı ve İnşaat Maliyeti	1	8	8
7	Sosyal ve Kültürel Çevre	1	7	7
8	İklim Koşulları	1	7	7
9	Çevre Koşullarına Uygunluk	2	7	14
10	Özendirme Önlemleri	2	9	18
11	Yan Sanayiye Yakınlık	1	7	7
12	Üst Düzey Yöneticilerin ve Teknik Personelin Sağlanması	2	6	12
13	İletişim İmkânları	1	8	8
14	Toplam Yatırım Tutarı, İşletme Sermayesi İhtiyacı	2	6	12
15	Finansman İmkânları ve Bankacılık Hizmetlerinden Yararlanma	1	7	7
16	Diğer (Güvenlik ve Milli Savunmaya Uygunluk vs.)	2	8	16
TOPLAM		B		189

İlde yapılacak biyogaz yatırımları için herhangi bir pazar sorunu yoktur. Yenilenebilir Enerji Kaynaklarının Elektrik Enerjisi Üretimi Amaçlı Kullanımına İlişkin Kanunda belirtildiği gibi tesiste üretilen elektriğin kendi kullanımları dışında 13,3 (ABD Doları cent/kWh) devlete satım garantisinin olması pazar olanaklarından birisidir. Santralde işlem sonrası açığa çıkan organik gübre bir pazar ağı oluşturularak satılabilecektir.

İlde yaklaşık 300 bin büyükbaş hayvan varlığı bulunmaktadır. Buna karşın hayvan kümelenmesinin olmayışı biyogaz yatırımları için hammadde teminini zorlaştıracak bir unsur olarak görünmektedir.

Yüksek gerilim hatları sayesinde üretilen elektrik rahatlıkla şebekeye verilebilecektir. Ayrıca özellikle Ardahan'dan Nabucco Doğalgaz Boru hattının geçmesi sayesinde biyogaz santrallerinde doğalgaz çevirim üniteleri kurularak açığa çıkan gaz bu hatta verilebilir.

Ardahan ovası düz yapısıyla inşaat masraflarını azaltıcı avantajlara sahiptir. Yatırım için müsait alanların kiralandığı bilinmektedir. Buna ek olarak kullanılmayan şahıs arazilerinin maliyetleri diğer şehirlere kıyasla oldukça düşüktür.

İlde köylüler besledikleri hayvanların dışkılarını biriktirerek kışın yakacak olarak kullanmaktadır. Bu şekilde elde edilen ısı enerjisi biyogazın yakılmasıyla elde edilen enerjinin yalnızca %10'udur. Ayrıca bu durum oldukça sağlıksız bir ortam oluşturmaktadır.

Biyogaz yatırımlarına kurucu şirketler bankalarla kredi antlaşmaları yaparak yatırımcılara ödeme kolaylığı sunabilmektedir.

5. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Ülke ekonomisinde karşılaşılan sorunların başında bölgeler arası gelişmişlik farkları gelmektedir. Bölgeler arasındaki farklılıklara neden olan başlıca faktörler arasında hammadde temininde yaşanan zorluklar, işletmelerin sermaye yetersizliği, iklim şartlarının elverişsizliği, yan sanayinin gelişmemiş olması, nitelikli eleman eksikliği, ulaşım ve altyapı yetersizlikleri gelmektedir.

Bölgeler ve iller arasındaki kalkınma farklarının giderilmesi amacıyla kuruluş ve üretim faktörlerindeki aksaklıkların giderilmesine yönelik devlet tarafından çeşitli uygulamalar hayata geçirilmiştir. Ülkemizdeki kamu yatırım stratejisinde özellikle 1980 sonrası dönemde önemli değişiklikler olmuştur. Uygulamaya konulan politikaların etkisi ile kamu sektöründeki imalat sanayi yatırımları büyük ölçüde azalırken ekonomik ve sosyal altyapı sektörlerine odaklanılmıştır. Bu gelişmelere paralel olarak ekonomik ve sosyal yönden geri kalmış bölgelerde özel yatırımların teşvik edilmesine yönelik politikalara ağırlık verilmiştir.

Söz konusu politikaların başında Nisan 2012'de yeniden düzenlenen Yatırımlardaki Devlet Yardımları yer almaktadır. Ardahan ili, yatırım teşvikleri bakımından en fazla desteklenen ve sosyo-ekonomik açıdan en az gelişmiş iller arasında yer alan altıncı bölgede bulunmaktadır. Özel sektör yatırımlarının artması amacıyla bölgedeki tüm sektörler teşvik kapsamına alınmış olup yatırım döneminde; vergi indirimi, yatırım kredisi destekleri ve bedelsiz arazi tahsisi, KDV istinası, gümrük vergisi muafiyeti ve işçi ödemelerine ilişkin destek unsurlarından yararlanılabilmektedir.

Ardahan ili teşvik uygulamasında yatırımcılara sunduğu avantajın yanı sıra yapım çalışmaları devam eden Aktaş ve modernize edilecek Türkgözü sınır kapıları, Kars-Tiflis-Bakü demiryolu hattı, 2013 yılında yapımına başlanacak Ilgar ve Mozaret tünel geçişleri, doğalgazın 2013 yılı içerisinde ilde kullanılabilecek olması gibi avantajları ile orta ve uzun vadede Türkiye'nin özellikle Orta Asya ve Kafkaslarla olan ticaretinde öne çıkacaktır.

İl ağırlıklı olarak tarıma dayalı bir ekonomiye sahiptir. Organize sanayi bölgesi ve küçük sanayi sitesi oluşumlarının hayata geçmesiyle birlikte imalat sanayi alanındaki yatırımlar artmakta ve sanayileşme sürecine geçiş hızlanmaktadır. Bununla birlikte Göle Gıda İhtisas Organize Sanayi Bölgesi'nin yakın dönem içerisinde faaliyete geç-

mesine ilişkin planlamalar yapılmaktadır.

Coğrafi konum itibariyle uzun süren kış mevsimi tarımsal üretimi etkilemektedir. İlin hayvancılığa elverişli olan, kaliteli ve geniş meralara sahip olması, hayvancılığı ön plana çıkarmaktadır. İl özellikle büyükbaş hayvancılık açısından Türkiye'nin en önde gelen bölgelerinden biridir. Zengin bitki örtüsü, geniş meraları ve hayvancılık için uygun iklimi ili hayvancılıkta ili Türkiye'nin önemli bir üretim merkezi haline getirmiştir. El değmemiş doğası ile organik tarım ve organik hayvancılık için önemli fırsatlar barındıran Ardahan, büyükbaş, küçükbaş hayvancılık, arıcılık, kaz yetiştiriciliği vb. alanlarda sağlıklı ve doğal gıda üretimi için yatırımcılara çok geniş imkânlar sunmaktadır.

Bölgenin sahip olduğu coğrafi konumu ve konumunun getirdiği stratejik önemi dolayısıyla tarih boyunca çetin mücadelelere ve bölgenin sık sık el değiştirmesine tanık olmuştur. Bu nedenle İl genelinde ilk akla gelenleri Ardahan Kalesi ve Şeytan Kalesi olan birçok kale ve kule yapısı ve kalıntılar mevcuttur. Bunların yanında İl sınırları içerisinde bulunan Çıldır ve Aktaş gölleri, hem çeşitli kuş ve balıkların yaşam alanı olmaları hem de potansiyel su sporları alanları olmalarıyla turizmde öne çıkan değerlerdir.

Hazırlanan bu çalışma ile ilin kalkınmasında kısa ve uzun vadede beklenen gelişmeler ışığında mevcut durumun ortaya konarak yapılabilecek yatırımların ve potansiyel yatırım alanlarının ortaya konması amaçlanmıştır.

Ardahan'ın doğal kaynakları, sosyal ve ekonomik koşulları ve potansiyel gelişme eksenleri dikkate alınarak 31 yatırım konusu önerilmiştir. Önerilen yatırım konularından 5'i tarım ve hayvancılık, 2'si sanayi ve hizmetler sektöründe olmak üzere 7 faaliyet alanı A Grubu, 8'i tarım ve hayvancılık 16'sı sanayi ve hizmetler sektöründe 24 adet yatırım konusu ise B grubu olarak değerlendirilmiştir. Gerçekleştirilen incelemelerde C Grubu olarak değerlendirilen yatırımlara çalışmada yer verilmemiştir.

A Grubu olarak belirlenen ve değerlendirmeler sonucunda sorunsuz olarak görülen 7 adet yatırım konusu ile B Grubunun en yüksek puanlı 9 adet yatırım alanına ait kuruluş yeri faktörleri detaylı olarak incelenmiştir.

Ardahan ili ve bölgesinin ekonomik ve sosyal koşulları dikkate alınarak yapılan araştırmalar ve değerlendirmeler sonucunda, belirlenen yatırım konuları öneri niteliğinde olup, uygulanabilirlikleri ancak teknik, ekonomik ve mali yapılabilirlik çalışmalarının sonucunda netlik kazanabilir.

6. YARARLANILAN KAYNAKLAR

81 İl Durum Raporu, T.C. Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, Sanayi Genel Müdürlüğü, 2012.

A Theory of Migration, Everett S. Lee, University of Pennsylvania, 1996.

Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü, Resmi İnternet Sitesi, www.dsi.gov.tr.

Gelir İdaresi Başkanlığı veritabanı.

İller Arası Rekabetçilik Endeksi, URAK, 2011.

İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması, Kalkınma Bakanlığı, 2003.

Kalkınma Ajansları Destek Yönetimi Kılavuzu, T.C. Kalkınma Bakanlığı (mülga Devlet Planlama Teşkilatı), 2009.

Kalkınma Ajansları Teşvik Sistemi 16.07.2012 tarihli Eğitimi Sunumu, M. Y. Şahin, T.C. Ekonomi Bakanlığı.

Karayolları Genel Müdürlüğü, Resmi İnternet Sitesi, www.kgm.gov.tr.

Ardahan 2012 İl Koordinasyon Kurulu Toplantıları Sunumları,

Ardahan İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Resmi İnternet Sitesi, ardahankulturturizm.gov.tr.

Ardahan İli Uygun Yatırım Alanları Araştırması, Türkiye Kalkınma Bankası, 2004.

KOSGEB, Resmi İnternet Sitesi, www.kosgeb.gov.tr,

Kuzey Doğa Derneği, İnternet Sitesi, www.kuyucuk.org.

Genel Sayısal Veriler, Ardahan Valiliği, 2012

Rakamlarla Serhat İlleri 2011, T.C. Serhat Kalkınma Ajansı, 2012.

Recent Theories of the Relationship between Education and Development, Francis X. Hezel, SJ, Yayınlanmadı, 1974.

Serhat Bölgesi Sınır Kapıları İnceleme Raporu, T.C. Serhat Kalkınma Ajansı, 2011.

Süt Sanayi Sektörü Mevcut Durum Analiz Raporu, T.C. Serhat Kalkınma Ajansı, 2012.

T.C. Kalkınma Bakanlığı, Resmi İnternet Sitesi, www.kalkinma.gov.tr.

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Resmi İnternet Sitesi, www.kulturturizm.gov.tr.

T.C. Milli Eğitim Bakanlığı, Resmi İnternet Sitesi, www.meb.gov.tr.

Tarım Kredi KooperatifIeri, Resmi İnternet Sitesi, www.tarimkredi.org.tr.

Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu, Resmi İnternet Sitesi, www.tkdk.org.tr.

TBB veritabanı, www.tbb.org.tr.

Ticaret Müşavirlikleri Verileri, T.C. Ekonomi Bakanlığı.

TRA2 Bölgesi Sağlık Altyapısı Raporu, T.C. Serhat Kalkınma Ajansı, 2011.

TRA2 Bölgesinde Çağrı Merkezi Fırsatı Raporu, Serhat Kalkınma Ajansı, 2012.

TRA2 Düzey II Bölgesi 2010-2013 Bölge Planı, T.C. Serhat Kalkınma Ajansı, 2010.

TRA2 İllerini Kapsayan Maden Envanteri Derlemesi, MTA, 2012.

TRA2 Sanayi Bölgeleri Raporu, T.C. Serhat Kalkınma Ajansı.

TRA2'de Göç Olgusu: Sebep ve Sonuçlar Bağlamında Analitik Bir Araştırma, Serhat Kalkınma Ajansı, 2012.

Türk Patent Enstitüsü veritabanı, www.tpe.org.tr.

Türkiye Çevre Durum Raporu, T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, 2011.

Türkiye İstatistik Kurumu, Resmi İnternet Sitesi, www.tuik.gov.tr.

Türkiye İş Kurumu Genel Müdürlüğü veritabanı, www.iskur.gov.tr.

Yeni Yatırım Teşvik Sistemi 1. Yıl Uygulama Sonuçları, T.C. Hazine Müsteşarlığı, Teşvik ve Uygulama Genel Müdürlüğü, 2010.

Ardahan Kafkas Arı Irkı ve Arıcılık Çalıştayı Raporu, T.C. Serhat Kalkınma Ajansı, 2012

Doğu Anadolu Bölgesi Büyükbaş Hayvancılık Çalıştayı Raporu, T.C. Serhat Kalkınma Ajansı, 2011

7. EKLER

7.1. Ek-1: Tablolar

Tablo 7.1 URAK, Genel Endeks Sıralamaları

İL	2009-2010	2008-2009	2007-2008	İL	2009-2010	2008-2009	2007-2008
İstanbul	1	1	1	Bartın	42	44	51
Ankara	2	2	2	Sinop	43	41	40
İzmir	3	3	3	Bolu	44	43	44
Bursa	4	4	4	Kütahya	45	42	43
Kocaeli	5	5	5	Bilecik	46	45	48
Eskişehir	6	6	6	Tokat	47	54	42
Tekirdağ	7	8	8	Afyonkarahisar	48	52	52
Antalya	8	7	11	Erzincan	49	53	45
Adana	9	9	7	Amasya	50	47	50
Gaziantep	10	11	10	Giresun	51	49	53
Hatay	11	10	12	Karaman	52	46	47
Kayseri	12	13	9	Artvin	53	57	54
Zonguldak	13	20	29	Ordu	54	58	55
Mersin	14	15	16	Kırşehir	55	60	60
Trabzon	15	14	14	Osmaniye	56	48	49
Samsun	16	16	15	Van	57	55	57
Konya	17	12	13	Niğde	58	51	66
Isparta	18	22	24	Batman	59	56	56
Muğla	19	17	17	Mardin	60	62	64
Aydın	20	18	18	Düzce	61	61	58
Denizli	21	19	19	Kastamonu	62	66	62
Manisa	22	29	23	Kilis	63	59	59
Balıkesir	23	21	25	Adıyaman	64	64	63
Edirne	24	25	26	Çorum	65	65	67
Erzurum	25	27	28	Aksaray	66	68	65
Sakarya	26	24	22	Çankırı	67	63	61
Elâzığ	27	39	34	Kars	68	67	68
Malatya	28	28	30	Yozgat	69	71	71
Yalova	29	23	21	Muş	70	73	70
Sivas	30	26	20	Bingöl	71	75	72
Kırklareli	31	30	31	Iğdır	72	69	75
Diyarbakır	32	36	39	Bitlis	73	72	73
Çanakkale	33	31	35	Tunceli	74	77	78
Kahramanmaraş	34	35	33	Bayburt	75	76	76
Rize	35	38	27	Siirt	76	74	69
Kırıkkale	36	34	38	Gümüşhane	77	80	74
Nevşehir	37	32	32	Ardahan	78	79	79
Karabük	38	33	37	Ağrı	79	70	77
Şanlıurfa	39	40	41	Şırnak	80	78	81
Uşak	40	37	36	Hakkâri	81	81	80
Burdur	41	50	46				

Tablo 7.2 URAK, Beşeri Sermaye ve Yasam Kalitesi Alt Endeksi Sıralamaları

İL	2009-2010	2008-2009	2007-2008	İL	2009-2010	2008-2007	2008-2008
Ankara	1	1	1	Erzincan	42	45	43
İstanbul	2	2	2	Karaman	43	41	42
Eskişehir	3	3	3	Nevşehir	44	44	56
İzmir	4	4	4	Kastamonu	45	59	59
Isparta	5	6	6	Bayburt	46	52	50
Antalya	6	5	5	Giresun	47	43	44
Trabzon	7	7	7	Ordu	48	50	49
Edirne	8	11	9	Çorum	49	47	46
Kırıkkale	9	8	10	Gümüşhane	50	64	61
Erzurum	10	16	15	Amasya	51	46	41
Elâzığ	11	9	8	Tunceli	52	54	64
Bursa	12	10	11	Tokat	53	48	48
Kocaeli	13	14	20	Hatay	54	51	51
Muğla	14	15	12	Afyonkarahisar	55	49	47
Konya	15	19	14	Kahramanmaraş	56	63	63
Bolu	16	12	16	Çankırı	57	60	62
Karabük	17	20	21	Bilecik	58	58	60
Adana	18	13	13	Kilis	59	61	57
Kayseri	19	18	17	Bartın	60	53	55
Aydın	20	17	22	Düzce	61	57	53
Denizli	21	22	19	Niğde	62	55	52
Mersin	22	23	23	Aksaray	63	56	54
Sivas	23	24	24	Diyarbakır	64	62	65
Samsun	24	21	18	Yozgat	65	72	70
Yalova	25	28	25	Osmaniye	66	65	58
Zonguldak	26	25	27	Van	67	69	67
Çanakkale	27	29	30	Adıyaman	68	66	66
Kırşehir	28	30	35	Batman	69	67	68
Sakarya	29	31	26	Bingöl	70	71	71
Balıkesir	30	27	28	Kars	71	75	73
Malatya	31	26	32	Bitlis	72	73	75
Uşak	32	32	29	Iğdır	73	70	72
Burdur	33	33	33	Şanlıurfa	74	68	69
Kırklareli	34	40	36	Siirt	75	74	74
Tekirdağ	35	39	34	Ardahan	76	80	77
Gaziantep	36	34	40	Hakkâri	77	79	81
Kütahya	37	36	39	Muş	78	78	79
Sinop	38	38	37	Ağrı	79	76	78
Artvin	39	42	45	Mardin	80	77	76
Manisa	40	35	31	Şırnak	81	81	80
Rize	41	37	38				

Tablo 7.3 URAK, Markalaşma Becerisi ve Yenilikçilik Alt Endeksi Sıralamaları

İL	2009-2010	2008-2009	2007-2008	İL	2009-2010	2008-2009	2007-2008
İstanbul	1	1	1	Giresun	42	45	36
Ankara	2	2	2	Isparta	43	38	41
Bursa	3	3	3	Elâzığ	44	52	53
Kayseri	4	5	4	Karabük	45	50	51
Gaziantep	5	8	7	Düzce	46	42	47
İzmir	6	9	6	Erzurum	47	41	39
Manisa	7	15	9	Amasya	48	53	52
Denizli	8	7	8	Malatya	49	44	43
Eskişehir	9	10	16	Mardin	50	47	46
Antalya	10	11	18	Şanlıurfa	51	46	45
Trabzon	11	12	10	Kastamonu	52	32	48
Sivas	12	13	12	Kırşehir	53	48	49
Diyarbakır	13	55	56	Çankırı	54	51	50
Kocaeli	14	4	13	Kırklareli	55	49	37
Konya	15	6	5	Siirt	56	54	54
Adana	16	14	14	Nevşehir	57	56	60
Sakarya	17	16	15	Yalova	58	59	55
Hatay	18	17	17	Aksaray	59	57	57
Balıkesir	19	18	19	Kırıkkale	60	58	62
Tekirdağ	20	21	25	Bartın	61	60	59
Kahramanmaraş	21	25	24	Osmaniye	62	63	64
Mersin	22	20	21	Sinop	63	64	63
Samsun	23	19	26	Adıyaman	64	67	68
Kütahya	24	22	22	Iğdır	65	71	72
Zonguldak	25	28	27	Batman	66	65	66
Ordu	26	23	20	Van	67	61	58
Aydın	27	24	23	Yozgat	68	68	67
Karaman	28	26	29	Erzincan	69	66	69
Rize	29	27	11	Gümüşhane	70	62	61
Bolu	30	30	32	Muş	71	69	65
Muğla	31	33	33	Kars	72	70	71
Afyonkarahisar	32	31	28	Artvin	73	72	75
Şırnak	33	78	78	Kilis	74	73	70
Çorum	34	34	31	Ağrı	75	75	74
Çanakkale	35	35	35	Bingöl	76	74	73
Burdur	36	29	34	Bayburt	77	80	79
Edirne	37	37	40	Ardahan	78	81	81
Uşak	38	43	44	Bitlis	79	76	76
Niğde	39	36	30	Hakkâri	80	79	80
Tokat	40	40	42	Tunceli	81	77	77
Bilecik	41	39	38				

Tablo 7.4 URAK, Ticaret Becerisi ve Üretim Potansiyeli Alt Endeksi Sıralamaları

İL	2009-2010	2008-2009	2007-2008	İL	2009-2010	2008-2009	2007-2008
İstanbul	1	1	1	Aydın	42	38	28
Ankara	2	2	2	Muğla	43	32	47
İzmir	3	3	3	Edirne	44	48	50
Kocaeli	4	4	4	Trabzon	45	46	37
Bursa	5	5	5	Iğdır	46	18	56
Hatay	6	6	8	Sivas	47	14	44
Şanlıurfa	7	26	20	Kırıkkale	48	47	52
Gaziantep	8	9	6	Karaman	49	43	43
Mersin	9	10	22	Sinop	50	55	42
Tekirdağ	10	11	11	Tokat	51	41	39
Zonguldak	11	34	19	Yalova	52	19	23
Antalya	12	8	16	Kilis	53	35	38
Konya	13	7	7	Artvin	54	58	53
Kayseri	14	28	14	Karabük	55	31	21
Samsun	15	25	18	Nevşehir	56	39	12
Adana	16	12	9	Uşak	57	50	31
Aksaray	17	56	27	Isparta	58	54	49
Kahramanmaraş	18	23	10	Kırşehir	59	75	73
Manisa	19	22	33	Elâzığ	60	72	60
Afyonkarahisar	20	49	45	Adıyaman	61	61	61
Kırklareli	21	45	34	Burdur	62	78	71
Malatya	22	36	40	Bingöl	63	79	76
Mardin	23	37	46	Bolu	64	68	69
Ordu	24	53	24	Muş	65	69	59
Çanakkale	25	20	29	Osmaniye	66	63	68
Batman	26	42	26	Yozgat	67	74	70
Balıkesir	27	30	41	Bilecik	68	73	75
Denizli	28	17	15	Düzce	69	67	66
Diyarbakır	29	16	13	Kütahya	70	62	65
Van	30	21	32	Kastamonu	71	66	64
Hakkâri	31	51	48	Bitlis	72	60	72
Bartın	32	52	30	Niğde	73	64	78
Erzurum	33	44	35	Tunceli	74	80	81
Çorum	34	33	51	Amasya	75	71	77
Ağrı	35	15	57	Bayburt	76	76	80
Şırnak	36	13	58	Erzincan	77	77	67
Eskişehir	37	27	36	Siirt	78	59	74
Sakarya	38	24	17	Gümüşhane	79	81	62
Ardahan	39	29	55	Kars	80	70	79
Giresun	40	40	54	Çankırı	81	65	63
Rize	41	57	25				

Tablo 7.5 URAK, Erişilebilirlik Alt Endeksi Sıralamaları; 2008-

İL	2009-2010	2008-2009	2007-2008	İL	2009-2010	2008-2009	2007-2008
İstanbul	1	1	1	Osmaniye	42	38	37
İzmir	2	2	2	Erzincan	43	37	42
Tekirdağ	3	3	4	Bartın	44	47	58
Ankara	4	4	3	Niğde	45	43	66
Hatay	5	5	5	Sivas	46	44	20
Kocaeli	6	7	7	Sinop	47	46	46
Adana	7	6	6	Tokat	48	65	45
Bursa	8	8	8	Karabük	49	48	47
Zonguldak	9	15	29	Bolu	50	49	48
Samsun	10	9	9	Kırıkkale	51	52	52
Mersin	11	10	10	Düzce	52	50	49
Gaziantep	12	12	12	Kars	53	51	50
Eskişehir	13	11	11	Mardin	54	53	57
Muğla	14	13	13	Batman	55	54	51
Aydın	15	14	14	Adıyaman	56	55	53
Antalya	16	16	15	Afyonkarahisar	57	58	61
Kayseri	17	17	16	Van	58	56	55
Balıkesir	18	18	19	Çankırı	59	57	56
Isparta	19	31	31	Muş	60	59	59
Trabzon	20	19	18	Artvin	61	60	63
Sakarya	21	21	22	Giresun	62	61	62
Yalova	22	20	17	Karaman	63	62	60
Elâzığ	23	42	40	Kastamonu	64	64	65
Konya	24	22	21	Kırşehir	65	63	64
Malatya	25	23	23	Yozgat	66	66	68
Edirne	26	24	26	Ordu	67	67	67
Erzurum	27	25	24	Kilis	68	68	69
Kırklareli	28	27	25	Bitlis	69	69	70
Nevşehir	29	26	27	Siirt	70	71	54
Bilecik	30	28	30	Bingöl	71	70	71
Kahramanmaraş	31	30	28	Çorum	72	74	75
Manisa	32	29	32	Aksaray	73	73	73
Diyarbakır	33	32	34	Iğdır	74	76	77
Burdur	34	45	44	Tunceli	75	75	74
Rize	35	33	33	Bayburt	76	77	76
Denizli	36	34	35	Gümüşhane	77	78	78
Şanlıurfa	37	35	36	Ardahan	78	79	79
Amasya	38	41	43	Şırnak	79	80	80
Çanakkale	39	39	39	Ağrı	80	72	72
Uşak	40	40	41	Hakkâri	81	81	81
Kütahya	41	36	38				

Tablo 7.6 Yıllara göre illerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Endeksi'ne göre sıralaması

İL	2011 Sıra	2003 Sıra	2003 Endeks	1996 Sıra	1996 Endeks	İL	2011 Sıra	2003 Sıra	2003 Endeks	1996	1996 Endeks
İstanbul	1	1	4,808	1	4,879	Malatya	42	41	-0,226	38	-0,180
Ankara	2	2	3,315	2	3,324	Afyon	43	44	-0,272	41	-0,228
İzmir	3	3	2,524	3	2,708	Artvin	44	43	-0,260	46	-0,362
Kocaeli	4	4	1,943	5	1,562	Erzincan	45	58	-0,493	47	-0,369
Antalya	5	11	0,915	7	0,979	Hatay	46	29	0,196	26	0,190
Bursa	6	5	1,679	4	1,746	Kastamonu	47	51	-0,376	43	-0,332
Eskişehir	7	6	1,104	6	1,010	Bartın	48	55	-0,416	51	-0,472
Muğla	8	13	0,712	11	0,626	Sivas	49	53	-0,406	48	-0,408
Tekirdağ	9	7	1,059	8	0,912	Çorum	50	46	-0,328	44	-0,338
Denizli	10	12	0,716	16	0,501	Sinop	51	57	-0,485	54	-0,513
Bolu	11	14	0,609	28	0,147	Giresun	52	50	-0,367	45	-0,342
Edirne	12	16	0,562	18	0,408	Osmaniye	53	47	-0,333	-	-
Yalova	13	9	0,935	-	-	Çankırı	54	59	-0,519	53	-0,507
Çanakkale	14	24	0,369	20	0,352	Aksaray	55	56	-0,452	49	-0,449
Kırklareli	15	11	0,863	14	0,554	Niğde	56	49	-0,356	42	-0,280
Adana	16	8	0,949	9	0,825	Tokat	57	61	-0,590	52	-0,481
Kayseri	17	19	0,477	15	0,531	Tunceli	58	52	-0,400	60	-0,695
Sakarya	18	23	0,404	27	0,155	Erzurum	59	60	-0,533	56	-0,551
Aydın	19	22	0,420	12	0,572	Kahramanmaraş	60	48	-0,350	50	-0,451
Konya	20	26	0,253	24	0,220	Ordu	61	62	-0,645	55	-0,536
Isparta	21	28	0,212	21	0,337	Gümüşhane	62	71	-0,925	63	-0,783
Balıkesir	22	15	0,565	13	0,567	Kilis	63	54	-0,412	-	-
Manisa	23	25	0,342	22	0,308	Bayburt	64	66	-0,802	64	-0,799
Mersin	24	17	0,519	10	0,692	Yozgat	65	64	-0,717	58	-0,639
Uşak	25	30	0,169	23	0,250	Adıyaman	66	65	-0,776	61	-0,753
Burdur	26	31	0,144	29	0,145	Diyarbakır	67	63	-0,670	57	-0,614
Bilecik	27	18	0,504	17	0,475	Kars	68	67	-0,819	62	-0,755
Karabük	28	27	0,213	-	-	Iğdır	69	69	-0,891	69	-0,980
Zonguldak	29	21	0,449	19	0,362	Batman	70	70	-0,905	65	-0,869
Gaziantep	30	20	0,462	25	0,200	Ardahan	71	74	-1,073	72	-1,058
Trabzon	31	38	-0,186	34	-0,035	Bingöl	72	76	-1,125	73	-1,061
Karaman	32	35	-0,099	40	-0,225	Şanlıurfa	73	68	-0,832	59	-0,658
Samsun	33	32	0,088	35	-0,042	Mardin	74	72	-0,989	66	-0,916
Rize	34	37	-0,178	37	-0,122	Van	75	75	-1,093	67	-0,955
Düzce	35	45	-0,280	-	-	Bitlis	76	79	-1,157	71	-1,057
Nevşehir	36	34	-0,075	32	0,006	Siirt	77	73	-1,006	68	-0,971
Amasya	37	39	-0,186	39	-0,194	Şırnak	78	78	-1,140	75	-1,225
Kütahya	38	40	-0,207	31	0,093	Ağrı	79	80	-1,281	74	-1,135
Elazığ	39	36	-0,101	33	-0,025	Hakkâri	80	77	-1,140	70	-1,054
Kırşehir	40	42	-0,229	36	-0,117	Muş	81	81	-1,440	76	-1,245
Kırıkkale	41	33	0,059	30	0,141						

Tablo 7.7 SEGE 1996, 2003, 2011 çalışmalarında kullanılan değişkenler

1996	2003	2011
Demografik Göstergeler		
Toplam Nüfus	Toplam Nüfus	Nüfus Yoğunluğu
Şehirleşme Oranı	Şehirleşme Oranı	Yaşa Özel Doğurganlık Oranı (15-49 Yaş)
Yıllık Ortalama Nüfus Artışı	Yıllık Ortalama Nüfus Artışı	Genç Bağımlı Nüfus Oranı (0-14 Yaş)
Nüfus Yoğunluğu	Nüfus Yoğunluğu	Net Göç Hızı
Yıllık Net Göç Oranı	Doğurganlık Hızı	Şehirleşme Oranı
Doğurganlık Oranı	Ortalama Hanehalkı Büyüklüğü	
Ortalama Hanehalkı Büyüklüğü		
İstihdam Göstergeleri		
Tarım İşkolunda Çalışanların Toplam İstihdama Oranı	Tarım İşkolunda Çalışanların Toplam İstihdama Oranı	İşsizlik Oranı
Sanayi İşkolunda Çalışanların Toplam İstihdama Oranı	Sanayi İşkolunda Çalışanların Toplam İstihdama Oranı	İşgücüne Katılma Oranı
Ticaret İşkolunda Çalışanların Toplam İstihdama Oranı	Ticaret İşkolunda Çalışanların Toplam İstihdama Oranı	Çalışma Çağındaki Nüfusun (15-64 Yaş Arası) Toplam Nüfus İçerisindeki Oranı
Mali Kurumlar İşkolunda Çalışanların Toplam İstihdama Oranı	Mali Kurumlar İşkolunda Çalışanların Toplam İstihdama Oranı	İmalat Sanayi İstihdamının Sigortalı İstihdam İçindeki Oranı
Ücretli Çalışanların Toplam İstihdama Oranı	Ücretli Çalışanların Toplam İstihdama Oranı	Sosyal Güvenlik Kapsamındaki Aktif Çalışanların Toplam Nüfusa Oranı
Ücretli Çalışan Kadınların Toplam İstihdama Oranı	Ücretli Çalışan Kadınların Toplam İstihdama Oranı	Ortalama Günlük Kazanç
İşverenlerin Toplam İstihdama Oranı	İşverenlerin Toplam İstihdama Oranı	Ortalama Günlük Kazanç-Kadın
		İstihdam Oranı
Eğitim Göstergeleri		
Okur-Yazar Nüfus Oranı	Okur-Yazar Nüfus Oranı	Okur-Yazar Nüfus Oranı
Okur-Yazar Kadın Nüfusun Toplam Kadın Nüfusuna Oranı	Okur-Yazar Kadın Nüfusun Toplam Kadın Nüfusuna Oranı	Okur-Yazar Kadın Nüfusun Toplam Kadın Nüfusuna Oranı
Üniversite Bitirenlerin Okul Bitirenlere Oranı	Üniversite Bitirenlerin 22+ Yaş Nüfusa Oranı	Genel Ortaöğretim Net Okullaşma Oranı
İlkokullar Okullaşma Oranı	İlkokullar Okullaşma Oranı	Mesleki Ve Teknik Liseler Okullaşma Oranı
Ortaokullar Okullaşma Oranı	Liseler Okullaşma Oranı	İlin Ygs Ortalama Başarı Puanı
Liseler Okullaşma Oranı	Mesleki Ve Teknik Liseler Okullaşma Oranı	Yüksek Okul Veya Fakülte Mezunu Nüfusun 22+ Yaş Nüfusa Oranı
Sağlık Göstergeleri		
Bebek Ölüm Oranı	Bebek Ölüm Oranı	Yüzbin Kişiye Düşen Hastane Yatak Sayısı
Onbin Kişiye Düşen Hekim Sayısı	Onbin Kişiye Düşen Hekim Sayısı	Onbin Kişiye Düşen Hekim Sayısı
Onbin Kişiye Düşen Diş Hekimi Sayısı	Onbin Kişiye Düşen Diş Hekimi Sayısı	Onbin Kişiye Düşen Diş Hekimi Sayısı
Onbin Kişiye Düşen Eczane Sayısı	Onbin Kişiye Düşen Eczane Sayısı	Onbin Kişiye Düşen Eczane Sayısı
Onbin Kişiye Düşen Hastane Yatağı Sayısı	Onbin Kişiye Düşen Hastane Yatağı Sayısı	Yeşil Kart Sahibi Nüfusun İl Nüfusuna Oranı
Mali Kapasite Göstergeleri		
Organize Sanayi Bölgesi Parsel Sayısı	Organize Sanayi Bölgesi Parsel Sayısı	İldeki Banka Kredilerinin Türkiye İçindeki Payı
İmalat Sanayi İşyeri Sayısı	Küçük Sanayi Siteleri İşyeri Sayısı	İldeki Tasarruf Mevduatının Türkiye İçindeki Payı
İmalat Sanayi Yıllık Çalışanlar Ortalama Sayısı	İmalat Sanayii İşyeri Sayısı	Kişi Başına Düşen Banka Mevduatı Tutarı
İmalat Sanayi Kurulu Güç Kapasite Miktarı	İmalat Sanayi Yıllık Çalışanlar Ortalama Sayısı	Bin Kişiye Düşen İnternet Bankacılığında Aktif Bireysel Müşteri Sayısı
Fert Başına İmalat Sanayi Elektrik Tüketimi	İmalat Sanayi Kurulu Güç Kapasite Miktarı	Bin Kişiye Düşen İnternet Bankacılığında Aktif Kurumsal Müşteri Sayısı
Fert Başına İmalat Sanayi Katma Değeri	Fert Başına İmalat Sanayi Elektrik Tüketimi	Kişi Başına Düşen Bütçe Gelirleri
	Fert Başına İmalat Sanayi Katma Değeri	İl Vergi Gelirinin Türkiye İçindeki Payı

1996	2003	2011
Erişilebilirlik Göstergeleri		
Kırsal Nüfus Başına Tarımsal Üretim Değeri	Kırsal Nüfus Başına Tarımsal Üretim Değeri	Kırsal Kesim Asfalt-Beton Köy Yolu Oranı
Tarımsal Üretim Değerinin Türkiye İçindeki Payı	Tarımsal Üretim Değerinin Türkiye İçindeki Payı	İlin En Yakın Havaalanına Uzaklığı
		Hane Başına Genişbant Abone Sayısı
Daire Sayısı	Daire Sayısı	Kişi Başına Düşen Gsm Abone Sayısı
Şehirsel Nüfus Başına Konut Alanı	Borulu Su Tesisatı Bulunan Daire Oranı	İlin Otoyol Ve Devlet Yollarına Göre Yük-Km Değerleri
		Toplam Demiryolu Hattının Yüzölçüme Oranı
Rekabetçi Ve Yenilikçi Kapasite Göstergeleri		
Gayrisafi Yurt İçi Hasıla İçindeki Payı	Gayrisafi Yurt İçi Hasıla İçindeki Payı	İl İhracatının Türkiye İçindeki Payı
Fert Başına Gayri Safi Yurt İçi Hasıla	Fert Başına Gayri Safi Yurt İçi Hasıla	Kişi Başına Düşen İhracat Tutarı
Banka Şube Sayısı	Banka Şube Sayısı	İmalat Sanayi İşyerlerinin Türkiye İçindeki Payı
Fert Başına Banka Mevduatı	Fert Başına Banka Mevduatı	İmalat Sanayi Kayıtlı İşyeri Oranı
Toplam Banka Mevduatı İçindeki Payı	Toplam Banka Mevduatı İçindeki Payı	Kişi Başı İmalat Sanayi Elektrik Tüketimi
Toplam Banka Kredileri İçindeki Payı	Toplam Banka Kredileri İçindeki Payı	Organize Sanayi Bölgesinde Üretim Yapılan Parsellerin Türkiye İçindeki Payı
Kırsal Nüfus Başına Tarımsal Kredi Miktarı	Kırsal Nüfus Başına Tarımsal Kredi Miktarı	Küşüç Sanayi Sitesi İşyeri Sayısının Türkiye İçindeki Payı
Fert Başına Sınai, Ticari Ve Turizm Kredileri Miktarı	Fert Başına Sınai, Ticari Ve Turizm Kredileri Miktarı	Yeni Kurulan Şirketlerin Toplam Sermayesinin Türkiye İçindeki Payı
Fert Başına Belediye Giderleri	Fert Başına Belediye Giderleri	On Bin Kişiye Düşen Yabancı Sermayeli Şirket Sayısı
Fert Başına Genel Bütçe Gelirleri	Fert Başına Genel Bütçe Gelirleri	Yüz Bin Kişiye Düşen Marka Başvuru Sayısı
Fert Başına Gelir Ve Kurumlar Vergisi Miktarı	Fert Başına Gelir Ve Kurumlar Vergisi Miktarı	Yüz Bin Kişiye Düşen Patent Başvuru Sayısı
Fert Başına Kamu Yatırımları Miktarı	Fert Başına Kamu Yatırımları Miktarı	Yüksek Lisans Ve Doktora Sahibi Nüfusun 30+ Yaş Nüfusa Oranı
Fert Başına Teşvik Belgeli Yatırım Tutarı	Fert Başına Teşvik Belgeli Yatırım Tutarı	Kırsal Nüfus Başına Düşen Tarımsal Üretim Değeri
Fert Başına İhracat Miktarı	Fert Başına İhracat Miktarı	Turizm Yatırım-İşletme Ve Belediye Belgeli Yatak Sayısının Türkiye İçindeki Payı
Fert Başına İthalat Miktarı	Fert Başına İthalat Miktarı	Teşvik Belgeli Yatırım Tutarının Türkiye İçerisindeki Payı
Yaşam Kalitesi Göstergeleri		
Kırsal Yerleşmelerde Asfalt Yol Oranı	Kırsal Yerleşmelerde Asfalt Yol Oranı	Bin Kişiye Düşen Avm Brüt Kiralanabilir Alan Oranı
Yeterli İçmesuyu Götürülen Nüfus Oranı	Yeterli İçmesuyu Götürülen Nüfus Oranı	Kanalizasyon Şebekesi İle Hizmet Verilen Belediye Nüfusunun Toplam Belediye Nüfusuna Oranı
Tck Asfalt Yol Oranı	Devlet Ve İl Yolları Asfalt Yol Oranı	Kişi Başı Mesken Elektrik Yüketimi
		On Bin Kişiye Düşen Otomobil Sayısı
Onbin Kişiye Düşen Otomobil Sayısı	Onbin Kişiye Düşen Özel Otomobil Sayısı	Kükürtdioksit (So2) Ortalama Değeri
Onbin Kişiye Düşen Motorlu Kara Taşıtları Sayısı	Onbin Kişiye Düşen Motorlu Kara Taşıtları Sayısı	Partüküler Madde (Duman) Ortalama Değeri
Fert Başına Elektrik Tüketim Miktarı	Fert Başına Elektrik Tüketim Miktarı	Sosyal Güvenlik Kapsamı Dışında Kalan Nüfusun Toplam Nüfusa Oranı
Fert Başına Telefon Kontör Değeri	Fert Başına Telefon Kontör Değeri	Yüz Bin Kişiye Düşen Ceza İnfaz Kurumuna Giren Hükümlü Sayısı
Onbin Kişiye Düşen Faks Sayısı	Yeşil Karta Sahip Nüfus Oranı	Yüz Bin Kişiye Düşen İntihar Vakası Sayısı

Tablo 7.8 Yıllara ve bölgelere göre okur-yazarlık durumu, okuma yazma bilmeyenlerin oranları

Bölge	Yıl	Okuma yazma bilmeyen	Okuma yazma bilen	Durumu bilinmeyen	Okuma yazma bilmeyen oranı	Durumu bilinmeyen oranı	Toplam	Okuma yazma bilmeyen oranı (Erkek)	Okuma yazma bilmeyen oranı (Kadın)
Türkiye	2008	4.863.414	43.806.774	3.966.417	9,24%	7,54%	52.636.605	3,69%	14,75%
Türkiye	2009	4.645.638	45.942.369	2.962.823	8,68%	5,53%	53.550.830	3,40%	13,92%
Türkiye	2010	3.812.092	48.128.011	2.731.288	6,97%	5,00%	54.671.391	2,56%	11,37%
Türkiye	2011	3.163.396	50.508.897	1.946.146	5,69%	3,50%	55.618.439	1,99%	9,37%
TRA2	2008	131.935	477.833	119.944	18,08%	16,44%	729.712	7,81%	29,41%
TRA2	2009	127.535	509.843	87.611	17,59%	12,08%	724.989	7,48%	28,67%
TRA2	2010	98.936	548.506	77.294	13,65%	10,67%	724.736	5,21%	22,63%
TRA2	2011	87.917	611.599	50.874	11,72%	6,78%	750.390	4,02%	20,30%
Ağrı	2008	66.651	182.585	63.334	21,32%	20,26%	312.570	9,94%	33,78%
Ağrı	2009	65.393	203.399	47.610	20,67%	15,05%	316.402	9,28%	33,26%
Ağrı	2010	49.717	228.614	42.374	15,50%	13,21%	320.705	6,12%	25,64%
Ağrı	2011	44.182	261.209	28.862	13,22%	8,63%	334.253	4,59%	23,00%
Kars	2008	30.268	152.888	31.296	14,11%	14,59%	214.452	5,03%	24,32%
Kars	2009	29.005	159.023	21.457	13,85%	10,24%	209.485	4,95%	23,61%
Kars	2010	23.132	163.591	18.854	11,25%	9,17%	205.577	3,94%	18,96%
Kars	2011	20.910	177.709	11.969	9,93%	5,68%	210.588	3,25%	17,29%
Iğdır	2008	24.254	79.910	16.524	20,10%	13,69%	120.688	9,09%	32,00%
Iğdır	2009	23.153	84.628	12.125	19,31%	10,11%	119.906	8,77%	30,59%
Iğdır	2010	17.637	92.418	10.829	14,59%	8,96%	120.884	5,61%	23,99%
Iğdır	2011	15.385	103.419	6.464	12,28%	5,16%	125.268	4,30%	20,92%
Ardahan	2008	10.762	62.450	8.790	13,12%	10,72%	82.002	5,16%	21,99%
Ardahan	2009	9.984	62.793	6.419	12,61%	8,11%	79.196	5,00%	20,88%
Ardahan	2010	8.450	63.883	5.237	10,89%	6,75%	77.570	4,17%	17,96%
Ardahan	2011	7.440	69.262	3.579	9,27%	4,46%	80.281	3,19%	16,11%

7.2. Ek-2: Kısaltmalar

ADNKS	:	Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi
AKAKP	:	Ardahan Kars Artvin Kalkınma Projesi
ÇED	:	Çevresel Etki Değerlendirmesi
DAP	:	Doğu Anadolu Kalkınma İdaresi Başkanlığı
DPT	:	T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı
DSİ	:	Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü
EDAM	:	Ekonomi ve Dış Politikalar Araştırma Merkezi
ENH	:	Enerji Nakil Hattı
GSKD	:	Gayrisafi Katma Değer
HES	:	Hidroelektrik Santral
IPA	:	Avrupa Birliği Katılım Öncesi Yardım Aracı Kırsal Kalkınma Programı
İMKB	:	İstanbul Menkul Kıymetler Borsası
İŞKUR	:	Türkiye İş Kurumu Genel Müdürlüğü
KDV	:	Katma Değer Vergisi
KKYDP	:	Kırsal Kalkınma Yatırımlarının Desteklenmesi Programı
KOBİ	:	Küçük ve Orta Büyüklükte İşletmeler
KOSGEB	:	Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeleri Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığı
KSS	:	Küçük Sanayi Sitesi
KYK	:	Kredi ve Yurtlar Kurumu
MTA	:	Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü
OSB	:	Organize Sanayi Bölgesi
SEGE	:	İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Endeksi
SERKA	:	T.C. Serhat Kalkınma Ajansı
TBB	:	Türkiye Bankalar Birliği
TDİOSB	:	Tarıma Dayalı İhtisas Organize Sanayi Bölgesi
TKB	:	Türkiye Kalkınma Bankası
TKDK	:	Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu
TOKİ	:	Toplu Konut İdaresi Başkanlığı
TR	:	Türkiye Cumhuriyeti
TRA	:	Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi illerini kapsayan düzey I bölgesi
TRA2	:	Ağrı, Kars, Iğdır ve Ardahan illerini kapsayan düzey II bölgesi
TÜİK	:	T.C. Başbakanlık Türkiye İstatistik Kurumu
URAK	:	Uluslararası Rekabet Araştırma Kurumu Derneği

7.3. Ek-3: Tanımlar

2. Basamak Sağlık Hizmetleri	:	Hastalıkların teşhis ve yatırılarak tedavisi için düzenlenen hizmetlerdir. Hastaneler ve yataklı tedavi merkezleri ikinci basamak sağlık hizmetleri veren kuruluşlardır
3. Basamak Sağlık Hizmetleri	:	Özel dal ve eğitim ve araştırma hastaneleri tarafından yürütülen sağlık hizmetleridir.
Ajans	:	T.C. Serhat Kalkınma Ajansı
B Grubu Hastane	:	Ruhsatlandırılmış yatak kapasitesi otuz ila elli arasında olan, en az dört farklı dâhili ve dört farklı cerrahi uzmanlık dalında tam gün kadrolu uzman tabip çalıştırmak suretiyle sağlık hizmeti veren; birinci fıkrada belirlenen asgari standartlara ilave olarak günün gelişmiş tıp teknolojisine uygun olan bir veya birden fazla teşhis ve tedavi birimini ve radyoloji, biyokimya, patoloji ve mikrobiyoloji laboratuvarlarını bünyesinde bulunduran genel hastanelerdir.
Bölge	:	Ağrı, Kars, Iğdır ve Ardahan illerini kapsayan TRA2 Düzey II Bölgesi'dir.
Genç bağımlılık oranı	:	Bir bölgede ikamet eden 0-14 yaş arası nüfusun toplam çalışabilir nüfus olan 15-64 yaş arası nüfusa oranı
Göç	:	Ekonomik, toplumsal, siyasi sebeplerle bireylerin veya toplulukların bir ülkeden başka bir ülkeye, bir yerleşim yerinden başka bir yerleşim yerine gitme işi, taşınma
İstihdam Edilenler	:	Aşağıda yer alan işbaşında olanlar ve işbaşında olmayanlar grubuna dâhil olan kurumsal olmayan çalışma çağındaki nüfus, istihdam edilen nüfustur. İşbaşında olanlar: Ücretli, maaşlı, yevmiyeli, kendi hesabına, işveren ya da ücretsiz aile işçisi olarak referans dönemi içinde en az bir saat bir iktisadi faaliyette bulunan kişilerdir. İşbaşında olmayanlar: İşi ile bağlantısı devam ettiği halde, referans haftası içinde çeşitli nedenlerle işinin başında olmayan kendi hesabına ve işverenler istihdamda kabul edilmektedir. Ücretli ve maaşlı çalışan ve çeşitli nedenlerle referans döneminde işlerinin başında bulunmayan fertler; ancak 3 ay içinde işlerinin başına geri döneceklerse veya işten uzak kaldıkları süre zarfında maaş veya ücretlerinin en az % 50 ve daha fazlasını almaya devam ediyorlarsa istihdamda kabul edilmektedir. Referans haftası içinde "1 saat" bile çalışmamış olan ücretsiz aile işçileri ve yevmiyeliler istihdamda kabul edilmemektedir. Mesleki bilgi ve görgülerini artırmak amacıyla belirli bir menfaat (ayni yada nakdi gelir, sosyal güvence, cep harçlığı, bahşiş vb.) karşılığında çalışan çıraklar ve stajyer öğrenciler de istihdam halinde olanlar kapsamına dahil edilmektedirler.
İşgücü	:	İstihdam edilenler ile işsizlerin oluşturduğu tüm nüfusu kapsar.
İşgücüne dâhil olmayan Nüfus	:	İşsiz veya istihdamda bulunmayan kurumsal olmayan çalışma çağındaki nüfustur.

İşgücüne Katılma Oranı (%)	:	İstihdamın, kurumsal olmayan çalışma çağındaki nüfus içindeki oranıdır
İşsiz	:	Referans dönemi içinde istihdam halinde olmayan (kâr karşılığı, yevmiyeli, ücretli ya da ücretsiz olarak hiç bir işte çalışmamış ve böyle bir iş ile bağlantısı da olmayan) kişilerden iş aramak için son üç ay içinde iş arama kanallarından en az birini kullanmış ve 2 hafta içinde işbaşı yapabilecek durumda olan tüm kişiler işsiz nüfusa dâhildirler.
İşsizlik oranı (%)	:	İşsiz nüfusun işgücü içindeki oranıdır.
Okullaşma oranı	:	Okulöncesi, ilköğretim, ortaöğretim düzeyinde okula kayıtlı öğrencilerin söz konusu düzey okul çağında olan bireylerin içerisindeki payı
Şehirleşme	:	Özellikle sanayinin gelişmesi sonucu nüfusun şehirlerde toplanması ve şehir alanlarının genişlemesi süreci
Şehirleşme oranı	:	Bir ilin şehirleşmiş bölgelerinde (il ve ilçe merkezleri) yaşayan nüfusun o ilin toplam nüfusa oranı
Tarım dışı işsizlik oranı	:	Tarım dışı mesleklerde iş arayanların, tarım dışı işgücüne oranıdır
Toplam yaş bağımlılık oranı	:	0-14 arası ile 65 ve üzeri yaş grubunda olan toplam nüfusun çalışabilir nüfusa oranı
Yaşlı bağımlılık oranı	:	65 yaş ve üstü nüfusun çalışabilir nüfusa oranı